

Національна академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львівське відділення

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Олександр Музичко

**Південна вісь Соборності:
націєтворчі процеси в
Українському Причорномор'ї
(кінець XIX – перша половина XX ст.)**

Одеса 2015

ББК 63.3 (4Укр73) 52/62-454
УДК 94: 323.17 (477.73) «18/195»
ISBN 978-966-413-521-1

Музичко О. Південна вісь Соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Одеса: ВМВ, 2015. – 360 с.

У книзі на базі широкого кола історичних джерел розглянуто маловідомі аспекти історії громадсько-політичного та культурного життя Українського Причорномор'я наприкінці XIX – першій половині XX ст. у контексті процесу українського націєтворення. Звернено увагу на цю землю як складову загального українського етнокультурного простору, зв'язки з видатними українцями та іншими народами

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України від 20 листопада 2014 р. (протокол №3)

Науковий редактор:

Миронець Надія Іванівна, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАНУ

Рецензенти:

Купчинський Олег Антонович, доктор історичних наук, почесний голова НТШ
Гречило Андрій Богданович, доктор історичних наук, ст. наук. співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (Львівське відділення)

Гирич Ігор Борисович, кандидат історичних наук, ст. наук. співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Видано за сприяння:

Одеського припортового заводу (голова профспілки – Володимир Якович Дрібноход)

Депутата Комінтернівської районної Ради Людмили Ярославівні Прокопечко

Центра німецької культури «Відродження» с. Кремидівка (Одеська область), керівник – Оксана Орел

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ I. Сутність нації: мова, релігія, пам'ять	9
Пробудження мовчазної більшості: українська мова у повсякденності Одеси	9
Соборування нації: Український церковно-релігійний рух	23
Творці історій та історії: історична думка як чинник націєтворення	34
Південний струм у море пам'яті: співпраця причорноморських істориків з часописом «Кіевская старина»	88
Розділ II. Гартування нації: освіта, просвіта, наука	100
Батьки та діти буремного моря: світоглядна спадкоємність у сім'ях українців	100
Від шаблі до книги: українські козаки у вищій освіті Одеси	111
Розмиваючи мур: боротьба за Український університет	121
Книга і сцена в українських кольорах: бібліографічні та театральні осередки	177
Осяяні Шевченком: співпраця причорноморських і західноукраїнських науковців	202
Розділ III. Міць нації: громадсько-політичні, міжнаціональні взаємини	231
Торування шляху: співпраця Одеської, Чернігівської, Петербурзької громад	232
Оздоблення нації: благодійники націєтворення	250
Господарі морської брами: адміністратори доби Української революції	262
Галицькі леви з причорноморським тризубом: галичани на причорноморському фронті Української революції	276
Світло і тіні: українці у взаєминах з грузинами, євреями, німцями, росіянами	297
Післямова	336
Іменний покажчик	342
Фотододатки	353

ПЕРЕДМОВА

Історія наша, це суцільна боротьба за національне існування і вона має масу цікавих моментів

З листа Є. Чикаленка до В. Винниченка, 1908 р.

Славна історія нашого народу. Його змагання за правду і волю, за кращу долю, за власну землю й добробут народній – героїчні

І. Луценко, 1918 р.

Кожній нації є за що посипати собі голову попелом. Тільки не треба тим попелом запорошувати очі наступних поколінь. Ніхто з нас, нині живущих, не може нести відповідальності за давні неспокутувані гріхи. Але кожен з нас зобов'язаний їх не повторити і не примножити. Коефіцієнт некорисної дії всіх цих закликів – підводитися з колін, прокидатися, читати історію з бромом і т.п. просто вже катастрофічний. Що це, психоз нав'язливих станів, постколоніальний синдром чи просто елементарна неосвіченість?

Ліна Костенко, 1999

Найбільшою цінністю українців, поряд з українською мовою, є Соборність – територіальна та духовна єдність українського народу на всій його етно-державній території та діаспорі, а також мешканців України інших національностей, що відчують світоглядну спільність з українцями. Останні роки кинули величезний виклик Соборності. Головним громадським мотивом видання цієї книги є військово-політична агресія Росії проти України. За потурання «п'ятої колони», окуповано один з ареалів Українського Причорномор'я – Крим. Постійного диверсійного тиску зазнають Херсонщина та Одещина. Одним з компо-

нентів інформаційної війни є теза про «Новоросію», неукраїнськість Українського Півдня.

Іншим антисоборницьким чинником є намагання з боку частини інтелігенції та політиків догматично підігнати Україну під кабінетні політологічні конструкції, не враховуючи місцеву специфіку, заперечити Соборність як зміцнення етнічних українських культурно-світоглядних основ і перспектив дерусифікації Сходу та Півдня України і, як наслідок, «відпустити» ці території у Росію. Парадоксально, що, начебто заперечуючи націоналізм, вони самі стають на суто етно-мовно-центричні позиції, мовляв, «де російська мова – там і Росія».

Ці погляди, разом з советськими рудиментами, призвели до парадоксальної національної політики в Україні вже понад 20 років, що базувалась та у великій мірі і досі базується на потураних внутрішнім та зовнішнім українофобам. Самогубними є плани залишити єдиною державною мовою в Україні за Конституцією українську, а проте паралельно з цим надати місцевим громадам право на мовну, історично-пам'ятеву автономність (децентралізацію), тобто фактично повернутися до феодалізму та трайбалізму. Ідею Соборності, як передусім світоглядно-духовної, намагаються замінити суто політичною (єднання навколо домінуючої партії, лідера, матеріальних цінностей, символів, території, позначки у паспорті (громадянство) тощо). Насправді єднання має відбуватися на базі всієї сукупності української культури та ментальності, а не лише, наприклад, вишиванки. Суто селянськоцентрична соборність у сьогodнішньому урбанізованому світі прирікає українців на маргіналізацію.

Таким чином, політика відстає від стану нації, на території якої населення здебільшого готове сприйняти Соборність як адаптування до української культури, мови, пам'яті. Натомість суперечливі порухи з гори лише деморалізують та дезорієнтують. Подібне відставання бачимо й в історіографії, в якій циркулює апріорне уявлення про «відсталість» південноукраїнських

земель у процесі українського націєтворення¹. Причиною того, серед іншого, є схильність до гіперузагальнень згідно наперед створених догматичних концепцій, а не кропіткі джерелознавчі студії.

Метою цієї книжки є поглиблення погляду на історію Причорноморської частини Південної України як ареал українського націєтворення на принципово важливому етапі становлення нової Європи – наприкінці ХІХ – першій пол. ХХ ст. Предметом книги є процес залучення Українського Причорномор'я (головним чином, Північно-західного з Одесою «на чолі») до ареалу української культури та національного простору. На перше місце висувається процес поширення національною елітою провідних ідей у маси. Власне цей процес і є націєтворенням.

Усвідомлюю, що нація є ширшим поняттям, ніж суто етнічно українське, включаючи в себе всіх осіб, що мешкають на території України. Власне, від кількості осіб, що живучи на даній території, усвідомлюють себе єдиним цілим, залежить міць нації. Міжнаціональним взаєминам у книзі закономірно приділено значну увагу, хоча я відкидаю поверхове маніпулювання тезою про багатокультурність та баганаціональність України як обґрунтування потреби її децентралізації, федералізації і в підсумку деукраїнізації (найчастіше – русифікації). Ядром процесу створення нації є титульна національність, культура та мова якої цементують всю побудову, забезпечують її поступ. Крах мультикультуралізму в Європі зумовлений відходом від цієї очевидної істини.

Ідейна основа книги є суто соборницькою, що полягало у прагненні тісно пов'язати причорноморські, південноукраїнські, явища, з іншим масивом українських земель у цілісну картину українського націєтворення, тобто максимально сприяти створенню історії нашої країни як України, а не «Україн», чи «Під-Україн» (тобто повернення до до-грушевського періоду історіографії).

---

¹ Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. К., 1994. С. 482; Україна. Процеси націєтворення / Упор. А. Капелер. К., 2011. С. 208.

Погоджуюсь з частиною сучасних українських істориків, які вважають головною цінністю історичного дослідження не «переказ давно відомих фактів під кутом авторської «концепції», а «глибоке дослідження проблеми, в якому кожний висновок автора має під собою солідну джерельну базу»². Тому, маючи у заявленій темі низку попередників у загальній постановці питання³, або щодо окремих аспектів⁴, я уникав переказу відомого на користь маловідомого. Такий підхід забезпечує наближення до тканини історичного процесу, а не заміну його на опис уявлень автора. Щодо вимог «об'єктивної історії», вважаю, що така історія в принципі не може бути написана, адже кожний історик є носій культурного коду своєї доби, а історія є гуманітарною дисципліною, приреченою на величезну долю суб'єктивності, яка у кожного історика відбивається у різний спосіб. Моя суб'єктивність полягає у розгляді історії географічного поняття Північне Причорномор'я крізь концепт Південної України, що передбачає україноцентричну візію. Об'єктивність

---

² Мицик Ю., Тарасенко І. Рец. на: Andrzej B. Pernal Rzeczpospolita Obojga narodow a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648-1659. Krakow, 2010 // Український археографічний щорічник. 2012. Вип. 16-17. С. 609.

³ Мисечко А. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. Одеса, 2006; Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя, 2005; Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси. К., 2003; Болдирев О.В. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ - початку ХХ ст. Одеса, 1994.

⁴ Карпенко Ю.О. Українська древність так званої Новоросії: лінгвістичні аспекти // Щорічні записки з українського мовознавства, Одеса, 1994. Вип. 1. С. 67-69; Чухрій П.Г. Історична наука і історики Півдня України дожовтневого часу // Питання історії народів СРСР. 1969. Вип. 8. С. 45-54; Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. 1994. № 4. С. 53-63; Хмарський В.М. Відображення процесу українського національного відродження у діяльності наукових історичних товариств на півдні України (середина ХІХ - початок ХХ ст.) // Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє. Тези доповідей. Одеса, 2004. С. 79; Див. також праці Т. Вінцовського, В. Кузьменка, О. Шишка, Є. Назарової, А. Кучеренко та ін. У публіцистичному дискурсі найвартіснішими є праці Г. Зленка та Т. Максим'юка. Історіографічний аспект вимагає окремого спеціального аналізу, що не входить у наше завдання. Найбезпосередніше ця книга пов'язана з такими нещодавніми проектами: Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. / Вінцовський Т.С., Музичко О.Є., Хмарський В.М. [та ін.]. Одеса, 2010 та Вінцовський Т., Музичко О. Іван Митрофанович Луценко (1863 - 1919): український націстворець. К., 2013.

– у багатогранному висвітленні фактів та явищ, тобто уникненні спокуси оминати гострі кути, «лакувати» історію.

Але з великою повагою та розумінням варто ставитися до явищ та осіб, що були носіями або симпатиками української культури, боролись за її поширення, як передвісників сучасного, здебільшого ще, на жаль, не реалізованого завдання, утворення на території Українського Причорномор'я одного з ареалів Української цивілізації.

Реалізацію завдань книги уможливило виявлення та систематизація широкого кола джерел, частина з яких мало, або й зовсім не актуалізована нашими колегами. Найбільшою є вага наративних джерел: праці інтелектуалів, некрологи, мемуари, листування, адже у книзі йдеться про особистісний вимір історії, пов'язаний з мереживом контактів, вражень, почуттів тощо. Акторів джерела надають більш достовірні дані про біографічну канву героїв нашої книги, або про функціонування установ, теж «оживлюються» наративними джерелами. Архівні джерела, задіяні нами, зберігаються у багатьох архівах та рукописних відділів бібліотек та музеїв. Це далеко не лише матеріали Державного архіву Одеської області, але й центральних (львівських та київських) установ. Більша частина наведених у книзі ілюстрацій також належить до маловідомих, а деякі публікуються вперше.

Звичайно, форма нарисів не передбачає охоплення всієї тканини історичного процесу. Тим більше, що ця книга здебільшого присвячена культурно-духовним явищам. Але, сподіваюсь, що книга посприє вище окресленому завданню зміцнення україноцентричного погляду на історію та сучасність Українського Причорномор'я.

На завершення вступу, щиро дякую всім, хто підтримав мене у написанні та виданні цієї книги: моїй родині, співробітникам архівів, музеїв та бібліотек, науковому редактору, рецензентам, меценатам.

Розділ I.

СУТНІСТЬ НАЦІЇ: МОВА, РЕЛІГІЯ, ПАМ'ЯТЬ

Цей розділ присвячено базовим принципам, на яких базується кожна нація, її сутності, душі – почуттям мовної, релігійної, історичної спільності. Всі ці елементи зазнавали постійного пресингу з боку ворожих до українців держав, еліт і т.д., але неодмінно відроджувалися як птаха Фенікс. Ці три поняття дуже тісно між собою пов'язані, адже у кожному з них зафіксовано код нації, неповторний та незламний, що не завжди може бути осягнутий раціонально. Втім, не вдаючись до філософських дискусій, прагнемо висвітлити значення цих сутнісних ознак нації на конкретно-історичних прикладах з історії Українського Причорномор'я.

Пробудження мовчазної більшості: українська мова у повсякденності Одеси

Слабкий і той доказ, що Київ, Одеса, Катеринослав розмовляють уже по-російськи, отже, ніколи не розмовлятимуть по-українськи. Це залежить виключно від долі українського руху. 60 років тому не лише вся Прага, але й майже весь Будапешт розмовляли по-німецькому, і тодішнім людям здавалася безглуздою й дикою думка, що на цих чудових бруківках коли-небудь пануватиме мужицька мова. А нині не лише Будапешт розмовляє по-мадярському, а й Прага говорить по-чеському, і не лише на бруківках, а й в суді, і в театрі, і в університеті, і в політехнікумі. Tempora mutantur.

В. Жаботинський, 1912 р.

Є дані, що дозволяють твердити про значний вплив української мови на російську від початків існування Одеси. Професор К. Зеленецький на шпальтах «Одесского вестника» 1842 р. звертав увагу на характерні особливості «російської мови» в Одесі, що були вельми помітні для заїжджого «великоросійського вуха», відзначав характерну для мови одеситів зміну наголосів, яка переважно відповідала правилам не російської, а української

мови⁵. К. Зеленецький пояснював особливості «російської мови» в Одесі переважно українськими впливами. Носіями цієї мови були передовсім «туземці» краю, а також і «багато з великоросіян, які живучі поміж малоросіянами, хоч і зберегли свою національність, але перейняли від останніх багато словосполучень». Показово, що редактор «Одесского вестника» в коментарі до статті Зеленецького, зауважив: «Вказані спостережливим автором неправильності у вживання російської мови, ні в якому разі не можуть бути приписані... лише самій Одесі, а в однаковій мірі... належать усьому Новоросійському краю та Малоросії». К. Скальковський, згадуючи про Одесу доби порто-франко, відзначав: «жіноча прислуга була з малоросіянок та польок. Цій обставині одеська мова, яка тепер сильно очистилася, зобов'язана була масою малоросійських та польських слів та зворотів, вимова її також м'яка». Українська мова лунала на вулицях Одеси з вуст чумаків. Одеса відбилася у чумацькому фольклорі. О. Маркевич знайшов у збірках чумацьких пісень десятки згадок про неї. Водночас його намагання знайти хоча б одну російську народну пісню про Одесу залишилися марними. О. Маркевич також відзначав, що прості одеські мешканці співали майже виключно українські народні пісні⁶.

Для розуміння мовної ситуації в Одесі значення має висвітлення питання про загальний образ міста серед українців. Одеса постає як «сумнівне» для українця місто, хоча на початку у чумацьких піснях вона поставала як матеріальний «рай» для життя. За спогадами Богдана Комарова, Одеса викликала неприємні почуття у Лесі Українці⁷. Під впливом спілкування з великою поетесою та власного життєвого досвіду, колись захоплений містом та особливо морем, Б. Комаров згодом зауважив, що «історія знищення по школах та заборони вкраїнської мови наочно показує оскільки наша культурна інтелігентна Одеса, пе-

---

⁵ К.З. О русском языке в Одессе // Одесский вестник. 1842. 10 октября (див. публ.: Гончарук Т.Г. Нашадки українських козаків та «народження Одеси», Одеса, 2006. С. 119-123).

⁶ Гончарук Т. Одеса першої половини ХІХ ст. як економічний та культурний центр України // Одеська „Просвіта“: минуле, сучасне й майбутнє. Одеса, 2006. С. 44-45.

⁷ Комаров Б. Одеські зустрічі (дещо зі спогадів про Лесю Українку) // Спогади про Лесю Українку. К., 1971. С. 136-154.

редова, інтернаціональна Одеса, відстала від загальноєвропейського, всесвітнього культурного поступу. Як вона ще й досі переповнена, давно вже кинутими по других країнах пересудами та забобонами»⁸. На думку професора В. Лазурського, «Одесса для общественных предприятий является одним из самых злосчастных мест. От одесского общества, разделенного национальными и религиозными перегородками, очень трудно добиться дружной поддержки»⁹. В. Данілов писав Д. Яворницькому: «нічого мене не приваблює до Одеси. Тут моїм літературним намірам ніякого поля»; В. Строменко: «і як уже остогидло сидіть в оцій Одесі»¹⁰.

Яскраво та образно безнаціональний та бездуховний характер Одеси підкреслив А. Ніковський: «Дерибасівська вулиця, центр нікчемності й марності, а її провулок до Грецької, – центр висококоліберної розпусти й колоніального краму. Тут глибокі льохи, звідки подихає холодом і духом цитрин, помаранчів, шафрану, кориці, башмали, шаптали, фініків, бананів, гранатів, палестинської фіги, ріжків, усяких екзотичних ласощів та пахучої гіркоти. Тут перші поверхи – під конторами, де засідають товстопузі, товстоносі, товстоброві, як один чорні, як один лисі, представники атенських, царгородських, смирнських, анатолійських фірм. І тут таки другі поверхи з фіранками на вікнах, темні вдень, світлодайні вночі, славні вчинками одеських градоправителів, еротичними герцями наїзних моряків і таємними гріхами побожних купців – аристократичні одеські лупанари. На розі – кав'ярня, на шибках якої грецьким письмом виведено слово «Россія». Там усі ці бананники, шафранники, експортери, імпортери, п'ють чорну турецьку каву з густим фусом, заїдаючи її рахат-лукумом, курять кальян, грають хто на більярді, хто в тріктрак і доміно»¹¹. Один з близьких друзів А. Ніковського, історик

---

⁸ Комаров Б. Культуртрегери // Нові шляхи. 1919. 19 березня.

⁹ Лазурский В. Университет или курсы // Южная мысль. 1912. 30 сентября.

¹⁰ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1 / Упоряд.: С.В. Абросимова та ін. Дніпропетровськ, 1997. С. 154; Вип. 3. Дніпропетровськ, 2005. С. 564.

¹¹ Ніковський А. Франко в Одесі в 1909 р. // Життя й революція. 1926. № 5. С. 106.

І. Бондаренко, називав Одесу «густопсовою» (тобто махрово-чорносотенною)¹².

Цілий спектр критичних думок щодо Одеси знаходимо в творчому доробку історика М. Слабченка: від оригінального визначення Одеси як «закутка «бізнесу» і анекдоту»¹³ до розлогих пасажів про місце Одеси серед інших міст України, як ось: «Одеса серед українських міст завжди займала трохи відокремлене положення: й віддаленість від таких центрів як Київ чи Харків, і молодість університету, й торгівельний характер та різнонаціональність міста й другі причини до певної міри сприяли до ізолюваності Одеси, як українського центру. Зате ні в одному місті України й не можна було здібати такої боротьби інтересів як в Одесі. Зокрема, тяжко діставалися перемоги на українському культурному фронті. З другого боку, ніде не відгукувалися на політичні й інші події з таким запалом як саме тут»¹⁴.

Важкість цих перемог М. Слабченко пов'язував з особливостями поведінки цих національностей: «Одеса мабуть саме курйозне місто бувшої Росії. Чим вона тільки не хотіла бути – і цілком російським містом, і вільним містом Росії, і вільним містом України. І на все се згоджувались одеські так звані російські соціалісти. Для них тільки аби Одеса не була українським містом. Одесит може бути євреєм, греком, вірменином, сибіряком, великоросом, але не українцем. Раніше український Одесит називав себе малоросом, але тепер він вже не хоче бути і малоросом. І чудно те, що всі євреї, греки, вірмени, сибіряки, великороди хоч і лічуть себе руськими, тягнуться один до одного, здебільшого між собою балакають на своїй своєрідній мові, одстоюють права свого народу, лише одні Малороси-Руські з якимось захопленням плюють на Україну, на свій народ, на самих себе»¹⁵.

Водночас, маємо позитивні та напівпозитивні характеристики Одеси. З Венецією порівнював місто М. Костомаров, «міс-

---

¹² Пісочинець Д. Жертва атмосфери // Рада. 1911. 27 серпня.

¹³ Причепа. Закуток «бізнесу» і анекдоту // Наша кооперація. 1920. № 1-2. С. 18-20.

¹⁴ Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914-1924 роках // Україна. 1925. № 5. С. 179.

¹⁵ Вільне життя. 1918. 1 серпня.

том-павою, мільонною таверною» називав Одесу Ю. Липа. Ліберальні, західноєвропейські традиції та економічний потенціал Одеси зауважував лідер українських есерів М. Ковалевський, який відводив Одесі роль столиці українського руху¹⁶. «Українським Вавилоном» називав Одесу греко-католицький священник Ілля Кливак, підкреслюючи багатонаціональність портового міста, але водночас і його тісний зв'язок з рештою України¹⁷.

В умовах лібералізації кінця 1850-х – початку 1860-х років становище україномовних та ставлення до них покращилося. Це відобразили численні публікації на шпальтах «Одесского вестника», де українців навіть закликали не забувати батьківську мову¹⁸.

Збереглося свідчення про те, що один з помітних представників міської еліти Одеси В. Білий під час публічного зібрання на честь ювілею Харківського університету виступив українською мовою¹⁹. Однак ці свідчення не мають створити оманливе враження про велике поширення української мови як мови спілкування.

Вже у 1870-х роках юний Є. Чикаленко, вступивши до навчання у пансіон Рандаля в Одесі, відчув на собі весь тягар принижень та обмежень як україномовний. Показово, що юнак зазнав принижень від власних «землячків», що вважали використання російської або французької мови як ознаку приналежності до панства. Дещо згодом подібні почуття пережив під час навчання на околицях Одеси майбутній світило української історіографії М. Слабченко. Перші певні дані про мовну ситуацію в Одесі надав Всеросійський перепис населення 1897 року, що зафіксував в Одесі 51 відсоток тих осіб, хто визнавав своєю рід-

---

¹⁶ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. С. 113.

¹⁷ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899-1944. Львів, 1995. Т. 1. С. 147.

¹⁸ Синявська О. Проблема української мови на сторінках газети «Одесский вестник» на початку 1860-х рр. // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28-29 жовт. 2005 р. Л., 2005. С. 229-233.

¹⁹ Гончарук Т.Г. Відзначення річниці заснування Харківського університету в Одесі 1860 р. та питання про витоки формування Одеської громади // Народний Рух України: місце в історії та політиці. Одеса, 2011. С. 68-76.

ною мовою російську (193 тис. 254), ідиш – 32,50 (123 тис. 686), українську – 5,66 (21 526). На середину 1910 років кількість тих, хто визнавав українську рідною в Одесі зростає до 9 %. У 1880 р. третина названих у місті сімей була сім'ями українців, але станом на 1897 р. менш як один з десяти мешканців називав рідною мовою українську. Лише 9,39% населення міста та околиць були зареєстровані як українці. Звичайно, серед тих, хто називав своєю рідною мовою російську було досить багато етнічних українців, що прагнули «підвищити» свій суспільний статус шляхом перейняття більш престижної мови.

Це підтверджує відомий єврейський політик та публіцист В. Жаботинський, роки молодості якого минули в Одесі. Відзначаючи факт дуже сильної русифікації одеситів, він зауважував, що половина так званих росіян насправді була українцями, тобто людьми, що відрізнялися від росіян як американці від англійців або англійці від ірландців. Русифікації сприяв і низький соціально-економічний статус українців, адже більшість з них були зайняті у низькооплачуваних сферах праці.

Теоретично, оволодіння російською мовою не обов'язково мало призвести до втрати української. Втім, на практиці найчастіше саме так і було. Саме про це на початку ХХ ст. писав публіцист А. Нікольський в одній з одеських провідних газет, порівнюючи явища колонізації Холмщини та русифікації Сходу та Півдня України: «Мы наблюдаем такое же явление в южнорусских городах на рабочих и прислуге, на дворниках и извозчиках: все они в своих деревнях, несомненно, говорили на нетронутом украинском языке, но, попавши в город, где большинство говорит по-русски, начинают приспособляться к среде; дети или внуки их, вероятно, будут говорить на более или менее чистом русском языке, но то, на чем говорят эти несчастные пришельцы из глубин деревни в наши города, представляют собою такой жаргон, который едва-ли даже стоит названия «простого» языка, это прямо с позволения сказать – черт знает что»²⁰. Видатний український лідер Одеси Михайло Комаров, натомість, відзна-

---

²⁰ Нікольський А. Моя украинофобия // Одесские новости. 1912. 3 августа.

чив інше, тісно пов'язане з попереднім явище, – україномовність околиць Одеси порівняно з російськомовністю самого міста²¹.

Українська інтелігенція Одеси майже не спілкувалась українською, про що виразно згадав учасник Одеської української громади 1870-80-х років Д. Овсяніко-Куліковський. Серед членів громади лише правник П. Дашкевич розмовляв українською мовою майже завжди: «но не преднамеренно, по принципу, а просто потому, что это в самом деле был его родной язык, у него это выходило просто и натурально... У Дашкевича украинская речь не нуждалась в старании, в усилии, и когда он говорил на общерусском языке, этот последний звучал у него совсем по украински... В громаде органом речи и мысли, был, конечно, язык общерусский – по украински только старались говорить, и было заметно усилие, преднамеренность. Л. Смоленский говорил: «мы говорим не столько по малорусски, сколько мало по русски»²². Для мемуариста природність виглядала як якийсь виправдання, а принципові намагання перейти на українську мову – як щось непотрібне та парадоксальне.

Подібною логікою позначена й згадка Є. Чикаленка про те, що на початку ХХ століття в Одесі виключно одна родина Луценків (мається на увазі родина І. Луценка, одного з засновників та голів одеської «Просвіти», члена Центральної Ради) розмовляла українською, «але не принципіально, а стихійно, бо Луценко тоді захоплювався есперантською мовою»²³. Факт україномовності дітей Івана Луценка, вочевидь, з огляду на ексклюзивність цього явища, закарбувався також у пам'яті його друга Сергія Шелухина²⁴. В. Кедровський згадував про виступ І. Луценка у Херсоні 1906 р.: «Нас, молодих українців, захоплює передусім те, що говорить він чистою українською мовою. Українська мова з уст політичного промовця пориває нас. Це ж отут перед більше ніж тисячкою людей оці слова промовця є наочним дока-

---

²¹ Правда. 1891. Т. II. Вип. IV. С. 235.

²² Новороссийский университет в воспоминаниях современников /сост. Ф.А. Самойлов. Одесса, 1999. С. 31.

²³ Чикаленко Є. Спогади (1861 - 1907). К., 2003. С. 162.

²⁴ Шелухин С. Українство 80-х років XIX ст. і мої зносини з Іваном Франком // Спогади про Івана Франка /Упор. М. Гнатюк. Львів, 1997. С. 195.

зом того, що наша мова вповні дозріла і надається навіть для досить складних пояснень програм різних партій. Це мова не лише кухарок і мужиків, а мова всього народу, що складається з різних верст. І промовець, лікар з Одеси, навіть своїм виглядом ніби хоче підкреслити, що він говорить мовою не «мужичою», але мовою, якою найбільш рафінований інтелігент може висловити всі свої почуття, всі свої думки»²⁵.

Попри брак послідовно україномовної інтелігенції Одеси, на поч. ХХ ст. вона спрямувала низку яскравих маніфестів до уряду імперії на захист прав українців та їх мови, а також преси. Звернення до голови кабінету міністрів С. Вітте 21 січня 1905 р. про скасування Валувєвського циркуляра та Емського наказу і низку інших репресивних законів щодо української мови підписало 42 особи, серед них 14 жінок²⁶. Вони належали до міської еліти. Важливим фактом є присутність серед підписантів Л. Смоленського, що було останнім громадянським актом цієї особистості; видатного статистика Одеси А. Бориневича; професора Новоросійського університету І. Линниченка, який загалом має українофобську репутацію серед сучасних істориків і, власне, мав серед більшості своїх українських сучасників; ректора цього ж університету С. Ярошенка, про українські симпатії якого теж бракує інших даних. Решта осіб і без цього документу відома своєю українською позицією.

На початку 1919 р. Одеська українська вчительська спілка видала збірник «В защиту украинской культуры» на знак протесту проти рішення адміністрації Одеси у січні 1919 р. дозволити

---

²⁵ Кедровський В. Обриси минулого. Нью-Йорк, 1966. С. 47.

²⁶ Літературно-науковий вісник. 1905. Т. 29. Ч. II. С. 153-159; Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914). Зб. док. і мат. / Відп. ред. Г. Боряк. К., 2013. С. 329-336. На жаль, видавці цінного збірника документів невдало розшифрували низку підписантів (втім, можливо, це є особливість копії) і не прокоментували прізвища. Так, 3 підпис належав редактору-видавцю «Южных записок» Костянтину Панкєєву, 5 – міському голові П. Зеленому, 23 – дружині Шульги М.О. Горловій (Шульзі), 27 – власне Ф.Г. Шульзі (див. про нього нижче), 35 - члену одеської судової палати А.С. Кордуняну. Додаткові обставини про цю петицію навів С.П. Шелухин: Шелухин С.П. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Дрогобич, 1994. С. 27.

викладати в гімназіях міста лише «малоросійську» мову, але заборонити викладання «українсько-галиційської»²⁷.

Низка одеських інтелігентів демонструвала свою прихильність до української мови. Так, миколаївець та одесит, історик П. Іванов в одному з листів до М. Грушевського перепрошував за те, що написав статтю до «Записок» НТШ російською мовою і повідомляв, що «завдяки нашим спільним знайомим, я сподіваюсь протягом року настільки задовільно вивчити українську мову, що в наступному році для записок товариства буду вже писати тільки цією мовою». Одеський історик також цікавився словами та нотами пісні «Ще не вмерла Україна»²⁸. Інший історик І. Бондаренко у листі до С. Єфремова не заперечував рішучого редакторського втручання у свої тексти, вважаючи, що «тільки таке «кровопускання», тільки такі «рани» упевнюють мене, на скільки мій мозок не позбавлений ще москалізмів, хоч я вже мало не 3 роки зазнаюмлений з мовою і щоденно вживаю її у своїй родині»²⁹.

Однак, українська мова існувала не лише на елітарному рівні. А. Ніковський повідомляв Є. Чикаленка про одесита К. Литвиненка: «Цей завзятий крамар зо всіма покупцями розмовляє по-українському – і його постійні покупці (воєнні, чиновники і т.ін.) з цим миряться. Вивіски має українські. Грамотний не дуже, але пурист в мові такий, що навіть «Українську граматику» Кримського силкується читати»³⁰. Важливе значення для оточуючих, особливо українського походження (зокрема, М. Костирка), мала не лише україномовність хазяїна крамниці, але й україномовні вивіски в його магазині: «Ось де українські ковбаси», «Смачні ковбаси, шинки, всілякі напитки і найдки» та

---

²⁷ Гордиевский М. По поводу одного недоразумения // В защиту Украинской культуры. I. Украинский язык и школа. Издание Одесской Украинской 1919 Национальной Рады. Одесса., С. 10-18; Чудновцев В. Значение украинского языка для школы // В защиту украинской культуры. Одесса, 1919. С. 19-24.

²⁸ Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДАУК). Ф. 1235. Спр. 498. Арк. 40, 80.

²⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІРНБУВ). Ф. 317. Оп. 1. Спр. 183. Арк. 2.

³⁰ Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908-1921 роки /Упор.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. К., 2010, С. 53-55.

у вітрині – «Найкраща птиця – то українська ковбаса». За спогадами М. Костирка, окрім крамниці К. Литвиненка в Одесі був лише один заклад з україномовною вивіскою, що знаходився неподалік – Українська книжкова крамниця «Діло» на перетині вулиць Преображенської та Єлисаветинської. До того ж, у вітрині книгарні був розміщений портрет Т. Шевченка. Завідував крамницею Віталій Гаврилович Боровик – один з лідерів української громади Одеси, самостійник за світоглядом та партійною приналежністю. К. Литвиненко разом з іншим активним українцем В. Буряченком брав певну участь в організації цього закладу на початку 1910-х років³¹. М. Костирко зауважував, що «українських промисловців, комерсантів, купців в Одесі до 1917 р. було чимало. Але з російською мовою в ужитку їх було мало помітно»³².

На початку ХХ ст. російськомовні газети ліберального спрямування не розглядали українську мову як чужу. На сторінках російськомовних газет час від часу друкувалися без російського перекладу оголошення, статті, листи³³. Зокрема, в студентській газеті «Студенческие отклики» у номері від 10 вересня 1917 р. було розміщено таке оголошення: «Українці! В неділю 10 вересня (сентября) в 4 ч. дня відбудеться загальне зібрання студентів і курсисток українців в Юридичнім факультеті. Ініціативна група».

Характерний епізод стався 12 червня 1917 р. під час першого публічного зібрання представників різних національностей Одеси у міському Російському театрі. М. Гордієвський спочатку прочитав свою доповідь українською мовою, а потім запитав чи не треба перекласти сказане. Присутні відповіли негативно³⁴. Українські діячі не заперечували, що в Одесі українська мова недостатньо поширена, але наголошували на тому, що прихильників поширення української культури та мови не бракує, і в ра-

---

³¹ Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. С. 77.

³² Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту // *Визвольний шлях*. 1967. Кн. 1. С. 106.

³³ *Маленькие Одесские новости*. 1913. 27 октября.

³⁴ *Українське Слово*. 1917. Ч. 7.

зі відповідної політики ситуація зміниться у позитивному для української мови напрямку³⁵.

Комуністичний період в історії Одеси відзначався негативними тенденціями для розвитку української мови як мови спілкування. Загалом, на Півдні разом зі збільшенням росіян скорочувалась чисельність україномовних. За період з 1926 по 1989 р. їх питома вага зменшилась з 65,6 % до 51,4 %. Однак, в Одеській області спостерігався зворотній процес: збільшення з 25,5 до 41, 2 %. Українська завоювала собі певну частку як мова вивісок, деяких газет. Та після згорання «українізації»³⁶, чимдалі розглядалась як мова «буржуазних націоналістів», що ускладнювало становище україномовних. Тому більшість одеситів зберігали уявлення про українську як рідну мову лише як «сімейний релікт», не підкріплюючи свій духовний вибір повсякденною практикою.

Унікальним свідченням про функціонування української мови та її носіїв в Одесі у 1920-30-х роках є спогади корінного одесита, дисидента та філолога Святослава Караванського: «Моє життя почалося в Одесі, заселеній зрусифікованими і напів зрусифікованими (серед старшого покоління) українцями. Молоде ж покоління ішло за течією, накресленою ще царями – «щоб не було розлічія». Течія була як цунамі:

«По морям, по волнам,
Нынче здесь, а завтра там,
По морям, морям, морям, морям!
Эх! Нынче здесь, а завтра там...»

Але була й друга течія: не бурхлива, не агресивна, не нав'язлива:

«Гуси, гуси, додому!
- Чого, пані? – Вовк за горою!
- - Що він робе? Гуску скребе!

---

³⁵ Ярошенко Г. Українська мова в Одесі // Вільне життя (ВЖ). 1918. 5 квітня.

³⁶ Про суперечливий перебіг «українізації» в Одесі див: Савченко В. Проблеми першої компанії українізації в Одесі (1923-1929) // Південний Захід. Одесика. 2010. Вип. 10. С. 75-88. Показові в цьому плані міркування М. Слабченка, який критикував проведення «українізації» за формалізм та непослідовність, деякою мірою перегукуючись з критикою цієї політики з боку С.Єфремова, С. Петлюри, Д. Донцова та ін.

- - Яку? – Сіру, білу, волохату!
- Всі гуси до хати!»

1937 рік. Одеська барахолка. Острівець приватної ініціативи в морі державного капіталізму. Місце зустрічі міста і села. Сліпа жінка співала українською давню пісню «Ой, поїхав козак в Московщину...». Ця стара пісня немов клешнями взяла мене. Заполонила, заворожила, зачарувала»³⁷.

В інших спогадах він дещо деталізував та доповнив ці враження, згадавши вже про те, що одеські діти під час ігор спілкувалися між собою українською мовою. Її всі розуміли. Це була мова великої частини одеської людності. Українську мову в Одесі двадцятих років не можна було не знати: вона звучала з уст багатьох одеситів, річ ясна, простого роду, зокрема, з уст батьків тих дітей, які вже говорили по-російськи. Але в устах інтелегентної людини вона вже виглядала рідкістю³⁸. Важливу роль у збереженні ідентичності юнаків відігравали батьки, у чому переконує досвід того ж С. Караванського. Його мати була родом з Чернігівщини і, «будучи змушена силою обставин (в Одесі) вчити нас – своїх дітей – нерідної їй російської мови, вона завжди підкреслювала, що її рідна мова до 16 років життя була мова українська; і коли їй бракувало російських слів, вона не вагалася вживати українські»³⁹.

Його батьки спілкувалися українською, а вже у 1920-х роках батько не раз звертався нею до дружини, та й у розмовах з іншими вживав українські слова. Змалку він чув українські приказки, пісні, жарти – переважно від матері, а від одеситів – скальковані з української мови ідіоми, наприклад, «от смеха люди бывают» («з посміху люди бувають»). Він звернув увагу на негативні мовні тенденції 1920-30-х років: «Обивателі звикли тримати носа за вітром. Нова влада була імперською у своїй суті; імперська культура переважала. Населення – походженням українське – ще не було тотально зрусифіковане. Був певний відсоток свідомих українців. Був значний відсоток недорусифікова-

---

³⁷ Караванський С. Не унікально про унікальне // Визвольний шлях. 2006. № 10. С. 106.

³⁸ Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах. Одеса, 2005. С. 381.

³⁹ Караванський С. До зір крізь терня або хоч бути редактором. Львів, 2008. С. 51.

них українців, які тою чи іншою мірою вдавалися до української мови. Але був і великий відсоток зрусифікованих українців, які зовні – мовно, культурно – не відрізнялися від росіян; хоч психологічно – в побутовому плані – це були українці, та українськість їхня виявляла себе не з найкращого боку (згадаймо Лесине «раби, невільники продажні, без сорому, без честі...») ⁴⁰.

Замислюючись про генезу україномовної вітальності у цього покоління одеських українців, С. Караванський, згадуючи про свої шкільні роки, шукав коріння передусім у тому, що навіть у русифікованій школі, русифіковані діти не втрачали контакт з мовою батьків. Українська мова зберігалась в Одесі у прислів'ях, піснях тощо. Юнаків приваблювала її простота та тональність. Однокласники С. Караванського навіть просили вчительку почитати для них книгу українською ⁴¹.

Видатний одеський письменник В. Катаєв влучно відобразив україномовність одеського простолюдю на поч. ХХ ст. у творі «Белеет парус одинокий» ⁴². Тим самим він підтвердив враження свого земляка, одесита, Л. Славина (див. епіграф до нарису про козаків у вищій освіті Одеси у цій книзі).

Післявоєнні репресії та штучна державна міграція, що спрямовувала до міста вихідців з Росії (переважно колишніх військових) поглибила кризу української мови. Дослідження Є. Степанова показали значний вплив української мови на російське мовлення Одеси ⁴³. Проте, в умовах політичної русифікації відбувається дедалі глибша суржикізація, а отже і деградація української мови.

Всеукраїнський перепис 2001 р. зафіксував збільшення числа так званих «російськомовних українців» (за всієї недолугості цієї назви з точки зору етнології) ⁴⁴. За даними соціолінгвістич-

---

⁴⁰ Святослав Караванський: «Треба народжуватися борцями, а не обивателями» // <http://varta.kharkov.ua/politaktiv/intervuy/1090249.html>

⁴¹ Караванський С. Пошук українського слова або боротьба за національне «я» // http://maystemi.com/P1.HTM#Part_1

⁴² Гаврош О. Чому Гаврик розмовляв українською? // Дзеркало тижня. 2008. 21 листопада.

⁴³ Степанов Є.М. Російське мовлення Одеси. Одеса, 2004. С. 191-210.

⁴⁴ Скляр В. Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні // Вісник київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Українознавство. № 11. 2007. С. 51-53;

ного опитування дорослого населення міста, 2002 р., в сімейному спілкуванні українською мовою користувались 12 % одеситів, у побутовому (здебільшого поряд з російською) – 23%, у трудових колективах – 10,6%, в офіційно-діловій сфері – 10%. З українським етносом себе ідентифікували 45,5% одеситів, з російським – 44%. Російську мову назвали рідною 77,5% опитаних одеситів, українську – 16%, інші мови – 6,5%. Одеські лінгвісти вважали мовну ситуацію в Одесі на початку XXI ст. прикладом ситуації білінгвізму, адже 759 (9,5%) респондентів рідними назвали дві мови. Але білінгвізм передбачає досконале володіння обома мовами, вільний перехід з однієї мови на іншу. В одеських умовах, українській мові відведено місце «мови хатнього вжитку», російській – мови спілкування та ЗМІ. Одеса залишається для україномовного зоною ризику⁴⁵. Попри певні, дуже «обережні», тенденції до покращення, одеські реалії досі відповідають думці Л. Масенко: «Мовно-культурна атмосфера наших міст зробила російську мовою пристосування, а українську – мовою протистояння»⁴⁶.

Як наслідок, всі новітні результати соціопитувань (наприклад 2011 р. Research & Branding Group та Центр Разумкова) фіксують частку повсякденно україномовних на Півдні в діапазоні 20-30 %. Опитування російської соціологічної служби фонду боротьби з корупцією О. Навального у вересні 2014 р. в Одесі показало, що послідовно українською і вдома, і на роботі спілкуються лише 16 % одеситів; вдома – українською, а на роботі російською – 6 %. Ці цифри більш-менш точно відображають ситуацію, хоча і є навіть дещо завищеними. Домінація російської мови залишається тотальною. Сучасна агресія Росії парадоксальним чином не призвела до суттєвого покращення стану

Колодій А. Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри // <http://www.political-studies.com/nations/download/LVconf.rtf>.

⁴⁵ Бочкіна Л. Мовні торги // Чорноморські новини. 2005. 3 грудня; Погрібний А. Розмови про наболіле, або якби ми вчилися так, як треба. К., 2000. С. 240-241; Вітковський В. «Перлина біля моря»: погляд львів'янина Як же то непросто бути одночасно щирим українцем і «100-відсотковим одеситом»! // www.Gazeta.lviv.ua/articles/2007/09/21/26403.

⁴⁶ Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. К., 2004. С. 134, 131.

української мови в Одесі, бо більшість одеситів позбавлені системного мислення та уявлення про націю. Лише зміцнення вітальних сил українського етносу, разом зі зростанням кількості представників еліти, що спілкуються українською, поширення якісного україномовного продукту у ширшому сенсі цього поняття змінить ситуацію на краще. Хоча навряд чи у такій тонкій матерії можливі суто раціональні прогнози та рішення.

Соборування нації: Український церковно-релігійний рух

Хоча в Одесі нас українців православних десятки, коли не сотні тисяч, - куди б, в яку би церкву ми не звернулись за задоволення релігійних потреб, скрізь нас приймають за чужинців за новаторів і, посилаючись на не українську більшість населення в приході, ходять шукати іншої церкви, інших пасторів. Але ж Одеса, Ваше Преосвященство, в межах України і ті монастирі і ті не бідні церкви, котрі тут во Славу Божу настроїлись і благоукрасились, не обійшлись без жертв і праці українського народу. І, знов же, коли на чужині всяка нація задовольняє свої релігійні потреби рідним звичаєм, то не вже можна припустити, щоб на Україні, в культурнім осередку, десятки тисяч українців доступалися церковного богослужіння лиш на умовах: бути в церкві за гістя, підлягали русифікації не лиш з формального боку /мова і звичаї/, але також з боку ідейного, бо нічого гріха крити, священники російські ще й досі очікують на повернення до Москви, ще й досі плачуть над трупом Єдиної Неділимой і щирості до вільної України, нашої Єдиної Отчизни, у них ні в серці, ні в голові, за невеликим винятком, не має...

Із заяви українських священників до Митрополита Херсонсько-Одеської єпархії РПЦ Олексія, 16 квітня 1918 року

Рух за українську церкву на території Південної України потужно вириває на початку ХХ ст., хоча впливав зі всієї традиції українського життя попередніх епох, козацької, передусім. Сучасна література недостатньо висвітлює це важливе питання.

Це не дивує у книгах, написаних у російських історіографічно-ідеологічних традиціях⁴⁷, але в україноцентричних – так⁴⁸.

Серед перших речників ідеї здобуття українцями права на власну національну за духом та мовою церкву був священник Антін Устимович Гриневич (1875-1937), уродженець півночі сучасної Одеської області. До 1905 р. А. Гриневич прославився як здібний священник на Балтщині, один з найактивніших публіцистів серед священників, який виступав за поширення української мови у богослужінні, загалом за ствердження української культури. У 1901 р. у газеті «Юг» А. Гриневич схвально відгукнувся щодо брошури про кобзарські думи Б. Грінченка та зауважив, що це видання дуже подобається простолюду⁴⁹. У 1906 р. А. Гриневич опублікував у Балті українською мовою збірку богословських поезій «До Бога: Євангельські наголоси». В одеському часописі «Южные записки» він був серед провідних авторів, зокрема, висловлюючись за ідею видання україномовного перекладу Євангелія⁵⁰.

Активна діяльність забезпечила А. Гриневичу високий рівень популярності серед багатьох представників духовенства та мирян Поділля. Тому на початку 1907 р. духовенство Балтського повіту обрало його депутатом до II Державної Думи Російської імперії від Подільської губернії. Тут окрім виступів він також відзначився як публіцист: автор 5 статей у виданні української фракції Думи «Рідна справа – вісті з Думи». Водночас, він активно дописував і в одну з перших українських газет «Громадську думку». З початком Першої світової війни громадська та публі-

---

⁴⁷ Михальченко В.А. Духовенство Одессы 1794-1925. Одесса. 2012 (є нарис лише про Ф. Деньгу, але про його український чин згадано лише рядком («примкнул к автокефальному движению»). Не ясно чому до духовенства зараховано виключно представників православної конфесії. Хто ж тоді служителі інших?

⁴⁸ Репресовані діячі УАПЦ 1921-1939 / Ред. В. Даниленко. Біографічний довідник. К. (серед південноукраїнських пастирів згадано лише Ю. Жевченка).

⁴⁹ Киевская старина. 1901. Т. 75. № 10. С. 51.

⁵⁰ Народный язык в церковной проповеди // Южные записки. 1905. № 29. С. 33-35; О приходской жизни и приходском вопросе // Южные записки. 1905. № 17. С. 6-9; Камни заговорили // Южные записки. 1905. № 20. С. 2-3; К земельному вопросу // Южные записки. 1905. № 21. С. 54-57; Открытый ответ // Южные записки. 1905. № 18. С. 51-52; Письмо в редакцию (Евангелие на малороссийском языке) // Южные записки. 1905. 4 сентября. С. 41-42.

цистична діяльність о. А. Гриневича на деякий час відійшла на другий план. Він був відряджений у діючу армію. Визнанням заслуг отця було нагородження його Георгіївським хрестом.

Однак, не лише А. Гриневича захопила революційна хвиля. Церковний суд розбирав справу І. Бржезинського – священика села Слободзея на Балтщині, з'ясовуючи чи не розвивав він паству «у душі Запоріжжя»⁵¹. Ще одним засновником українського церковно-релігійного руху в Одесі був священик Покровської церкви (знаходилась в центрі Одеси, але до нашого часу не збереглася), член «Просвіти», Мелетій Аркадійович Шаравський. 10 березня 1907 року в пам'ять Т. Шевченка після панахиди він прочитав проповідь українською мовою. Згодом, М. Шаравський викладав в місцевій українській школі ім. І. Франка.

Серед не священиків найбільшою мірою церковно-релігійним питанням переймався випускник Київської Духовної академії, магістр богослов'я, викладач одеських гімназій, громадський діяч, історик, В. Чехівський. У 1910-х роках лідер національного руху одеських українців Іван Луценко прагнув поширити греко-католицьку церкву у Наддніпрянській Україні та планував побудувати греко-католицький храм в Одесі. Він навіть звертався з цією пропозицією до австрійського консула. Однак той відкинув цю пропозицію, побоюючись погіршення стосунків з Російською імперією.

В Одесі проявом українського релігійного руху було «Благодійне товариство видання та поширення релігійно-моральних та просвітницьких книг українською мовою». Згідно статуту товариства його метою проголошувалося «прийти на допомогу релігійно-моральному та духовному розвитку Українського народу». З цією метою товариство мало видавати, купувати та поширювати дешеві та доступні за мовою та викладом книги і журнали релігійно-морального та просвітницького змісту. Спочатку, переважно, видавати журнали, брошури, листки та інші християнсько-богословські, біблійні, церковно-історичні та іншого змісту видання. Складатися товариство мало з необмеженої кілько-

---

⁵¹ Вільне життя. 1918. 1 травня.

сті членів християнського віросповідання, повнолітніх осіб обох статей, за винятком учнів, військових нижчих чинів та юнкерів та осіб, обмежених у правах по суду. Члени товариства поділялись на почесних, членів-співробітників та дійсних. Дійсні члени – особи, які вносять у касу щорічно не менше 3 рублів. Засоби товариства до існування складались з внесків членів та зборів, отриманих від прибутків з вистав, базарів, публічних читань, лотерей. Правління товариства мало знаходитися в Одесі у складі 9 членів, що на 3 роки обирались на зборах. Перебувало товариство у віданні МВС. Товариство мало власну печатку. Проект статуту товариства зазнав цензурних правок, найбільш суттєвою з яких є виправлення в розділі про мету товариства слів «Українського народу» на «населення Російської імперії»⁵².

Очолив це товариство Володимир Кононович Фоменко (іноді він фігурує у джерелах як Хоменко). У 1909 р. В. Фоменко надіслав до Виділу (правління) «Просвіти» лист з штампом у лівому верхньому куті «Видавництво релігійно-духовних книжок «Промінь»⁵³. Напевно, саме таку назву зрештою отримало товариство. В. Фоменко народився у родині священика станиці Уманської Кубанської області. 1902 р. скінчив Ставропольську духовну семінарію. У 1907 р. лише один семестр провчився на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету⁵⁴. У 1909 р. разом з М. Слабченком та А. Ніковським намагався заснувати у «Просвіті» систематичні курси з різних галузей українознавства. У листі він зізнався, що «широ «закоханий» в одеську «Просвіту». У 1911 р. був членом Ради одеського товариства «Українська хата», доповідав про творчість І. Котляревського.

Піднесення церковно-релігійного життя одеських українців потужно вплинуло на розгортання Української революції. Велику увагу зміцненню руху за власну церкву приділили світські лідери одеських українців І. Луценко, І. Липа, С. Шелухин, В. Чехівський, П. Клепацький, В. Піснячевський,

---

⁵² ІР НБУВ. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 272.

⁵³ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 285. Арк. 82.

⁵⁴ Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 45. Оп. 5. Спр. 13773.

Е. Темницький, Л. Ковальчук та ін. Природно, що в перших рядах перебували священники А. Гриневич, А. Вишинський, Ф. Деньга, ієромонах Микита, Я. Лисицький та ін.

Федір Климентійович Деньга народився 8 лютого 1879 р. у родині черкаського міщанина. У 1911 р. скінчив Київську духовну академію. У 1911-13 роках – священник Касперівської Божої Матінки церкви Миколаєва та законовчитель церковно-приходської школи при цій церкви та законовчителем Маріїнської гімназії Миколаєва. У 1912 р. виконував обов'язки благочинного Очаківського округу Одеського повіту. З 1913 р. і до кінця життя Ф. Деньга мешкав та працював в Одесі, до 1918 р. – священником Вхідно-Ієрусалимської церкви та законовчителем жіночої гімназії Л. Гінкулової. У 1917-18 роках він навчався на юрфаці Новоросійського університету⁵⁵.

Першим серед українців Одеси у 1917 р. чітко на церковно-релігійних правах власного народу наголосив С. Шелухин⁵⁶. І. Луценко наполягав, що українська церковна традиція більш орієнтована на Захід, а російська – на Схід. На цій підставі він виступав за Українську автокефальну церкву. Цю думку висловив В. Боровик, який у 1918 р. видав кольорову листівку з гаслом: «Самостійна Україна із своїм Богом, своїм паном і своїм хамом!». П. Клепацький не схвалював ідеї про надання православної церкві пануючого статусу у державі, напевно, співчуючи ідеї відділення церкви від держави. Процес українського національного відродження він трактував з релігійно-національним піднесенням, порівнюючи Україну з Христом у терновому вінку, який ожив, не зважаючи на дії ворогів. В одностайно прийнятій делегатами Українського Херсонського губернського з'їзду 30 червня 1917 р. резолюції першим пунктом значилась вимога «щоб всі українські приходи були обсажені духовенством, що знає українську мову і зможе зараз же ввести богослужіння на українській мові; повернути в Україну засланих в Росію священників»⁵⁷.

---

⁵⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 4155.

⁵⁶ Шелухин С. Церковь на Украине // Одесский листок. 1917. 7 апреля.

⁵⁷ Українське Слово (УС). 1917. Ч. 11. вересень.

26 листопада 1917 р. українці Одеси провели Українське церковне віче, під час якого обрали тимчасову комісію (комітет). До комісії увійшли три священника А. Гриневич та А. Вишинський, Ф. Деньга та два мирянина – Л. Ковальчук та Литвинський. Наступним етапом українського церковно-релігійного руху в Одесі було створення Єпархіальної Церковної Української православної Ради 12 грудня 1917 р. Головою президії обрали о. Антонія Гриневича, заступником, писарем та скарбничим – відповідно викладачів Л. Ковальчука, Хвостика, Крижанівського.

Від квітня 1918 р. А. Гриневич очолював Тимчасову Православну Церковну Раду на Херсонщині. У червні 1918 р. він посів місце заступника світської інституції Одеської Української Ради (голова Л. Ковальчук, секретари – А. Клочко та А. Миколук). 8 червня 1918 р. в одеській газеті «Вільне життя» з'явилась заява цієї організації за підписами Л. Ковальчука, А. Гриневича, А. Клочка та А. Миколука з вимогами віддати наказ духовенству молитися за Україну, заборонити молебни за Миколу II тощо. Як і раніше, головною вимогою українців залишалося надання українцям церкви, де б українські священники, обрані українською громадою, регулярно відправляли церковні служби.

Бурхливу діяльність серед одеситів розвинув згаданий ієромонах Микита, в миру – Олександр Кожин. Один з сучасників називав його «людиною, що далеко виходила за межі пересічності». Окрім відправлення служб українською мовою в одній з церков, священник заснував Одеську Українську національну книгозбірню (бібліотеку). Він сам «йшов у народ» – брав участь у багатьох українських громадських організаціях, з нагоди різних заходів завжди виступав з запальним словом про культурне визволення. Ю. Липа навів яскравий епізод: «Святкування нового 1919 року одеською громадою Одеси. Українці зібралися у великому приміщенні голосні, веселі, бадьорі. Знаний цілій Одесі ієромонах Микита вискочив на підвіконня. В одній руці тримав келих з вином, у другій – розвинений синьо-жовтий прапор. Чорні очі його горіли під густими, посивілими бровами: У

новому році – слава Україні! Слава! Слава!»⁵⁸. Проповідував ієромонах здебільшого у Покровській церкві.

Цінні спогади про свої юнацькі враження революційних років від проповідей Ф. Деньги залишив М. Костирко: «В 18-му році, на початку, я прийшов до однієї церкви – якраз та церква, де мене хрестили. Я мав до неї деякісь такі почуття, що я там хрещений. Я прийшов в церкву – вона мала два притвора – верхній і нижній, під низом. Під низом правив один священик – його прізвище зараз пригадую – Деніган. Я прийшов – він править в українській мові. Я зацікавився тим. І він проводив спільну сповідь. Він казав: – Ви самі можете каятися в своїх гріхах. Мені не треба їх знати. Ви можете безпосередньо зв'язатися з Богом. І я то прийшов до нього в ту першу спільну сповідь. Тоді був прийняв причастя тоді»⁵⁹.

В Одесі у 1919-20 роках діяла Українська Парафіяльна Рада на чолі з В. Громашевським, який доклав чималих зусиль у напрямку консолідації українців, налагодження зв'язку з релігійним українським центром у Києві. У 1920 р. В. Громашевський зустрівся в Одесі з видатним композитором та релігійним діячем К. Стеценко, який надав одеситам ноти для виконання літургії, що надалі поширювалась в українській церкві на вулиці Жуковського⁶⁰.

Помітним є внесок Одеси у загальноукраїнський церковно-релігійний рух. Після переїзду з Одеси до Києва, І. Липа та В. Чехівський посіли провідні ролі у розбудові Української церкви у всеукраїнському масштабі. В. Чехівський був директором департаменту віросповідань УНР, департаменту загальних справ Міністерства віросповідань Української Держави. За його ініціативою уряд Директорії УНР 1 січня 1919 р. проголосив УАПЦ. Міністром культів і віросповідань в уряді був одеський соратник В. Чехівського І. Липа. А. Гриневич у 1919 р. входив до тимча-

---

⁵⁸ Липа Ю. Нотатник. К., 2000. С. 237.

⁵⁹ <http://beztahoo.narod.ru/svidchennya/vol2/SW50.htm>

⁶⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 2.

сової комісії для складання проекту статуту Української Автокефальної церкви.

Ще однією прикметою революційної доби була активізація вірних іншої Української церкви – Греко-католицької. Головною передумовою цього явища був значний притік до Одеси галичан – громадських діячів, колишніх військовополонених тощо. 21 листопада 1917 р., за характеристикою журналіста, «священик-галичанин» Антоній Вишинський справив молебень українською мовою в Успенській церкві на вулиці Преображенській. У молебні брали участь декілька священиків-українців, співали українські вояки. Були виголошені здравиці Українській Центральній Раді та Генеральному Секретаріату⁶¹. 26 листопада 1917 р. Українське церковне віче обрало тимчасову комісію (комітет), до складу якої, зокрема, увійшов А. Вишинський.

Надалі рух очолив отець Ілля Теодорович Кливак (1880-1942). І. Кливак зарекомендував себе як борець за права українців, активно цікавився суспільно-політичними питаннями, читав реферати перед селянами про програми «прогресивного християнсько-суспільного сторонництва». У листі 1911 р. до О. Барвінського, в якого він просив консультацій з приводу українського громадсько-політичного життя, І. Кливак зазначав: «Я не політик (хйба на селі можна все знати?), а ні учений, але мізерний раб Божий»⁶². Цікавий факт: І. Кливак був одружений на рідній сестрі видатного українського історика М. Чубатого. Після окупації Галичини російсько-імперськими військами І. Кливака заслали до Росії. Навесні 1915 р. о. Іллю відпустили і навесні 1917 р. він опинився в Одесі. Щодня він відправляв службу Божу о 8.30 год. (по неділям о 9.30) в римо-католицькому костелі по вулиці Катерининській, 33. На початку червня 1918 р. в Український Церковний Комітет Греко-Православно-Католицької парафії на чолі з І. Кливаком входили заступник Стефан Кобринець, писар Киприян Шульгин, скарбник Михайло Грицай, радні – І.Тарновський та І. Мушинський.

---

⁶¹ Богослужение на украинском языке // Родная страна. 1917. 24 ноября.

⁶² Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Ф. Барвінських. Спр. 1362. Арк. 6.

Основною справою о. І. Кливака була організація греко-католицької громади і головне – побудова першого у Степовій Україні греко-католицького храму. Цей процес досить повно розкривають два листи о. І. Кливака до митрополита А. Шептицького. Цим листам передувала відозва Українського Церковного Комітету Греко-Православно-Католицької парафії в Одесі Архідієцезії Митрополичої Львівсько-Галицької Єпархії Кам'янець-Подільської до духовенства та мирян від 4 червня 1918 р. з проханням допомогти в побудові греко-католицького храму в Одесі. Автори наполягали: «Храма, свого власного храма нам треба, де би ми могли розвинути всю красу і величавість правди і святості наших ідеалів».

І. Кливак повідомляв митрополита про початок будівництва церкви в Одесі. Площа під храм займала близько 500 саженив вартістю у 250 тис. карбованців. Він планував заснувати згодом гімназію або греко-католицький український ліцей. Однак бурхливі події осені-зими 1918 р. унеможливили реалізацію планів священика, який на початку 1919 р. залишив місто. Приклад конфесійної толерантності подав у 1918 р. вже згаданий М. Шаравський, який відправив панахиду у православній церкві за покійним популярним українським діячем, галичанином, греко-католиком Е. Темницьким.

Більшовицька окупація України на початку 1920-х років не зупинила діяльності борців за Українську церкву на півдні України. Їх подвиг рельєфніше відбиває ганебна поведінка колишніх гонителів українців з РПЦ. Так, у 1927 р. у сервільному тоні, заявляючи про свободу слова та релігій, буцімто востаннє в СРСР, комуністичних вождів з десятиліттям встановлення їх влади, привітали В. Введенський, В. Чемена та ін. представники російського православного духовенства Одеси⁶³.

М. Костирко так зобразив стан українських церковно-релігійних в Одесі 1920-х р.: «Але все ж таки, коли церква була, до неї приходили. Що ж була, було дві церкви тільки, а інші церкви були російські. А в українському було дві церкви, потім

---

⁶³ ДАОО. Ф. Р-3865. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 112-112зв.

одну прикрили. В кінці існувала тільки одна, Троїцька так звана, здається. Так. Ну, але то там, особливо на такі святочні дні, там не було місця людям, щоб прийти, особливо на різдвяні дні там знаменитий хор був, там самі артисти співали в хорі. І колядки. По закінченню служби дві, три години тільки співалися колядки. То в церкві не могли зостатися – на вулиці стояли й прислухувалися. Ну, то все таки давали».

Інші джерела деталізують прагнення місцевих українців до власної церкви. Напевно, М. Костирко під зачиненою церквою мав на увазі Успенську церкву, адже одне з актових джерел містить «глуху» згадку про конфлікт між двома групами парафіян (росіянами та українцями) за приміщення у 1925 р. Українці погодились відмовитися від верхнього приміщення⁶⁴. Приєдналися до УАПЦ у листопаді 1923 р. 66 мешканців села Берестове Захаріївської волості Одеського повіту Одеської губернії⁶⁵.

Головними представниками УАПЦ в Одесі та на Одещині у ці роки були А. Гриневич, ієромонах Микита та Ю. Жевченко. Єдиний з ієрархів УАПЦ у 1927 р. А. Гриневич підтримав ініціативу В. Чехівського виступити на захист митрополита В. Липківського, підписавши відповідну петицію. У березні 1926 р. збори Покровської православної Автокефальної громади села Троїцького Троїцького району Одеської округи обрали своїм пастирем А. Гриневича⁶⁶. У 1930 р. громада нараховувала 50 осіб. У 1928-29 р. УАПЦ в Одесі розбудовував архієпископ Юрій Жевченко – випускник Одеської духовної семінарії та Новоросійського університету, викладач одеських гімназій.

Як і в часи революції, серед ширших мас суспільства намагався діяти ієромонах Микита. До 1924 р. він брав участь у роботі Краєвої церковної Ради у Покровській церкві. 1924 р. церква була закрита, а ієромонах вже вдруге заарештований. Однак це не налякало отця Микиту. У 1926 та 1927 роках на могилі вбитих гайдамаків на Куліковому полі на запрошення товаришт-

---

⁶⁴ ДАОО. Ф. Р-1916. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 58.

⁶⁵ ДАОО. Ф. Р-3868. Оп. 1. Спр. 7.

⁶⁶ ДАОО. Ф. Р-3865. Оп. 1. Спр. 28ж. Арк. 21.

ва Української церкви він виступав з промовами, в яких висвітлив сенс боротьби українських вояків. 1926 р. організував український комітет для допомоги бідним українцям, члени якого мали платити членський внесок від 30 копійок. Такі відверті виклики новій владі не могли залишитись безкарними. У червні 1927 р. священника заарештували. На допиті він заперечував, що займається політикою, але зазначав, що «якщо хто лає Україну, я її захищаю». Як представника соціально-небезпечного елемента вони присудили отця до заслання на Соловки на 3 роки.

Нерівну з огляду на протидію влади боротьбу за Українську церкву вели й мешканці Миколаївщини. 30 січня 1921 р. з дозволу місцевої Влади Губерніального Виконавчого Комітету, була відчинена в колишньому Адміралтейському Морському Соборі (храмі) Миколаєва Українська Автокефальна Православна Парафія. Однак 9 листопада 1923 р. було прийнято рішення влади про закриття храму.

У своїй скарзі українці різко висловлювали владі свою позицію, наголошуючи на своєму органічному зв'язку з добільшовицькою добою: «Незадоволення Вами нашого прохання виклике серед Української віруючої людності обурення, позаяк з того моменту, як на Україні почався церковний визвольний рух – реакційні представники Російської Єдинодержавної церкви, а також і її родичі тільки під другими назвами як «Ж.Ц.», обновленці і таке ін., бажаючи утримати свій Архіпастирський абсолютизм над віруючою людністю, стали закидати Українську Автокефальну церкву й її людність провокаційними та ганебними наклепами, називаючи Українців: петлюрівцями, виродками татарства й словянства і таке ін. Місцева влада, приймаючи це за чисту монету, цілком стала на бік «Ж.Ц.» і інших, які з кафедри, відкрито озброївшись всякими засобами, плямують Укр.[аїнську] Авток.[ефальну] Цер.[кву] Миколаївщини. Українська людність, чуючи такі промови з амвона, бачачи такі відносини місцевої влади до Української церкви, а до других церков інше, рішуче протестує й просить Вас, як найвищий керовний орган Української Робітничо-Селянської Влади звернуть на це особисту увагу й задовольнити наше прохання, в Миколаєві мається 12 хра-

мів, а в нас ні одного». Про утиски громад УАПЦ з боку радянських владних органів повідомляли своє керівництво у 1925 та 1926 р. священник Новопетровської громади УАПЦ П. Беззабава та священник Новоодеської громади УАПЦ⁶⁷. Передусім влада намагалась розколоти вірян.

Історична драма майже тридцятирічної боротьби українців за свої природні права завершилась кривавими репресіями кінця 1920-х – 1930-х років, внаслідок яких було знищено Ю. Жевченка, ієромонаха Микиту, Ф. Деньгу та багатьох інших українських священників. Отже, південноукраїнська церковно-релігійна ситуація підтверджує загальноукраїнську тенденцію, згідно з якою український церковний рух (втім як і всі інші форми українського національного руху) спричиняв різкий опір з боку багатьох противників з числа ієрархів та мирян, але поширився серед передусім етнічних українців, став проявом національного піднесення.

Творці історій та історії: історична думка як чинник націєтворення

Всі так звані історичні права, на які взагалі так люблять посылатися держави, є ніщо інше, як химера, дитяча вигадка. Громадянські закони дійсно знають так зване право давности, на підставі якого довголітнє користування якою-небудь річ'ю дає право на володіння цією річ'ю, робить цю річ власніст'ю того, хто нею користується. Але людність, яка населює той чи інший край, не можна рівняти до мертвих речей, через що й не можна сказати, що довголітнє володіння тим чи іншим краєм дає тій державі, яка володіє, законне прямио на цей край. Якщо населення краю хоче бути цілком вільним і незалежним, якщо воно не погожується на панування над ним тої чи іншої держави, то ніяка історія не зробить цього панування законним, ніяка історія не позбавить населення його природних прав. Як би ми, вирішуючи долю тієї чи іншої країни, ставили своїм

---

⁶⁷ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Миколаївська область. Кн. 1. К.–Миколаїв, 2005. С. 142-148.

завданням звернутися до історії, щоб відшукати ту державу, яка має так зване історичне право на цю країну, то це заводило б нас завше в скрутне становище.
М. Гордієвський, 1918 р.

До процесу становлення української наукової думки в Одесі передусім долучились викладачі кафедри руської історії Новоросійського університету. Михайло Павлович Смирнов (1833-77). М. Смирнов намагався впровадити погляд свого вчителя М. Устрялова про включення історії Південно-Західної Русі до обсягу загальних курсів з історії Росії⁶⁸. Загалом неприхильно налаштований щодо М. Смирнова О. Маркевич, вважав саме ці лекції професора майстерними, популярними серед студентів⁶⁹. Один з учнів М. Смирнова в одеському Рішельєвському ліцеї Г. Перетяткович позитивно згадував лекції М. Смирнова про Б. Хмельницького, складені на основі праць М. Костомарова. Г. Перетяткович так захопився вивченням історії українського козацтва, що навіть одягався у шаровари, розповідав товаришам про Запорізьку Січ.

Знаковою подією для одеського наукового середовища був захист М. Смирновим у 1860 р. магістерської дисертації у Петербурзькому університеті на тему «Судьби Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею» (видана того ж року у Петербурзі). Вперше з під пера одеського автора вийшла ґрунтовна робота про історію іншого українського регіону. Частина дисертації М. Смирнов через декілька років оприлюднив в Одесі на сторінках ліцейського видання. Праця цілком вкладалась у річище українського історіографічного процесу, що визрівав у Російській імперії в нетрях російсько-імперської історіографії. Подібне значення мала й докторська дисертація М. Смирнова про Крєвську унію, захищена в Новоросійського університету у 1868 р.

Наступник М. Смирнова на кафедрі Г. Перетяткович під час одеського археологічного з'їзду прочитав доповідь «Мало-

---

⁶⁸ ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 7 (1875). Арк. 44-45 (Програма лекцій з історії Західної Росії М. Смирнова у 1874/75 р.).

⁶⁹ Новороссийский университет в воспоминаниях современников. Одесса, 1999. С. 33.

россияне в Оренбургском крае». Він твердив про високі колонізаційні здібності українців, наводячи в якості аргументу, зокрема, феномен українського козацтва. У 1896 р. за позитивним відгуком одесита премію Московського товариства історії та старожитностей російських за третій том «Истории запорожского казачества» здобув Д. Яворницький.

Наприкінці XIX – у перші роки XX ст. Новоросійський університет вперше отримав плеяду викладачів, на яких сучасники дивились як на спеціалістів з історії Південно-Західної Русі/Малоросії/України: Олексія Івановича Маркевича (1847-1903) та учнів В. Антоновича – Івана Андрійовича Линниченка (1857-1926), Павла Андрійовича Іванова (1860 - 1917/1918). В особах П. Іванова та О. Маркевича Одеська українська громада зрештою «делегувала» у вищу освіту Одеси своїх членів. В активі усіх трьох були такі «візитні картки» тогочасних українців як певні українофільські культурницькі симпатії (хоча і різною мірою та способами вираження), співробітництво з «Кіевской стариной» та НТШ, особисте знайомство з М. Грушевським та багатьма іншими корифеями україністики. О. Маркевич та П. Іванов були звільнені за українофільство, а І. Линниченко зазнавав кпинів з боку чорносотенців.

В якості лекторів ці історики зробили найбільший внесок у становлення історичної україністики у навчальному процесі. У курсах та спецкурсах, прочитаних впродовж 1880-х - на початку XX ст. вони охопили всі аспекти історії України, передусім литовсько-польської доби. О. Маркевич у лекціях з історії слов'ян докладно висвітлював боротьбу західних українців за свої національні права під час революції 1848 р.⁷⁰. Якщо спецкурс П. Іванова про історію Новоросійського краю мав аналоги у попередній діяльності О. Маркевича, то необов'язковий курс «Історія малоросійського козацтва» (2 години на тиждень) був новаторським. Вперше у практиці Новоросійського університету прозвучала не лише окрема тема українського козацтва, але й поняття Малоросія, що значно більш чітко окреслювало україн-

---

⁷⁰ ДАОО. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 122.

нознавче спрямування курсу, аніж розмите поняття «Южная Русь» або «Россия», що раніше вживав О. Маркевич. Натомість новаторство І. Линниченка у лекційних курсах полягало передусім у наголосі на історії Західної України, передусім Галичини.

Першими українознавчими студентськими роботами в університеті були «Судьба малороссийского посольства во второй половине XVII века» (1877) Г. Леонтовича та «Петр Дорошенко и состояние Украины при нем» (1879) М. Прокопенка.

І. Линниченко зміг підготувати не лише низку видатних спеціалістів, але й під час семінарів спрямувати дослідження деяких студентів саме в українознавче річище. Про це свідчать назви низки кандидатських та реферативних творів, підготовлених студентами у 1896-1905 роках: «Вопрос о личности Петрика», «Правовое и экономическое состояние крестьян 16 в. Малороссии» в частности крестьян Подолии и Киевщины», «Дело Кочубея и Искры», «Города левобережной Украины в XVI – XVIII ст.», «Экономическое положение крестьян в юго-западной России до Люблинской унии (1569 г.)», «Последние годы самостоятельного существования Галицко-Волинского княжества (п.п. 14 века)», «Юрий II Болеслав (Мнение Режабка)», «Роман Мстиславич Волинский и его отношение к Польше», «Последние времена самостоятельности Галицко-Волинского княжества», «Экономическое положение крестьян юго-западной России по материалам 1545 и 1552 г.», «Сельское население Перемышльской земли» (автор – А. Флоровський).

Тривала педагогічна діяльність О. Маркевича та І. Линниченка і нетривала П. Іванова спиралась на їх вагомий науковий українознавчий доробок. В Одесі І. Линниченко лише незначною мірою поповнив свій солідний багаж українознавчих праць. Численні статті та замітки О. Маркевича були лише короткими археографічними публікаціями. Найціннішими були його краєзнавчі та регіональні праці з історії півдня України. Серед них найбільш концептуальне значення мала праця про фортецю Хаджибей, в якій історик наголошував на до-російських витоках Одеси. Це підважувало офіційну концепцію культуртрегерства російської монархії та імперії на цих землях. Натомість моног-

рафія П. Іванова, його магістерська дисертація, з середньовічної історії Волинської землі мала велике значення для становлення українознавчої традиції в Одесі як перша регіоназнавча праця з історичної україністики, видана в Одесі, до того ж позитивно оцінена В. Антоновичем та М. Грушевським⁷¹.

Символічне значення мало обрання одного зі стовпів української науки Михайла Олександровича Максимович 4 жовтня 1871 р. почесним членом Новоросійського університету.

Поряд з освітніми закладами, вагомим чинником оформлення історичної україністики у другій пол. XIX - на поч. XX ст. була діяльність об'єднань істориків: Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті (ІФТ), Херсонської, Таврійської вчених архівних комісій (ТВАК). Зокрема, україністика відбилась у низці доповідей на засіданнях ІФТ: І. Линниченка та А. Лонгінова про Галицьку Русь, М. Істоміна – про Я. Вишневецького, Д. Сигаревича – про українські думи. Україністикою була буквально «просякнута» лівова частка доповідей та публікацій членів ОТІС, зокрема, П. Іванова, О. Маркевича, О. Андрієвського та ін. Найціннішим було виявлення та публікація членами товариств на сторінках своїх видань численних документів. Іноді історична україністика у досить несподіваний спосіб «засвічувалася» в не історичних товариствах. У середині 1890-х років на сторінках записок Кримського гірського клубу (попри назву, дислокувався в Одесі, але зосереджувався на кримознавстві) була оприлюднена одна з найцінніших українознавчих публікацій з виданих на півдні України, авторства сина засновника одеської української громади Л. Смоленського⁷².

Поєднання наукових та громадсько-політичних чинників (збільшення уваги до регіоналістики в Російській імперії, накопичення фактичного та концептуального досвіду, підтримка україністики з боку Петербурзької АН, радикалізація українського національного руху, лібералізація суспільного життя ім-

---

⁷¹Іванов П. Исторические судьбы Волынской земли. Одесса, 1895; ЗНТШ. 1896. Т. 9. Бібліографія. С. 4-9; Киевские университетские известия. 1896. № 3. С. 3-5.

⁷² Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. Одесса, 1895.

перії), зумовили входження процесу оформлення історичної україністики у фазу піднесення у 1905-10-х роках. Південноукраїнська інтелігенція поживавила спроби «українізації» неукраїнських закладів. Виникли легальні українські інституції, покликані серед іншого розвивати історичну україністику, поширювати відповідні знання в масах (див. також нарис про боротьбу за український університет у цій книзі).

Найраніше ці тенденції засвідчили засідання ІФТ 18 лютого та 31 березня 1905 р., під час яких П. Іванов виголосив доповіді «Схема руської історії, запропонована професором Львівського університету Грушевським» та «Питання про малоросійську народність в науковій літературі»⁷³. Він розповів присутнім, серед яких були громадівці С. Шелухин та І. Луценко (в якості гостя), про діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка, переповів зміст статті М. Грушевського «Звичайна схема історії східної Європи і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», і додав, що повністю з ним погоджується. Також він висловив побажання, аби з'явилася можливість самостійного існування малоросійської (української) мови та народності. У жвавому обговоренні взяли участь професори В. Істрін, Б. Ляпунов, О. Доброклонський, Є. Щепкін, а також С. Шелухин та Д. Сигаревич. Тон полеміки, принаймні за протоколами, був виваженим та науковим.

У листі до М. Грушевського, написаного між двома виступами, П. Іванов повідомляв львівського колегу про те, що виступив на прохання голови товариства палеографа та історика літератури В. Істріна, роздратованого після прочитання у «Записках» НТШ (том 61) критичних зауважень на свою статтю з боку І. Франка⁷⁴. Таким чином, отримуємо цінне свідчення про увагу до головного видання НТШ з боку того сегмента професури, який той же П. Іванов у листі до М. Грушевського називав «москалями»⁷⁵. Лист написаний українською мовою, що свід-

---

⁷³ Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Т. 12. 1905. Протоколы. С. 23-24, 42.

⁷⁴ ЦДАУК. Ф. 1235. - Оп. 1. Спр. 874. Арк. 5.

⁷⁵ ЦДАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 5-8.

чить про те, що П. Іванов таки виконав обіцянку вивчити українську мову, яку він дав М. Грушевському у попередніх листах. Таким чином, П. Іванов ініціював перше відкрите обговорення схеми М. Грушевського в науковому та громадському середовищі Одеси. Аналогічні «презентації» праць М. Грушевського відбувались, хоч і у скромніших масштабах, також в інших наукових установах України, про що свідчить доповідь А. Синявського про праці М. Грушевського на засіданні Катеринославської вченої архівної комісії 20 березня 1905 р.

Наче схвалюючи зусилля П. Іванова, 2 листопада 1906 р. Рада Одеського університету ухвалила кандидатуру О. Грушевського на посаду приват-доцента історико-філологічного факультету. О. Грушевський міг привабити учнів не лише українським світоглядом, але й своєю взірцевою науковою активністю. У науковому звіті за 1907 р. О. Грушевський зазначив 9 своїх статей: у київських (Збірка на честь ювілею В. Антоновича, «Літературно-науковий вістник», «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца») та львівському («Записки» НТШ) виданнях. Статті були присвячені історіографії українських народних пісень, «Історії Русів», творчості М. Костомарова та українських поетів і письменників⁷⁶. Найбільш гострим для російського офіціозу виглядав цикл статей історика про репресивно-колонізаторську діяльність російського уряду в Гетьманщині після повстання І. Мазепи, опублікований у Львові.

Однак публікацій О. Грушевського було значно більше. Лише у числах «Записок» НТШ за 1907 р. виявлено 16 публікацій вченого, значну частину з яких складали рецензії бібліографічного характеру. Ці праці були написані здебільшого на базі попередніх напрацювань. Натомість у 1908 р. О. Грушевський аж ніяк не знизив темпи своєї наукової діяльності, яка розгорталася в одеському середовищі. Щоправда, він все одно залишався зорієнтованим на Київ та Львів, де знаходився основний комплекс цікавих для нього джерел та коло знайомих та родичів,

---

⁷⁶ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1904-1908 гг. Одесса, 1908. С. 246.

часто виїжджав до Києва та Львову, де брав участь у засіданнях Українського Наукового товариства (УНТ), НТШ та Історичного товариства Нестора-літописця. Якщо членом двох останніх він став ще до приїзду в Одесу (1902 та 1903 рр.), то до першого вступив навесні 1907 р. – вже у статусі одесита. На одному з засідань Археографічної комісії НТШ у 1908 р. він ініціював проєкт видання актів внутрішньої історії Гетьманщини⁷⁷.

ІФТ обрало О. Грушевського своїм дійсним членом у листопаді 1907 р. У 1908 р. О. Грушевський опублікував 5 статей в «Записках» НТШ та десяток статей про українських поетів та письменників в «Літературно-науковому вістнику» та статтю про М. Костомарова у дебютному томі «Записок» УНТ. Публікаторська активність вченого сягала Петербургу, де у квітневому томі «Журнала министерства народного просвещения» за 1908 р. була надрукована його стаття про харківський період життя М. Костомарова. У листах до брата він згадував про написання статті про Г. Квітку-Основ'яненка, роботу в київських архівах над матеріалами про добу Гетьманщини. Таким чином, в одеський період свого життя О. Грушевський видав декілька десятків праць і підготував до видання ще низку, був активним учасником українського та російського історіографічного процесів та наукового руху загалом. Головним предметом його зацікавлень в цей період була історія українського національного руху першої половини ХІХ ст., зокрема, постаті автора «Історії Русів», М. Костомарова та П. Куліша. Серед праць О. Грушевського одеського періоду привертають особливу увагу 3 позитивні рецензії на праці ОТІС⁷⁸. Огляд численних пітерських та московських видань був наслідком роботи історика в одеських бібліотеках. Курси в університеті не змогли розпочати через небла-

---

⁷⁷ Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст.: Плани, проєкти, програми видань. Вип. 1. К., 1993. С. 61, 158-162.

⁷⁸ Грушевський О. Рец. на: Музей Императорского Одесского общества истории и древностей / По поручению Общества издано А.А. Деревичким, А.А. Павловским и Э.Р. фон Штерном. Одесса, 1897-1898. Вып. I-II. Терракоты // ЗНТШ. Т. LXXVII. Кн. III. 1907. С. 204-205; Його ж. Рец. на публ.: Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Одесса, 1904. Т. XXV. С. 240; Його ж. Рец. на публ.: Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Одесса, 1906. Т. XXVI // ЗНТШ. Т. LXXVIII. Кн. IV. 1907. С. 235-236.

гонадійність інші здібні українські історики І. Бондаренко та П. Клепацький.

На початку ХХ ст. одеські українці не змогли отримати свого представника в університеті та історичні кафедри, але певною компенсацією для них була діяльність І. Линниченка. Він сприяв становленню історико-українознавчих студій М. Слабченка, Є. Загоровського, А. Флоровського та П. Клепацького, внаслідок чого в Одесі було опубліковано декілька робіт, знакових для всієї україністики⁷⁹.

Ще однією позитивною рисою було зростання чисельності українців та активізація їхньої діяльності в наукових товариствах. Так, членами ІФТ та Українського Наукового товариства у Києві (УНТ) було обрано О. Грушевського та І. Бондаренка. Засноване в 1911 р. І. Линниченком Бібліографічне товариство при університеті кооптувало у свої члени більшість провідників одеського українського національного руху і водночас більшість істориків-україністів (див. нижче у 4 нарисі 2 розділу).

Головним успіхом у період 1917-20 роках для поширення історичної україністики (тобто наукової форми українознавства) стало заснування у жовтні 1918 р. в університеті на юрфаці кафедри історії західноруського права (професор О. Шпаков). Проте, через спротив російських професорів так і не вдалося заснувати кафедри історії України та історії української літератури. Втім, відповідні курси все ж таки були започатковані: лекцій з історії України читали Є. Тріфільєв, Є. Загоровський, української літератури – С. Вілінський (див. докладніше про нього в останньому нарисі), спецкурс з історії українського козацтва – Є. Загоровський.

Рушійними силами націєтворчої історичної думки в Українському Причорномор'ї були не лише університетські, академічні, історики, які теж намагались вийти поза рамки академічності у бік просвітництва і навіть громадсько-політичної діяльності. Ці тенденції зумовили традиції функціонування неофіційних мереж інтелектуальних спільнот, гуртків, товариств, які б не бу-

---

⁷⁹ Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. Одесса, 1909; Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. Одесса, 1912.

ли зв'язані тісними рамками офіційних доктрин, з якими немиче стикалися професори закладів, підпорядкованих міністерству народної освіти. В умовах домінування в Російській імперії централістських, російськоцентричних, клерикальних політико-ідеологічних доктрин у цю неофіційну (тому водночас незручну та зручну для існування) сферу витіснялися прихильники фронтуючих національних та громадських ідей.

Яскравими прикладами таких діячів в історії Одеси 1890-1910-х роках були єврейський та грузинський історики та публіцисти Шимон Дубнов та Симон Аваліані, що попри величезну громадську популярність та авторитет серед своїх національних громад не мали шансів отримати університетську кафедру. Компенсацією для них були публіцистика та публічні виклади, спілкування у неформальних гуртках, зокрема, у квартирі Ш. Дубнова та грузинському земляцтві. Водночас, можна згадати й про феномен киянина В. Антоновича, якому вдалося поєднати статус професора офіційного університету та лідера у формуванні української національної історії, але здебільшого шляхом приватних лекцій, що напівлегально відбувалися у його квартирі у 1880-х роках.

Варто згадати тезу видатного українського історика В. Біднова щодо праці М. Аркаса: «досвід наших днів дає нам яскраві докази того, що не науковість захоплює громадянство, а щось інше, протилежне першій». Цей погляд поділяє відомий сучасний історик І. Гирич: «Кажучи про історію як науку, слід дивитися на неї не під кутом зору вузької творчості лише чистих істориків, а й бачити історизм у працях літераторів ширшого діапазону»⁸⁰.

Про наявність соціального запиту на історичну україністику, позбавлену російсько-імперського «протекторату», передусім свідчить діяльність Леоніда Анастасійовича Смоленського⁸¹. Показово, що невдовзі після

---

⁸⁰ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). К., 2014. С. 417.

⁸¹ Болдирев О.В. Одеська громада. Історичний нарис про український національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. Одеса, 1994. С. 13-18; Катренко А. Одеська громада 70-90-х

смерті діча справою написання його біографії перейнялися А. Ніковський та Д. Сигаревич. Л. Смоленський походив з дворянської родини Чернігово-Сіверщини, що мала по чоловічій лінії коріння, зокрема, й в козацькому стані. Історіографічні традиції роду у першій половині XIX ст. заклав випускник Харківського університету, інспектор кримських гімназій, Анастасій Смоленський – член-кореспондент ОІС, автор огляду історії Керчі⁸². Л. Смоленський народився в Одесі⁸³, таким чином, будучи разом з Ф. Нестурхом, першим провідником одеського осередку українського націєтворення – уродженцем цього міста. Л. Смоленський отримав вищу освіту на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира впродовж 1861-65 роках. 14 січня 1866 р. Рада університету за відмінні успіхи надала йому ступінь кандидата, а 12 березня – відповідний диплом. З юнацтва Л. Смоленський збирав книжки з історії та філософії, економіки та соціальних рухів, особливо Французької революції. Від 1866 р. Л. Смоленський згадується у джерелах як викладач історії та географії Рішельєвської гімназії. До 1880-х років він поширив свою педагогічну діяльність на значно ширше коло одеських навчальних закладів, зокрема, Одеську юнкерську школу. Приватним вчителем для своїх доньок запрошували його начальник штабу Одеської військової округи генерал Крживоблоцький та княгиня Ухтомська.

Важливою рисою Л. Смоленського був загальний демократизм та не «прогинання» перед авторитетами. В цьому плані дуже характерну розмову Л. Смоленського з російським генералом, ветераном боїв під Порт-Артуром, навів А. Синявський. Педагог доводив, що війна за Порт-Артур – імперіалістична химера, для якої в Росії немає жодних підстав. Основним завданням держави він вважав не будівництво фортець, а культури

років XIX ст. // Київська старовина. 1998. № 2. С. 84-96; Мисечко А.І. Український рух в Одесі наприкінці XIX - на початку XX ст. Одеса, 2006. С. 19, 102; Зленко Г.Д. Лицарі досвітніх вогнів. 33 портрети діячів одеської «Просвіти» 1905-1909 років. Одеса, 2005. С. 26-28.

⁸² Смоленский А. Статистическое описание Керчь-Еникальскаго градоначальства // Новороссийский календарь. 1841. С. 278-302.

⁸³ Чикаленко Є. Спогади. К., 2003. С. 70.

всередині держави, що забезпечить їй гідне місце у світі. На запитання генерала, як він з такими поглядами він викладає у військовій школі, Л. Смоленський відповів, що працює у найскладніших закладах – нічліжному притулку та військовій школі, адже рівень учнів там є найвідсталіший. Доречно зауважити, що цей епізод, який відбувся вочевидь вже в останній період життя Л. Смоленського, спростовує спогади Є. Чикаленка про начебто майже повну духовну «розібраність» колишнього володаря душок у передсмертні роки.

За А. Синявським, Л. Смоленський сам відмовився від академічної кар'єри, адже відкинув пропозицію посісти місце доцента Варшавського університету, не бажаючи сприяти «обрусінню» Польщі. Відомий історик Г. Афанасьєв згадував, що намагаючись залишити по собі спадкоємців в Одесі, видатний історик, професор Новоросійського університету А. Брікнер спонукав Л. Смоленського скласти магістерський іспит з руської історії в університеті⁸⁴. 14 лютого 1872 р. він звернувся з проханням до історико-філологічного факультету про допущення його до іспиту на здобуття ступеню магістра російської історії. Іспит відбувся 18 лютого 1872 р. у присутності професорів М. Смирнова, О. Кочубинського, А. Брікнера, В. Григоровича, Н. Кондакова. За оцінкою професорів, Л. Смоленський «цілком задовільно» висвітлив три питання: Татіщев та значення його праць; історія розвитку кріпацтва; про хід справ в Малоросії після поєднання з Великоросією⁸⁵. До цієї сухої оцінки Г. Афанасьєв додав спогад про враження видатного славіста В. Григоровича: «Это был интересный экзамен». В джерелах фігурують дві дисертації Л. Смоленського: з історії Чернігово-Сіверських земель «Боротьба Мономаховичів та Ольговичів» та з історії Болгарії. Напевно, перша була його кандидатською дисертацією в Київському університеті Св. Володимира. Друга робота, присвячена історії Болгарії, напевно, була написана під впливом видатного славіста, одеського професора В. Григоровича та отримала його позитивний відгук. А. Синявський згаду-

---

⁸⁴ ДАОО. Ф. 157. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 3.

⁸⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 1838. Арк. 2.

вав, що Л. Смоленський захоплювався Французькою революцією, яку вивчав у процесі підготовки своєї магістерської дисертації⁸⁶.

Л. Смоленський часто читав лекції з історії в одеських гуртках самоосвіти, куди послухати його лекції приходили, наприклад, відома революціонерка В. Фігнер та видатний біолог І. Мечников. Унікальним явищем були приватні лекції Л. Смоленського з історії України, що він читав у своїй квартирі для друзів, учнів та знайомих – «справжній народний університет» за виразом М. Гордієвського⁸⁷. Д. Сигаревич зазначав, що «за последние 30 лет я знаю в Новороссийском университете не более 1-2 профессоров истории, которые и по широте образования, и по глубине мысли могли бы равняться с Л. Смоленским». Він згадував, що Л. Смоленського не прийняли викладачем до Новоросійського університету та запросили «бездарного профессора Перетятковича... Темой бесед служила всегда история и философия истории. Насквозь пропитанный гуманизмом, он вносил в свое историческое мировоззрение не убеждение в непреложность сухих экономических проблем, а глубокую веру в силу человеческого духа, в непобедимость вечных идей правды и добра. Был идеалистом, а не экономическим материалистом. Признавал параллелизм этих факторов. Только в национальной форме человечество проявляет индивидуальный дух. Интернационализм есть правильно выраженный и понятый национализм»⁸⁸.

Свої історико-філософські погляди Л. Смоленський планував узагальнити у брошурі⁸⁹. Бажаючи спонукати Л. Смоленського до написання історії України, М. Комаров подарував йому шоколадний торт у формі книги, на обкладинці якої було написано «История Малороссии. Т. I»⁹⁰. Окрім цього,

---

⁸⁶ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 18110. Арк. 2.

⁸⁷Гордієвський М. Л.А. Смоленський (з нагоди 25-річчя смерті). До історії українського руху в Одесі // Шквал. 1930. № 35 (22 грудня). С. 8-9.

⁸⁸Сигаревич Д. Жертва старого режиму // Одесский листок. 1905. 17 ноября.

⁸⁹Єгунова-Щербина С. Одеська громада 1870-х років // За сто літ. Кн. 2. 1928. С. 194.

⁹⁰Російський державний історичний архів (РДІА). Ф. 1057. Оп. 1. Спр. 8..

Л. Смоленський перекладав українською М. Лермонтова, Беранже, Бланкі, з яким порівнював себе.

Однак всі ці та інші задумані праці так і залишились частково ненаписаними, а частково неопублікованими й, напевно, втраченими для нащадків. Певний шанс на те, що деякі з праць історика все ж таки вціліли, а не були спалені у пічці ще за його життя, як вважала більшість сучасників, дає той факт, що, за повідомленням І. Смоленського, рукописи його батька, зокрема, магістерська дисертація «Борьба Ольговичей и Мономаховичей», фотографії, історичні гравюри, альбом портретів, ноти українських пісень, частина бібліотеки у середині 1920-х років зберігалися у квартирі Смоленського на вулиці Зовнішній. Син подарував батьківські матеріали ВУАН, однак процедура передавання ускладнилася тим, що квартира була захоплена сусідами. Деякі матеріали вивезла з собою у Морозівку вдова Л. Смоленського.

Є. Чикаленко шукав причину неопублікованості праць Л. Смоленського не лише в важких обставинах життя свого вчителя, але й в тому, що він «належав до типу філософів-проповідників, які можуть тільки перед слухачами захоплювати та промовляти тільки усно»⁹¹. В такому ж дусі висловлювалася й С. Єгунова-Щербина.

Скласти уявлення про історичні погляди Л. Смоленського можна лише на основі уривчастих зауважень його сучасників. Л. Смоленський давав читати Т. Зіньківському найкращі твори письменників, знайомив з історією Запорозької Січі, навертав до праці для української справи, звертав увагу на давність походження української мови, ілюструючи це прикладами з давніх літописів та «Слова про полк Ігорів». На фактах історії, він показував «відрубний політико-соціальний уклад від московського, і як багато Москва придбала, як прилучилася до неї Україна»⁹². Л. Смоленський був впевнений, що Україна теж мала

---

⁹¹ Чикаленко Є. Спогади. К., 2003. К., С. 154.

⁹² Писання Трохима Зіньківського: В 2 т. / Зредагував та житєпис написав В. Чайченко. Л., 1893. Т. I. С. XXII.

свою, козацьку, державу, яка добровільно приєдналася до Москви⁹³.

Д. Овсяніко-Куліковський згадував: «Материал (исторический и географический) в его изложении как-то сам собою укладывался в голове учеников, и все его части постепенно располагались в стройном порядке, образуя гармоническое – я сказал бы мастерское – архитектурное целое». Схильність Л. Смоленського до узагальнень, влучних та образних порівнянь відобразив й Є. Чикаленко, який зазначав, що на уроках його вчитель, намагаючись передати учням своє позитивне ставлення до Римської республіки та негативне – до імперії, порівнював першу з жвавою серединою Преображенської вулиці, а кінець вулиці (перший Християнський цвинтар) з імперією. Київ він порівнював з Гетьманщиною, а Одесу – із Запорозькою Січчю. Судячи з його інвектив у бік деспотичної Московії, він був схильний протиставляти демократичні традиції України авторитаризму Московії-Росії⁹⁴.

Л. Смоленський використовував історико-порівняльний підхід, намагаючись включити історію України до світового контексту. Д. Сигаревич свідчив, що «темой бесед служила всегда история и философия истории. Насквозь пропитанный гуманизмом, он вносил в свое историческое мировоззрение не убеждение в непреложность сухих экономических проблем, а глубокую веру в силу человеческого духа, в непобедимость вечных идей правды и добра. Был идеалистом, а не экономическим материалистом. Признавал параллелизм этих факторов. Только в национальной форме человечество проявляет индивидуальный дух. Интернационализм есть правильно выраженный и понятый национализм»⁹⁵.

На його думку, «історія каже, що коли яка нація, яко нація, не виступала в боротьбі, то потім нічого не діставала». Розмірковуючи над закономірністю революційних подій, Л. Смоленський казав, що всяка революція йде по такій схемі: «Єсть монар-

---

⁹³ Чикаленко Є. Спогади. К., 2003. С. 155.

⁹⁴ Там само. С. 70.

⁹⁵ Сигаревич Д. Жертва старого режимa // Одесский листок. 1905. 17 ноября.

хія, «б'ють по сему», настає революція, яка, скинувши монарха, оголошує республіку, а з дальшим ходом республіка переходить в «ріжпубліку», т.е. з монархії вже робиться анархія, а потім знов вертається монархія – і «б'ють по сему», т.е. починають бити різками по старій пані»⁹⁶. Втім, свої етичні та історико-філософські погляди він підсумовував в оптимістичний спосіб, застосовуючи свій улюблений вислів: «Все минається, правда залишається».

Таким чином, історичні погляди Л. Смоленського перебували у тісному взаємозв'язку з його ліберально-соціалістичними, федеративними та національно-культурницькими уявленнями. В них відобразився передусім романтизм та народництво М. Костомарова та раціоналістський позитивізм М. Максимовича та М. Драгоманова. М. Гарін-Михайловський згадував, що опозиційно-прогресивний образ Л. Смоленського дещо підважували його слов'янофільські переконання, але й вони не були «квасними», тобто суто проросійськими, а передбачали створення конфедерації слов'янських племен з Константинополем на чолі. Очевидно, впливаючи на таких істориків як О. Андрієвський та О. Маркевич, Л. Смоленський сам відчував їхній вплив. За відсутності праць Л. Смоленського, наразі неможливо чітко простежити його вплив на погляди цих істориків. С. Єгунова-Щербина визначала О. Андрієвського як людину справи, який втілював ідеї Л. Смоленського⁹⁷. Однак О. Андрієвський передусім реалізувався як публікатор архівних документів з історії козацтва, не висовуючи чи поділяючи якусь струнку схему історичного процесу. Втім, його народницькі погляди, інтерес до козацтва як головного явища української історії, могли скластися під впливом Л. Смоленського. Стимулюючим чинником ідеї Л. Смоленського могли бути й для українофіла-народника О. Маркевича.

Внаслідок інтелектуального впливу Л. Смоленського виникла «Одеська українська громада». Найвиразніше головний осередок громади – квартиру Л. Смоленського та його дружини

⁹⁶ Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2. 2004. С. 35.

⁹⁷ Єгунова-Щербина С. Одеська громада 1870-х років // За сто літ. Кн. 2. 1928. С. 193.

Олени Самійлівни (уродженої Худзинської) описав А. Синявський: «На Старопортофранківській вулиці в завулку за лікарнею очних хвороб, де будинки були лише з одного боку і майже не було ліхтарів, жила родина Смоленських в одноповерховому будинку, куди входили з двору. Він мав невеликий кабінет весь од підлоги до стелі заставлений книжками. Прості дешеві меблі – спартанське ліжко, дешевенький стіл і таке ж коло нього кріселко. Прикрасою були тільки портрети революційних діячів... Велика кімната, прямо з приходу, була найчастішим місцем, де відбувалися збори Одеської громади»⁹⁸. Б. Комаров згадував, що у бібліотеці Л. Смоленського досить добре був поставлений відділ українського письменства, а особливо повним був відділ історії, що мав в собі цілу низку цінних та рідкісних видань з історії України⁹⁹.

Найяскравішими подіями у житті громади були зустрічі з М. Драгомановим та В. Антоновичем. З цього приводу М. Драгоманов у листі до Т. Окуневського згадував, як то він в 1875 р. «перед одеською громадою мусів три дні й три ночі не вмовкати, щоб вдержати мій консервативний програм проти революціонізму Смоленського»¹⁰⁰. Це зізнання М. Драгоманова суперечить образу Л. Смоленського як «драгоманівця», що окреслив у своїх спогадах Є. Чикаленко.

Показово, що наприкінці кожних зборів громадівці співали «Марсельезу» в україномовному перекладі Л. Смоленського:

«До зброї, Громадо, ставайте в ряди,
Щоб вражою кров'ю залить борозди.
Вперед, вперед, сини родини,
Славетний час вже наступить,
Супроти нашої країни,
Злий ворог прапор розпустив
Трепещіть ви, людоїди,

---

⁹⁸ІР НБУВ. Ф. Х. № 18110. Арк. 6.

⁹⁹ Комаров Б. Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка в Одесі // Бібліологічні вісті. 1925. № 1-2. С. 75-81.

¹⁰⁰. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським / зладив і видав М. Павлик. Львів, 1905. С. 10.

І ви, ганебні зрадники,
Ось, ось знайдуться месники
До зброї, громадо, ставаймо в ряди»¹⁰¹.

Д. Сигаревич згадував, що «коли Л. Смоленський був душею одеської громади, то її нервами був М. Комаров... Молодь у своїх зносінах і симпатіях до одеських громадян старшої генерації, до так званої Старої Громади, розбивалась на 2 групи: за широкими поглядами, за «виробленням світогляду» зверталися до Л. Смоленського, а за справами українськими – за порадою до М. Комарова. Правда, молодь більше схилилась на бік Смоленського, більш тяглась до нього. Тому сприяли особисті риси Л. Смоленського: його надзвичайна гостинність, веселість і найголовніше, що любила молодь – широкі, далекоюсяжні оптимістичні погляди.

До того ж Л. Смоленський ніколи дуже пильно не приглядався до молоді: прийшов, сів, їси, пий, слухай. Гостинний господар всім радий, до всіх прихильний. М. Комаров розбирався в ній, наділяв своїми симпатіями тільки тих, які йому здавалися сталими і певними з боку українства»¹⁰². А. Синявський називав Л. Смоленського «нервами», а М. Комарова «мозоком» Одеської громади. Чітко значення Л. Смоленського для одеської громади висловив Є. Чикаленко у листи до І. Липи: «В Одесі тепер погано: пропав Смоленський, пропала і єдність»¹⁰³.

Все життя маючи лише статус викладача середніх та спеціальних шкіл, не приховуючи значно більш радикальних, аніж в В. Антоновича громадських поглядів, Л. Смоленський сильно вплинув на формування світогляду, і, зокрема, історичних уявлень, цілого грона відомих діячів. У найближчому колі впливу перебували його безпосередні учні: видатний український меценат Є. Чикаленко та його донька Ганна, український філософ, поет та публіцист Т. Зіньківський, історик та етнолог

---

¹⁰¹ ІР НБУВ. Ф. Х. № 18110. Арк. 2.

¹⁰² Корнич Д. М. Ф. Комаров як громадський діяч // Рада. 1914. 12 січня.

¹⁰³ Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. К., 2009. С. 329.

В. Кравченко, видатний орієнталіст та літературознавець Д. Овсяніко-Куліковський, письменник М. Гарін-Михайловський, український етнолог Д. Сигаревич, театральний режисер та актор М. Садовський та інші. Через багато років після навчання у Л. Смоленського, Є. Чикаленко віддав свою старшу доньку Ганну до гімназії Відінської, де на той час викладав його улюблений вчитель. Таким чином, донька, у подальшому відомий перекладач, літературознавець та громадська діячка, потрапила до кола учнів видатного педагога разом зі своїм батьком. Вона зізнавалася, що, як і всі учні й учениці, боготворила Л. Смоленського.

В умовному другому колі впливу слід розмістити слухачів приватних лекцій Л. Смоленського, громадських діячів С. Єгуну-Щербину, С. Русову, юриста та дослідника звичаєвого права П. Дашкевича, економіста, у 1920-х роках академіка ВУАН В. Левітського, педагога П. Борзаковського, академіка Д. Заболотного, історика, приват-доцента П. Іванова, художника Ф. Красицького, родича Т. Шевченка та ін.

У третьому колі можна розмістити осіб, що належали не так до учнів чи слухачів, як до соратників Л. Смоленського: громадських діячів І. Липу, М. Комарова, С. Шелухина, І. Луценко, архітектора Ф. Нестурха, художника А. Ждаху, істориків О. Андрієвського, А. Синявського, О. Маркевича. До четвертого кола можна зарахувати осіб, що лише епізодично спілкувались зі Л. Смоленським, а проте відчули потужний струмінь його інтелектуального впливу, наприклад, відомий філософ В. Лесевич.

Намагаючись вловити сутність феномену Л. Смоленського, сучасники не шкодували епітетів, називаючи його «біблійним пророком», «Богом, якому всі вклонялися», «кумиром», «філософом-проповідником», «солнцем семьи педагогов», «самым честным, умным борцом за свободу», «батько украинцев», «упорнейшим украинофилом», «равві-вчителем», «творцем легенди». В. Кравченко згадував, що «години лекцій Смоленського в молодшому класі – то було велике свято не тільки для всіх старших класів, а й для офіцерів, викладавців і, навіть, їхніх ро-

дин. Як тільки, наприклад, пролунала чутка, що буде лекція на тему «Боротьба кляс в Римі», то всі інші заняття припинялись – слухачі лавою вливались до головної аудиторії. Публічність заповнювала не тільки парти, а розташовувалась на вікнах, на підлозі – де хто міг. На сходах же викладовцевої катедри примощувався сам начальник школи»¹⁰⁴. Г. Чикаленко згадувала, що на лекціях в гімназії Л. Смоленський як скаже було: «Закройте все книги і тетраді і слухайте со вніманієм», то найтупіші, найбайдужніші до духовних інтересів дівчата, у найневдячнішій для учителя віці – 13-15 років – затаювали, здавалося, дух і слухали; навіть «класна дама» притихала і не стукала олівцем по столі, щоб привести до порядку неуважних»¹⁰⁵.

Яскравий образ Л. Смоленського під ім'ям «Леонид Николаевич Шатров» створив в автобіографічній повісті «Гимнасисты» відомий російський письменник М. Гарін-Михайловський, який у 1860-х р. навчався у Рішельєвській гімназії: «Какая-то особенная, захватывавшая манера изложения материала. То, рассказывая по классу, увлеченный, он группировал факты, для большей наглядности точно хватая рукой их в кулак своей другой руки, то переходил к выводам и точно вынимал их из зажатого кулака взамен тех фактов, которые положил туда. И всегда получался ясный и логичный вывод, строго обоснованный». Л. Смоленський намагався поставити проблему науково, ширше, аніж це передбачала гімназійна програма, що стимулювало задоволення та самолюбство учнів. Подібно до університетської системи викладання, навіть дещо випереджаючи свій час, Л. Смоленський пропонував учням реферати на певні теми, вказуючи на джерела та літературу, але дозволяючи їм використовувати власні напрацювання задля уникнення однобічного висвітлення проблеми. Під час підготовки реферату на тему «Конфедерация славянских племен в удельный период», головним чи-

---

¹⁰⁴ ІР НБУВ. Ф. 111. Спр. 37660. Арк. 14.

¹⁰⁵ Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка (з нагоди річниці смерті) // Чикаленко Є. Спогади. К., 2003. С. 344.

ном за творами М. Костомарова, Л. Смоленський дозволив учню вдатися й до критики великого історика¹⁰⁶.

Феномен популярності та авторитетності Л. Смоленського серед широких кіл населення пояснювався не лише його ораторськими здібностями, але й опозиційністю, суголосністю з дедалі більш популярними соціалістичними ідеями. Його опозиційність відбивалась не лише у теоретизуванні, але й у практичних кроках. Г. Чернявська-Бохановська згадувала, що він жертвував гроші для сімей заарештованих робітників по справі Є. Заславського, поручився за неї після її арешту, надавши разом з іншими представниками ліберальної інтелігенції велику суму грошей¹⁰⁷. Потужність образу Л. Смоленського в очах громадської думки додали його арешт у 1882 р. та його подальша трагічна доля: параліч у 1900 р., смерть, як твердили сучасники, під враженням від погрому 1905 р., під час якого він врятував єврейську родину¹⁰⁸.

І після смерті Л. Смоленський залишався важливим символом для подальших лідерів українського руху. У середовищі Одеської «Просвіти» збирали матеріали про його постать, заснували бібліотеку та фонд його імені для видання книжок історичного змісту. Вже у 1918 р. один з провідників культурницького руху в Одесі В. Буряк закликав зберегти та вивчити скарби бібліотеки Л. Смоленського¹⁰⁹. Щоправда, вважаємо стратегічною помилкою з точки зору націєтворення поховання Л. Смоленського далеко від Одеси у селі Морозівка на Ананьївщині, де раніше було поховано його доньку Олену (через 25 років після його смерті там само поховали його дружину), адже могили видатних націєтворців в різних народів часто виконували сакральну-символічну функцію.

З переїздом до Одеси М. Комарова (Комара), І. Липи, С. Шелухина, О. Андрієвського, І. Луценка, І. Бондаренка,

---

¹⁰⁶ Гарин-Михайловский Н.Г. Детство Темы. Гимназисты. Минск, 1985 <http://lib.ru/RUSSLIT/GARIN/gimnaz.txt>

¹⁰⁷ Чернявская-Бохановская Г.Ф. Автобиография // Каторга и Ссылка. 1928. № V (42). С. 50,70.

¹⁰⁸ В.Л. Еще одна жертва погрома // Одесский листок. 1905. 13 ноября.

¹⁰⁹ Буряк В. Невикористаний скарб // Вільне життя. 1918. 24 липня.

А. Синявського, повернення Є. Чикаленка та ін. наприкінці 1880-х р. українська громада знову активізувалася. Попри те, що з названих осіб лише деякі були фаховими істориками вони приділяли величезну увагу формуванню україноцентричної історичної пам'яті в населення півдня України. Завдяки зміцненню зв'язків з західноукраїнськими культурними закладами та виданнями, південноукраїнські діячі отримали добру нагоду для оприлюднення своїх праць у недосяжних для російсько-імперської цензури виданнях. Негативну вагу цензурного чинника з повною силою відчув на собі М. Комаров. У 1888 р. під літературним псевдонімом М. Уманець з приводу зведення у Києві пам'ятника Б. Хмельницькому він намагався видати в Одесі свій популярний і що важливо – україномовний, нарис «Винок на пам'ятник Богданові Хмельницькому. Як Українська Русь з'єдналася з Москвою в єдину велику Державу Російську» (86 арк.). Попри вірнопіддану назву (щоправда і в ній містилась певна «провокативність» – досить оригінальне для тогочасної україністики поняття «Українська Русь» (а не Русь-Україна чи Україна-Русь) та схвалення богданового зовнішньополітичного вибору «зведення до купи двох гілок слов'яно-руського народу», цензор дуже уважно поставився до змісту роботи, про що яскраво свідчить покреслений червоним олівцем її архівний примірник. Протест цензора викликав наголос М. Комарова на демократичних традиціях українців, ототоженні понять Малоросія, руська та українська земля та народність, мало приховане засудження дій Москви щодо України після 1654 р.¹¹⁰ Свою працю, щоправда під іншою назвою та російською мовою М. Комарову вдалося оприлюднити значно пізніше у Петербурзі.

Серед членів одеської громади він найбільше скористався можливістю публікації у західноукраїнських виданнях, зокрема, на історичну тематику. 1891 р. став дуже важливою віхою у процесі інтеграції південноукраїнської історичної україністики до західноукраїнського історіографічного простору. Тоді у

---

¹¹⁰ДАОО. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 111.

Львові окремою брошурою М. Комаров опублікував біографію козацького отамана А. Головатого¹¹¹. С. Ваганов з Петербургу повідомляв М. Комарова, що разом з жінкою, дітьми читали і перечитували оповідання про Головатого: «Скільки читав наших книжок, а ще не читав такого. Чисто, сердешно, як стоїть перед очима, а за ним гомонить слава справдешня старого козачества. В Архівах славутня слава казачества гризеться, та точиться мишами»¹¹².

Дякуючи М. Комарову у листі 10 червня 1901 р. за надіслану йому працю про А. Головатого, Омелян Онуфрієвич Василенко з Варшави висловлював свої рефлексії від її читання: «Ви надихнули мене повітрем широкого степу, колишньої козацької волі, але разом з тим, розбудили і тяжкі та сумні спогади про минувщину ... Про сучасні болі України... і говорити нічого: вони звісні всьому світові ... Книжка «Оповідання про Антона Головатого» написана так талановито, з таким знанням нашої минувшини і так відповідає психологічним умовам та розумовим вимогам нашого народу, таким понятним для українця всякого стану язиком, що зостається лишень побажати, що б вона побачила як найбільше света, розійшлася по всіх селах, та хуторах широкої України-Руси»¹¹³. Аналогічні настрої висловлювали В. Яблоновський¹¹⁴ та Г. Коваленко з Херсону¹¹⁵. Проте, напевно, найціннішим для М. Комарова був відгук Є. Чикаленка: «Дякую Вам за «Антон Головатого», не за те, що Ви мені его прислали, а за те, що написали его. У нас так мало історичних книжок, народ так мало відає про минуле, що й така мала книжечка матиме велике значіння; дай Боже, щоб швидче виходив «Богдан» ба вітер тепер переминівся і его можуть затрима-

---

¹¹¹ Комаров М. Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар. Львів, 1891; Комаров М. Оповідання про Богдана Хмельницького. Львів, 1901; Мисечко А. Михайло Комаров як дослідник і популяризатор історії українського козацтва // Чорноморська минувшина. Вип. 2. Одеса, 2007. С. 129-138.

¹¹² Відділ рідкісних видань та рукописів Національної Одеської наукової бібліотеки (ВРВРНОНБ). Ф. 28. К. 2. Арк. 167.

¹¹³ ВРВРНОНБ. Ф. 28 (М. Комарова). Спр. 28/2. Арк. 19.

¹¹⁴ ВРВРНОНБ. Ф. 28. К. 10. Арк. 885.

¹¹⁵ ВРВРНОНБ. Ф. 28. К. 3. Арк. 259.

ти»¹¹⁶. Дуже важливо було й те, що брошура виявилась вдалим проектом з фінансового боку, адже добре розпродавалася по книгарнях.

Якщо М. Комаров лише компілював фактичні відомості з робіт авторитетів, то інша публікація – рецензія А. Синявського на одну з перших західноукраїнських узагальнюючих праць з історії України – мала більш концептуальне звучання, адже містила влучні міркування щодо необхідності написання повноцінної наукової синтетичної праці про історію всіх українських земель, періодизацію та змістовні блоки¹¹⁷.

Найбільшим здобутком причорноморських українських істориків було відкриття у період революції 1905-07 років двох товариств, що прагнули виконувати роль місцевих НТШ та УНТ і морально орієнтувалися на них – одеську та миколаївську «Просвіти». Особливо різноманітну палітру історико-українознавчих тем презентували на своїх лекціях промовці одеської «Просвіти» С. Шелухин, М. Комаров, П. Клепацький. Найважливіше значення мав курс лекцій П. Клепацького з «Історії України-Руси домонгольського періоду», що був продовженням справи О. Грушевського та альтернативою лекціям, що читалися після нього в університеті. Несподіваний для самого лектора успіх у публіки його компілятивного реферату про запорозькі вольності М. Комаров пояснював тим, що «в запорозькому порядкуванні землею бачимо щось подібного до націоналізації землі», хоча, напевно, далася взнаки і важливість козацької тематики для збудження української національної свідомості.

У першій промові у миколаївському товаристві «Просвіта» М. Аркас наголосив: «ми маємо свою історію, ми переживали свої окремі важкі історичні часи». У 1908 р. він прочитав курс лекцій з історії України на основі своєї популярної праці. П. Андріященко тоді ж прочитав лекції про українські церковні братства та сучасні «Просвіти», життя та праці М. Драгоманова, І. Котляревського, Богдана Хмельницького, І. Личко (Воля) –

---

¹¹⁶ВРВРНОНБ. Ф. 28/9. Спр. 488. Арк. 801.

¹¹⁷ Синявський А.С. Вибрані праці. К., 1993. С. 34-41.

про історію театру¹¹⁸. Миколаївці та одесити перебували у тісному контакті, зокрема, й по лінії історичної україністики. У квітні 1907 р. миколаївці отримали для розповсюдження від Одеської «Просвіти» 100 примірників брошури М. Комарова «Запорозькі вольності», а М. Аркас надіслав в подарунок одеситам свою «Історію України-Русі»¹¹⁹. У жовтні 1909 р. С. Шелухин прочитав у Миколаєві лекцію про походження назви «Україна»¹²⁰. Одеська та Миколаївська «Просвіти» мали книгарні, книгозбірні та читальні з великим асортиментом української літератури та періодики на історичну тематику. В Херсоні хоч і у менш резонансній, але не менш ефективній формі, роль історико-українознавчого центру виконував міський музей старожитностей на чолі з помітним археологом, українофілом В. Гошкевичем¹²¹.

До україністики звертались у досить прийнятному для українського національного дискурсу тоні і діячі інших місцевих товариств, наприклад, очільник Одеського відділення військово-історичного товариства П. Андрианов¹²².

Внаслідок військово-революційних потрясінь 1914-21 років стався прорив у розвитку історичної україністики на хвилі Українського національного відродження. Відкрились численні курси для простолюду та вчителів з історії України російською та українською мовами в Одесі, Миколаєві та Херсоні (саме в ці роки тут відкрились товариства «Українська хата» та «Просвіта»), публікувались численні статті та брошури з історії України. Найактивнішими лекторами та публіцистами були М. Слабченко, П. Клепацький, Д. Яворницький.

Квінтесенцією цих зусиль було яскраве явище одеського громадського та просвітницького життя – Одеський народний університет, що урочисто відкрився 15 жовтня 1917 р. у міській народній аудиторії за присутності численної публіки. Журналіст

---

¹¹⁸ Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 206. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 3; Ф. 206. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.

¹¹⁹ ДАМО. Ф. 468. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 5; Арк. 7.

¹²⁰ ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 23.

¹²¹ Кедровський В. Обриси минулого. Нью-Йорк-Джерсі-Сіті, 1966. С. 62-64.

¹²² Андрианов П. Славное низовое Запорожское войско. Одесса, 1910.

з ентузіазмом зауважив, що з відкриттям цього закладу, стара, пшенична, меркантильна, Одеса відійшла в історію. 28 курсів з різних наук мали читати 240 лекторів. Університет діяв у складі історичної, літературної, філософської, медичної, математичної, громадсько-юридичної (іноді її називали політико-юридичною), природничої, політехнічної, кооперативної, педагогічної та єврейської секцій.

Секція історії під головуванням П. Біцилли охоплювала курси з всесвітньої історії, історії Росії, історії України, історії євреїв. Існувала також група з історії мистецтв. Курс історії України (7 лекцій) прочитали М. Гордієвський, В. Чехівський, П. Клепацький; Б. Варнеке – Давні мешканці Південної Росії (грецькі колонії на Чорноморському узбережжі); спецкурси з історії України після Хмельницького (М. Гордієвський); Українознавство – Б. Комаров та П. Клепацький; курс української літератури – О. Крижанівський, П. Клепацький, В. Мурський, В. Чехівський та Шаравська. У квітні 1918 р. до Ради університету надійшло прохання вчителів про організацію педагогічних курсів. У преамбулі програми з історії наголошувалося, що дитина мислить образами, тому на уроках їй треба дати низку яскравих картин минулого життя народу, незабутні образи, пов'язані між собою спільною ідеєю. Такою ідеєю мала стати ідея про вічний рух життя народу: про поступову зміну його культури та державних форм. Водночас, вони мали навчити дитину обов'язку та правам відносно держави, виховати громадянське почуття. Предмет історії у школі мав поєднати принципи систематичності та елементарності. Укладачі програми виступали проти захаращування пам'яті учнів датами, іменами і т.п. Підручник вони вважали необов'язковим. Позаяк викладання історії укладачі вважали методично малодослідженою, вони вітали творчу ініціативу з боку вчителів.

Найоригінальнішими елементами структури курсу було приділення уваги історії України та використання поняття «Петербурзька Русь» разом з Київською, Новгородською, Суздальською, Московською. Однак Україна у програмі як суб'єкт історичного процесу існувала лише після татарської навали – до се-

редини XVII ст. і надалі згадувалася лише у розділі «Московська Русь» у підрозділі «Приєднання України-Малоросії».

Згідно побажань вчителів, окремою частиною програми було краєзнавство («бесіди з історії рідного міста»). Краєзнавство розглядалося як початкова фаза навчання історії у народній школі. В якості вступу укладачі пропонували здійснити декілька прогулянок рідним містом. Далі одеські вчителі мали розкривати перед учнями різні етапи історії Одеси згідно докладної та деталізованої програми, складеної на основі відомого підручника Д. Атлас. В програмі передбачалося широке використання предметів з музею ОТІС, які були чітко вказані відповідно до різних епох життя міста¹²³. Гадаємо, що одним з провідних упорядників програми була член педагогічної секції, викладач історії та педагогіки та директор Одеської жіночої гімназії Л. Кауфман Д. Атлас.

Бурхливі події 1919 р. паралізували діяльність народного університету. Поодинокі свідчення про його діяльність стосуються громадсько-юридичної, єврейської та педагогічної секцій. У 1920-ті роки традиції Народного університету в галузі україністики продовжував М. Слабченко, який певний час завідував цією громадською структурою.

В революційну добу Одеса пережила бурхливі пам'ятеві баталії. Зокрема, на сторінках преси обговорювалась сутність та перспективи відродження козацтва в Україні, Головним символом одеських історико-меморіальних баталій став пам'ятник Єкатеріне II. Рішення про демонтаж фігур як символу самодержавства було прийнято ще у середині 1917 р. за участі провідних архітекторів Одеси Я. Пономаренка, Ю. Дмитренка та скульптора Б. Едуардса, власне, творців монументу на початку XX ст.¹²⁴. На хвилі зростання демократичних настроїв, пам'ятник вкрився шаром дотепних, щоправда іноді й нецензурних, виявлень народного гласу, часто з натяком на велелюбність імператриці. Грошей, як завжди, не вистачало, влада часто змінювалася. Тому пам'ятник від гріха подалі задрапірували. Лише

¹²³ Наукова бібліотека ОНУ ім. І.І. Мечникова. Архів М.М. Ланге. К. 33. Спр. 307. Арк. 94-98.

¹²⁴ ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 14; ДАОО. Ф. Р-1234. Оп. 1. Спр. 899; ДАОО. Ф. Р-85. Оп. 1. Спр. 153.

з окупацією Одеси німцями пам'ятник імператриці німецького походження з очевидних ідеологічних причин знову відкрили за наказом німецького командування у середині березня 1918 р.¹²⁵. Напередодні вночі у пам'ятник кинули вибухівку, зруйнувавши дві гранітні плити біля ніг урядовців імператриці.

Лише у травні 1920 р. більшовики знесли пам'ятник, по суті, втілюючи рішення демократів 1917 р. Водночас, саме Одеса революційної доби дала приклад спроби примирення, увічненому у пам'ятнику. Після нетривалих, але запеклих боїв між українськими військами та червоногвардійцями на початку 1918 р. на Куліковому полі відбувся урочистий похорон загиблих вояків у братський могилі¹²⁶. Очевидець так описує ці події: «похорон жертв перших боїв відбувся з масовою участю людей. Я спостерігав обидва похорони. В першому похороні несли десять домовин. Процесія йшла по Пушкінській вулиці до Кулікового поля. Оскільки бої закінчилися «замирінням» і влада спочатку належала українцям і москалям-більшовикам, то й ховали разом і тих і тих. Поховали всіх у цинкових домовинах, розмістивши їх колом. Серед похованих було більше моряків-большевиків. Можливо, що був і окремий похорон – тільки українців але я про це не знаю»¹²⁷.

Над могилою було зведено пам'ятник на честь борців революції. У радянські часи пам'ятник не було демонтовано, але змінено архітектуру та написи. Таким чином, його «переосмислили» як пам'ятник лише загиблим більшовикам. В такому вигляді він існує і досі. Цікаве свідчення про циркулювання української візії історії України згадував М. Слабченко, описуючи діяльність вже згаданого вище ієромонаха Микити: «говорять, що одного разу в році 1920 в українській церкві... він поклав 7 том Грушевського і почав таку казнь: «Православні браття і сестри! Всяка сволоч говорить, що Україна ніколи не була державою. А що говорить з цього приводу наш славетний історик

---

¹²⁵ Одесский листок. 1918. 15 марта.

¹²⁶ Похорони жертв // Одесские новости. 1918. 20 января.

¹²⁷ Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту // Визвольний шлях. 1967. Кн. 1. С. 1267.

М. Грушевський? А говорить він таке, що тим сукиним синам доведеться сховати язик в одне місце»¹²⁸.

На індивідуальному рівні, двома головними «завоюваннями» Українського Причорномор'я серед adeptів історичної думки з числа аматорів вважаємо Євгена Харлімпійовича Чикаленка та Юрія Івановича Липу. Попри те, що Є. Чикаленка, звісно, не можна вважати істориком, його історичні погляди, в яких він постає послідовником Л. Смоленського, викликають великий інтерес своєю ерудованістю, історіософічністю, націоналізмом. Дуалістичні погляди Л. Смоленського на історію як на зіткнення доброго та злого начал, загальної боротьби різних елементів, уявлення про державотворчий та націєтворчий процес в рамках концепції відродження, колись занепалих явищ, досягнення свободи як ідеалу та критерію прогресивності явищ, бажання досягнути історію України в ширшому світовому контексті, мали безпосередній вплив на історичні погляди Є. Чикаленка.

Однак було б спрощенням зображувати Л. Смоленського єдиним чинником та джерелом формування історичних поглядів Є. Чикаленка. Зокрема, в роки юнацтва на нього вплинули подруга сім'ї Соколовська, що дала йому прочитати гоголівського «Тараса Бульбу», «Основу», розмови з кузиною Настею, представниками простолюду. Під впливом прочитаного та розмов Євген захопився запорозьким козацтвом аж до ідеалізації та мрій про повну реставрацію козацького устрою в Україні. Попри те, що ядро історичних поглядів Є. Чикаленка сформувалось в юнацькі роки, як і в кожній інтелектуальній особистості, вони еволюціонували та видозмінювалися впродовж всього життя. Зокрема, у розмовах та листуванні з М. Косом, Ф. Красицьким, Понятенком, Греголінським та багатьма іншими, професійними істориками Д. Яворницьким, І. Бондаренко, М. Грушевським, Д. Дорошенко, В. Липинським неодмінно осмислювалися питання історії.

Під враженням подій 1917-20 років настроїв Є. Чикаленка набув рис катастрофізму, подібного до знаменитого вислову

---

¹²⁸ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952) / Упор. В.Заруба. Дніпропетровськ, 2004. С. 231-232.

В. Винниченка про «історію України з бромом». Початок історії України він вбачав у Русі, яку, як і М. Грушевський, вважав приналежною лише українському народові. Однак, на відміну від більшості істориків-соціалістів (народників), він вважав її не вічовою-республіканською, а монархічною. У трактаті «Де вихід?» він висував цю історичну обставину як історичний аргумент на користь відновлення монархічної форми державності в Україні: «Ми не мали своїх царів, королів чи навіть і великих князів, бо російська школа привчила нас думати, що Володимир Святий не наш; у нас не було двірської та родовитої аристократії, бо вона вся стала чужа нам. Хто вдумається в наше минуле і тверезим оком гляне на сучасне, той побачить, що колись, до татарщини, ми мали свою державу, бо мали своїх монархів, а в новіші часи і досі не мали й не маємо, бо не мали й не маємо своїх монархів»¹²⁹. Цю тезу, однак, заперечив В. Липинський, якого Є. Чикаленко вважав «одним з найліпших знавців гетьмансько-козацького періоду нашої історії», значною мірою проставляючи М. Грушевському, який, «хоч і учений історик, не зрозумів нашого історичного моменту і перемудрував, переполітикував»¹³⁰.

Причиною занепаду старої Української держави Є. Чикаленко вважав внутрішні чвари, зокрема, те, що «Галичина здавна єдналась з Суздалем проти Київ»¹³¹. Водночас, він відзначав, подібно передусім галицьким історикам, державотворчу роль Галичини після татарського погрому Києва. Вітаючи Акт Злуки 22 січня 1919 р., він зауважив: «Повторюється те саме, що було з Україною у 13 ст. Коли насунули на Київ татари, то державне життя України пересунулося на захід, в Галичину, де Роман та Данило заснували Галицьке князівство»¹³².

Литовсько-польський період не досить виразно постає в рецепції Є. Чикаленка. В його інвективах на адресу поляків як

---

¹²⁹ Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2. 2004. С. 269.

¹³⁰ Липинський В. Покликання «Варягів», чи організація хліборобів? // Хліборобська Україна. 1922-23. Кн. 4; 1924-25. Кн. 5.

¹³¹ Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2. К., 2004. С. 228.

¹³² Чикаленко Є. Щоденник 1919-1920 рр. / За ред. В. Верстюка та М. Антоновича. К.-Нью-Йорк, 2005. С. 208.

пригноблювачів українців, позитивних оцінках боротьби козацтва, Б. Хмельницького за волю України неважко вловити традиційну оцінку цього періоду як часу тиску на українців. Проте, порівняно з періодом російського панування, цей період безумовно «вигравав»: «Єдиновірна та міцна Росія для нас небезпечніша за чужовірну і слабосильну Польщу, з якою Україна на протязі історії, раз в раз тягалась і вже відірвалась раз» (липень 1919 р.)¹³³. Є. Чикаленко відзначав більшу освіченість українців у складі Польщі, ніж Росії.

Період війни Б. Хмельницького був в уявленні Є. Чикаленка першим повстанням українського народу за свою державність та волю. Недаремно Б. Хмельницький фігурує у нього в якості головного позитивного героя української історії, якого він ставив у приклад сучасним йому революційним вождям і робив порівняння не на користь останніх. До «другорядних» позитивних героїв він відносив продовжувачів ідей Б. Хмельницького М. Кричевського, І. Богуна, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепу.

«Руїна» другої половини XVII ст. викликала найбільшу увагу у Є. Чикаленка своєю суголосністю з сучасними йому подіями революцій та громадянської війни. У 1917 р. у листі до С. Шелухина Є. Чикаленко вперше провів цю паралель: «Чудно – повторюється наша історія. Поки гнітила Польща майже всі одностайно боролися проти гніту, а коли здобули – то боротьба між собою ... за булаву»¹³⁴. У грудні 1919 р. він зауважував: «Наша епоха по розмірах своїх, по глибині і ширині своїй чи не більша й не важніша в історії нашого народу, як Хмельниччина. Вона дуже нагадує Руїну 17 ст., і походить скінчить поділом. Але вона являється такою школою свідомості народу, якої він від Хмельниччини ще не знав»¹³⁵. В цю добу він бачив антиподів в особах І. Сірка, якого уподібнював з Н. Махном та іншими керівниками селянських загонів, та І. Виговського, якого порівню-

---

¹³³ Чикаленко Є. Щоденник 1919-1920 рр. ... С. 94.

¹³⁴ Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2. 2004. С. 211.

¹³⁵ Чикаленко Є. Щоденник 1919-1920 рр. / За ред. В. Верстюка та М. Антоновича. К.-Нью-Йорк, 2005. С. 187.

вав з С. Петлюрою. Як і І. Сірка, селянські загони революційних часів він вважав уособленням руйнівних нахилів, без державотворчих прагнень. У добу Руїни та 1917-20 роках, на думку Є. Чикаленка, увиразнилося невміння українців гуртуватися, відсувати у бік особисті амбіції, чим скористався найбільший історичний ворог України: Росія.

Є. Чикаленко послідовно підкреслював своє несприйняття Росії як головного винуватця бід українського народу. Весь час перебування України у складі Росії він подібно до М. Драгоманова окреслював як «пропащий». «Від кацапів за 260 років ми нічого не перейняли. Поробились злодіями, п'яницями та матерщинниками, мало не до краю загубили свою культуру, попсували мову, а позитивного нічого не придбали, навіть ненависті до кацапа не виробили в собі. Всякий раз народ переходив до ворога в роки боротьби за національні права: так було за Мазепи, так і за більшовиків. Скажуть мені, що Мазепа по теперішній термінології був «буржуй», а цар Петро кого підтримував в державі? Демократ Гордієнко це розумів і хоч ненавидів «буржуя» Мазепу, а таки умовив запорожців виступити супроти деспота Петра. Цар Петро та большевик Муравйов однаковісінькі відозви писали до українського народу, тільки цар казав, що він буде обороняти бідний народ від «своєкорисної старшини», а Муравйов писав, що прийшов визволити український народ від «буржуазної Ради», а по суті вони однакові деспоти-централісти московські»¹³⁶.

Таким чином, Є. Чикаленко, що властиво ідеологічно-історичним трактатам стовпів українського націоналізму (Д. Донцов, Є. Маланюк), підкреслював незмінність основних рис шовіністичної політики Росії щодо України – від царів до більшовиків. Навіть споконвічне ім'я України Русь привласнила Москва¹³⁷. Однак Є. Чикаленко, на відміну від багатьох, підкреслював не лише негативні риси російської державності, але й російського народу¹³⁸.

---

¹³⁶ Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2. 2004. С. 15.

¹³⁷ Чикаленко Є. Щоденник. Т. 1. 2004. С. 255-256.

¹³⁸ Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2. 2004. С. 228.

Щодо важливого питання про силу волі в історії (чи людина є об'єктом гри з нею історії, або вона сама робить історію?) Є. Чикаленко здебільшого схилився до першого варіанту. Про це може свідчити апеляція до таких понять як «суд історії», «відповідати перед історією», «історична хвиля», «епоха не висунула» і т.п. Про це свідчить і його впевненість у коловороті історії, незмінності основних рис: «Очевидно, людська природа і в ХХ віці зосталась такою самою, якою вона була сотні, тисячі років тому назад, тільки техніка змінилась». Однак, він приділяв велику увагу діянням видатних людей, силі духу українців як чинників, що могли вплинути на перебіг історичного процесу.

Свої історичні погляди Є. Чикаленко намагався поширити шляхом листування та особистих розмов і не лише з представниками еліти. Так, у 1918 р. він переказував селянам вже згадані нами вище слова Л.Смоленського про коловорот революції.

Глибину та вагу історичних поглядів Є. Чикаленка оцінили вже сучасники та найближчі нащадки. Найпоказовішим фактом є те, що діячі ОУН в інструкції для вихователів юнацтва наприкінці 1930-х – першій половині 1940-х років включили до списку рекомендованих праць для вивчення історії України поряд з історіями М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Липинського «Щоденник» Є. Чикаленка (напевно, видання «Літопису Червоної Калини») ¹³⁹. Таким чином, націоналісти вірно зрозуміли суголосність поглядів Є. Чикаленка своєму прагненню до виховання української людини нового, не малоросійського типу, заважили цінність щоденника не лише як історичного джерела, але й носія знань про історію.

Чудово розуміючи вагомість історичних знань для націєтворення, як один з головних фінансистів українського національного руху Є. Чикаленко доклав великих зусиль для підтримки історіографічних та історико-мистецьких проектів. Нагадаємо про участь «Ради» у поширенні книги М. Аркаса як додатку до газети, що викликало конфлікт Є. Чикаленка з М. Грушевським, фінансування «Кіевской Старины» та заклик до цієї справи ін-

---

¹³⁹ Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939-1955). Львів, 2011. С. 443.

ших, покровительство історикам І. Бондаренку, П. Клепацькому, художникам А. Ждасі як автору малюнків на історико-україністичну тематику та заохочення І. Репіна до написання картин з побуту українських козаків та С. Єфремова до видання «Історії українського письменства».

Особливе значення Є. Чикаленко надавав поширенню історичних україноцентричних знань за посередництвом белетристики. Він вважав, що українці повинні мати свого Вальтера Скотта, Еркмана-Шатріана, Г. Сенкевича¹⁴⁰. Цьому питанню присвячені його листи до Д. Яворницького та В. Винниченка. Першого з них він вважав наділеним відповідним талантом, але щодо В. Винниченка відверто висловлював великі сумніви у листі до нього: «Щоб написати щось історичне добре, треба не тільки знати історію зверхню – (політичну), а треба перечитати масу шпаргалів того часу, щоб уловити дух того часу і по дрібницях уявити собі, а значить і змалювати живих людей тогочасних». Принагідно Є. Чикаленко найвиразніше висловив своє переконання у потребі української історичної белетристики: «Нам тепер найпотрібніша белетристика і драма саме історична. Щоб читач захопився своєю минувиною і набрався духу для праці в настоящому. Нам треба (скажу по секрету) такого високоталановитого брехуна і шовініста як Сенкевич. Поки не буде сього шовінізма, то не буде справжньої й боротьби. Се й Ви якось висловлювали і це суцья правда. Для белетриста конче потрібні історичні знання та фантазія»¹⁴¹. Таким чином, маємо перегук Є. Чикаленка з абсолютно вірними та досі актуальними думками М. Міхновського. До написання історичної белетристики Є. Чикаленко також спонукав Д. Мордовця, який найуспішніше впорався з цим завданням.

Важливим аспектом діяльності Є. Чикаленка було створення своєрідних «майданчиків» для поширення української національної історичної думки: газет «Громадська думка»,

---

¹⁴⁰ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / Упоряд.: С.В. Абросимова та ін. Дніпропетровськ, 1997. С. 604.

¹⁴¹ Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. С. 112.

«Рада», журналу «Нова громада» та ін. В якості прикладу виразності україноцентричних історичних поглядів, своєрідного вишколу українських істориків, що відбувався у цих публікаціях, згадаємо про рецензію А. Ніковського на працю його одеського знайомого, випускника історико-філологічного факультету Новоросійського університету П. Клепацького. Дуже важливе значення для українознавства мала його нетипова для одеської науки праця про історію Київської землі у складі Великого князівства Литовського. важливим фактом для розвитку української науки було видання у 1912 р. медальної праці П. Клепацького. У рецензії на шпальтах «Ради» А. Ніковський зауважив україноцентричний підхід автора, зарахував молодого вченого до школи В. Антоновича та назвав його придбанням української науки. Однак, на думку рецензента, «в цей час, коли в українському суспільстві так виразно знати тенденцію «перед чужими язиками честь свою взяти» хотілося б, щоб молоді вчені, які визнають свій зв'язок з Антоновичем і «добра хочуть братам і українській землі», щоб вони послідовніше йшли дорогою основателя школи, а власне дорогою Михайла Грушевського. Впевнений в тому, що молодий вчений зрозуміє необхідність писати українською мовою і тим безпосередньо дбати на користь української науки, побажаємо, щоб той час настав скоріше»¹⁴².

Синод доби відродження 1917 р. в Українському Причорномор'ї у всіх сенсах, і, зокрема, щодо історичних поглядів, слід вважати видатного українського геополітика Юрія Івановича Липу. Попри наявність низки публікацій на тему історіософських та історичних поглядів Ю. Липи¹⁴³, за великим рахунком не усвідомлене його місце в українській історіографії. Головним одеським джерелом формування історичних поглядів Ю. Липи вважаємо одного з лідерів українців Одеси 1917-19 років І. Луценка, близького друга його батька Івана Липи. Попри фак

---

¹⁴² Рада. 1912. 21 березня.

¹⁴³ Козій І.В. Історіософські погляди Юрія Липи // Наука. Релігія. Суспільство. 2008. № 1. С. 60-65; Мисечко А.І. Юрій Липа про німецьку доктрину Української держави // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Ч. 2. Одеса, 1994. С. 207-209.

лікаря, І. Луценку вдалося досить глибоко осягнути історію України, стати одним з передвісників державницького напрямку в українській історіографії¹⁴⁴.

Виникає спокуса відшукати коріння історичних зацікавлень Ю. Липи в стінах Новоросійського університету в Одесі, де він навчався на юридичному факультеті у 1918 р. Однак на той час тут вже не залишилось істориків, що могли б мати на нього суттєвий вплив. Хіба що лекції з історії російського права та західноруського (тобто фактично українського) йому читав О. Шпаков, який належав до ліберального табору та прихильно ставився до М. Слабченка. Очевидно, що юний та зрілий Ю. Липа черпав багато і з не одеських джерел, які він цитував у своїх працях, передусім «Призначенні України». Великий вплив на мислителя мали теорії, що підносили географічний чинник в історії. Серед українських авторів значний вплив на нього мав географ та геополітик С. Рудницький, історик В. Липинський¹⁴⁵. Дуже вплинув на пошуки Ю. Липою глибинного підґрунтя в історії України Данило Михайлович Щербаківський.

Втім, не варто шукати якісь суто індивідуальні витоки історичних зацікавлень Ю. Липи. Як майже всіх націоналістів, історія цікавила його, позаяк він розглядав її як важливий засіб пробудження української національної свідомості, а відтак – створення нового типу українця позбавленого малоросійського комплексу, переконаного самостійника та державника. Водночас, в його працях спостерігається спроба ренесансу расових теорій, що мали вплив на українську народницьку історіографію другої половини XIX ст.

У поетичній та політологічній спадщині Ю. Липи історична тематика є однією з провідних. Але загалом можна виокремити два шари, чи різновиди його історичних робіт та поглядів – суто історичні та історіософські. Перші є відображенням суто

---

¹⁴⁴ Луценко І. 250 літ назад // Вільне життя. 1918. 7 вересня; Луценко І. Історична помилка // Вільне життя. 1918. 4 вересня; Луценко І. Гетьман і гетьманська влада // Наше село. 1918. № 7; Луценко І. Гетьман Іван Мазепа // Наше село. 1918. № 8-9; Луценко І. Наші державні змагання в минулому // Наше село. 1918. № 16; Луценко І. Де-що з старовини // Наше село. 1918. № 18.

¹⁴⁵ Апостол новітнього українства. Спогади про Юрія Липу. Львів, 2000. С. 150-151.

фактологічного пошуку, другі – філософським осмисленням історичного процесу на міждисциплінарному рівні, в якому історія виступала основою.

До першого типу належать передусім праці опубліковані в Одесі у 1917 р. у заснованому ним та його батьком видавництві «Народний стяг»: «Гетьман Іван Мазепа»¹⁴⁶, «Королівство Київське по проекту Бісмарка» та «Союз визволення України». Оригінальною розвідкою з новітньої історії України (що було характерно для українських істориків-державників) була праця «Союз визволення України (історія й діяльність)». До історії-факту Ю. Липа звернувся вже у 1932 р. виданням брошури про масонів «З історії вільних будівничих (XVII-XVIII ст.)». Брошура була видана у Варшаві, але Ю. Липа додав на титул: «Одеса, видавництво «Народний стяг».

Головною працею другої, історіософської, групи була, безумовно, «Призначення України», в якій Ю. Липа використав дані археології України для героїзації української старовини, заглиблення витоків українського народу у трипільську цивілізацію. При цьому він значною мірою міфологізував український історичний процес.

Проте, головна наша мета полягає не в тому, аби визначити особливості поглядів на історію Ю. Липи, але з'ясувати сприйняття його історичних поглядів українськими істориками. Такий підхід частково дасть нам відповідь на питання про вплив Ю. Липи на історіографічний процес і, отже, загалом на розвиток української національної думки, допоможе зрозуміти ступінь «історичності» Ю. Липи. Символічно, що саме історики першими повернули постать Ю. Липи українцям материкової України. Йдеться про публікації В. Марочко та В. Мороза кін.

---

¹⁴⁶ Див. подібні праці 1917 року про І. Мазепу, що могли вплинути на Ю. Липу: Гетьман Іван Мазепа. Борець за волю України. Могилів-Подільський, 1917; Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. К.: Друкарня Української Центральної Ради, 1917; Різниченко В. На могилу гетьмана Мазепи: До питання про перенесення його праху з чужини на Україну. Звенигородка, 1917; Хоткевич Г. Гетьман Іван Мазепа. Харків, 1917. Вже у 1918 році з'явилися дві праці Д. Донцова: Донцов Д. Мазепа й мазепинство. Черкаси-Київ, 1918; Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. К.: Тов-во ширення народної культури, 1918.

1980-х – поч. 1990-х років¹⁴⁷. Щоправда, обидва широко окреслювали значення постаті Ю. Липи, передусім зупиняючись на політичному звучанні.

Але передусім зауважимо, що перші праці Ю. Липи 1917 р. про СВУ та проект Бісмарка (популяризація праць О. Скоропис-Йолтуховського та Д. Донцова) зустріли критикою не-історики, або радше історики літератури, тобто літературознавці, С. Єфремов (неприхильно) та М. Павловський (прихильно) у київському часопису «Книгар», що був, власне, присвячений критиці новітньої української літератури різних жанрів.

Більш важливою для нас є рецензія одного з найвидатніших українських істориків Д. Дорошенка на працю Ю. Липи про І. Мазепу¹⁴⁸. Д. Дорошенко зарахував працю до числа тенденційної, агітаційної, літератури, гострої до росіян. Однак він вважав, що саме ця брошура краща за інші, більшою докладністю та використанням ширшого матеріалу¹⁴⁹.

Наступного відгуку довелося чекати аж до 1939 р., але воно того вартувало. Бо автором рецензії на найважливіший твір Ю. Липи «Призначення України» був видатний історик зі школи М. Грушевського І. Крип'якевич¹⁵⁰. Це вже були не короткі зауваження, а повноцінна рецепція. Зазначимо, що цей текст був одним з останніх історіософських текстів І. Крип'якевича. Надалі він був змушений повернутися до позитивізму початку своєї наукової кар'єри. І. Крип'якевич зайняв середню позицію в оцінці твору між знеславленням Д. Донцова та уславленням В. Пачовського. Він відзначив відвагу автора праці, його інтуїцію, зведення фактів до системи. Попри деякі фактичні лакуни, властивий публіцистичній за стилем праці, І. Крип'якевич наголосив на своїй згоді з головною тезою Ю. Липи: важливості в історії України чорноморського, південного, напрямку. Як спра-

---

¹⁴⁷ Марочко В. «Ех, виорю небо орлами...» // Молода гвардія. 1989. 4 листопада; Мороз В. Горіти надзвичайним світлом.... // Липа Ю. Призначення України. Львів, 1992. С. 3-11.

¹⁴⁸ У книзі «Чорноморська хвиля Української революції», сталася прикра помилка: Д. Дорошенко як критик Ю. Липи названий В. Дорошенком. Тут виправляємо її. Дякуємо С. Кучеренко, яка звернула нашу увагу на цю помилку.

¹⁴⁹ Книгар. 1917. № 2. С. 61.

¹⁵⁰ Сьогочасне і минуле. Львів. В. 1. 1939. С. 24-29.

вжній історик, І. Крип'якевич, навів історичне джерело доби Б. Хмельницького, що підтвердило погляди Ю. Липи¹⁵¹.

Наступний відгук належав перу відомого історика Б. Крупницького. Він кілька разів звертався до поглядів Ю. Липи. Перший раз у контексті проблеми визначення національного психотипу українців. Б. Крупницький погодився з тезою Ю. Липи, висловлену ним у «Призначенні України», про українців як расу солідаристів, де національне переважає над індивідуальним (хоча на нашу думку, ця теза є далеко не безсумнівною)¹⁵². Більшу увагу Б. Крупницького привернула тема Україна між Заходом та Сходом. І ось тут він вже не погодився з Ю. Липою: «Коли дехто, як наприклад Юрій Липа, говорить, що нашою основною віссю був південь-північ, то навіть для київського періоду нашої історії він не потрапляє зовсім в точку. Перебільшенням є говорити, що «не Схід і не Захід є джерелами України. Підложжям її раси, підложжям її культури і світогляду від самого початку і до останніх часів був Південь (Південь, Дунай і Закавказзя)». Трохи раніше той же автор говорить, що в українських генеральних ідеях переплітаються дві тенденції: одна гелленська, а друга готська, отже південна і північна». У цьому зв'язку Б. Крупницький застосував традиційний зневажливий прийом – підкреслив не фаховість Ю. Липи як історика чи навіть просто науковця (що не вірно), назвавши його «публіцистом чистої води», протиставивши його «справжньому науковцю», росіянину професору М. Ростовцеву¹⁵³.

Пізніше у подібному тоні про Ю. Липу висловлювався інший діаспорний історик І. Лисяк-Рудницький. Він називав Ю. Липу «блискучим ліриком і новелістом, що в останні роки життя перекинувся, на жаль, до сумбурного ідеологізування». Щоправда, в іншому місці той самий історик підкреслив значущість чорноморської доктрини Ю. Липи, назвавши

---

¹⁵¹ Крип'якевич І. «Відвічна вісь України» // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. С.255-260.

¹⁵² Крупницький Б. Основні проблеми історії України. К., 2013. С. 159.

¹⁵³ Крупницький Б. Україна між Заходом і Сходом // [http:// history. sumynews. com/xx/1953-1964/item/783-ukraina-mizh-zakhodom-i-skhodom-1957. html](http://history.sumynews.com/xx/1953-1964/item/783-ukraina-mizh-zakhodom-i-skhodom-1957.html)

М. Драгоманова її передвісником (а М. Драгоманов для І. Лисяка-Рудницького був виключно позитивний персонаж).

У сучасну добу Ю. Липі загалом не пощастило на вписування до контексту української історіографії. У популярних університетських історіографічних курсах не вдалося виявити згадок про нього в контексті зародження державницької школи, або в якомусь іншому. Щодо наукових праць, то досить суперечливо до спадщини Ю. Липи ставився видатний український історик Я.Р. Дашкевич: з одного боку, традиційно віддавав належне чорноморській доктрині, з іншого, картав Ю. Липу за пропагування історичної неприязні між українцями та тюрками, для подолання якої так багато і зробив Я. Дашкевич¹⁵⁴. Навпаки, сучасний історик А. Портнов вбачає у поглядах Ю. Липи протилежні риси. На його думку, Ю. Липа перебував під великим впливом українського советського історика 1920-х років В. Пархоменка, який вважав взаємини України і Степу конструктивними, а тюрків степу цивілізованими народами і загалом підкреслював великий вплив Півдня на історію України: «Праця Липи є відчутно «орієнталістською»: кочовики, на його думку, безумовно заслуговують на епітет «варвари». Але наприкінці книжки автор раптом зазначив: «Хижаки, кодро степу, злобні варвари в світлі нових дослідів не виглядають так страшно». Покликаючись на Пархоменка як «великого знавця історії київської держави», Липа зауважив, що кочовикам над Доном «не бракувало і власних культурних цінностей, тривалої ієрархії й аристократії» та протиставив їх нібито цілковито культурно відсталим росіянам – «угро-фінам». Важливо, що ледве не вперше А. Портнов не поставив «у провину» не фаховість Ю. Липи як історика, а радше пом'якшив цей факт: «Хоча Липа був за фахом не істориком, а лікарем, і писав публіцистичні, а не наукові праці, текст «Призначення України» засвідчує, що автор ознайомився з багатьма історичними дослідженнями, і Пархоменковими зокрема»¹⁵⁵.

---

¹⁵⁴ Дашкевич Я. Майстерня історика. Львів, 2011. С. 465.

¹⁵⁵ Портнов А. «Між Сходом і Заходом». Нотатки про взаємини Русі і Степу в російській та українській історіографії // <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1329-andrii-portnov-mizh-skhodom-i-zakhodom-notatky-pro-vzaiemyny-rusi-i-stepu-v-rosiiskii-ta-ukrainskii-istoriohrafii>

Історичні та історіософські погляди Ю. Липи були зауважені видатними українськими істориками, що свідчить про його певний вплив на український історіографічний процес. Більш того, на нашу думку, є всі підстави включити Ю. Липу, як і Д. Донцова та Є. Маланюка, до числа представників державницької течії в українській історіографії. Адже сенсом цієї течії (часто-густо неправильно називаної «школою») було не лише вивчення державних органів влади в Україні та державних еліт, а привнесення в українську думку історіософічності, історіософічного повороту, збільшення суб'єктності України, розгляд історії України у світовому контексті з наголосом на єдиноправильності європейського вектору, втім, і розширення уявлень про багатозарові зв'язки та впливи, як кожної великої країни-держави. Ці завдання були опрацьовані Ю. Липою, що і відбилося у більшості оцінок, хоча і не лише позитивних. Багато важили і суспільно-політичні переконання істориків.

Внесок причорноморських істориків у дослідження певних проблем історії проілюструємо на прикладах дослідження ними принципово важливого питання про хрещення України-Русі та роздумами над питанням футуристичного потенціалу історії як науки та галузі знання.

Першим в Одесі тему хрещення, при чому ще доволодимирового, в якості матеріалу для ідеологічно-поетичного образу використав у 1845 р. письменник та поет І.В. Уманський у творі «Русская быль. Ольга» (Одесса, 1845). Першим про хрещення Русі в загальнослов'янському контексті згадав прибічник панславізму, професор В. Григорович¹⁵⁶. Йому ж належать невеликі статті, що започаткували розгляд питання у більш вузькому, кримиознавчому та одночасно урбаністичному аспектах – історії міста Херсонес-Корсунь¹⁵⁷. В ширшому контексті історії всієї Тавриди, але на суто популярному та компілятивному рівні, роз-

---

¹⁵⁶ Григорович В. Исторические намеки на значение Херсона и его церкви в VIII, IX, X столетиях // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. Одесса, 1864. Ч.13. С.998-1009.

¹⁵⁷ Григорович В. Заметки о Солуне и Корсуне. Одесса, 1872; Григорович В. Исторические намеки на значение Херсона и его церкви в VIII, IX, X столетиях // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. Одесса, 1864. Ч.13. С.998-1009.

глянув питання вже згаданий І. Уманський¹⁵⁸. Суто археографічно-джерелознавче значення мали публікації М. Мурзакевича на сторінках «Записок» ОТІС про літературні пам'ятки про володимирове хрещення¹⁵⁹.

Тема хрещення, християнської моралі та світогляду, була суголосна українському національному рухові, традиціям кирило-мефодіївського братства. Тому не дивно, що саме в цьому контексті в Одесі та загалом на півдні у промові та друкованій праці вперше пролунало поняття «Україна». 11 червня 1868 р. видатний композитор та філолог, член української одеської громади, П. Ніщинський, що перебував під впливом поглядів М. Костомарова, виступив з промовою на урочистих зборах Одеського Слов'янського благодійного товариства ім. Св. Кирила та Мефодія «Про значення Києва та України для слов'янства та історії християнства в Росії» (надрукована у «Ведомостях Одесского градоначальства» у 1868 р. та окремо)¹⁶⁰.

Ці скромні факти змінюються більш насиченою картиною з наближенням відзначення в Російській імперії 900-річчя хрещення князем Володимиром Русі. У 1886 р. на сторінках однієї з авторитетних київських збірок була видана стаття приват-доцента Новоросійського університету І. Линниченка, присвячена питанню про дату і обставини хрещення Русі¹⁶¹. Головним чином І. Линниченко зосередився на аналізі нових гіпотез Є. Голубинського, І. Малишевського, В. Васильєвського та Ф. Успенського. І. Линниченко виділяв внутрішнє і зовнішнє навернення Володимира у християнство. Останнє, на його думку, відбулося у Корсуні у 989 р. На статтю І. Линниченка відгукнувся його київський товариш П. Голубовський на сторінках журналу «Кіевская старина». Рецензент визнав статтю І. Линниченка дуже цікавою та корисною працею, в якій автор дуже майстерно згру-

---

¹⁵⁸ Успенский Ф.И. К юбилейному празднику 15 июля 1888 г. // Одесские новости. 1888. 15 июля. Успенский Ф.И. Русь и Византия в X веке / Ф. И. Успенский. Одесса, 1888. [2], 38 с.

¹⁵⁹ Памяти (15 июля) святого князя Владимира, крестившего всю Русскую землю. Пролог // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XII. С. 59-61.

¹⁶⁰ Вольнец, П.И. Нищинский // По морю и суше. 1896. № 11. С. 181-185.

¹⁶¹ Линниченко И. Современное состояние вопроса об обстоятельствах Крещения Руси. // Труды Киевской Духовной Академии. 1886. Декабрь. С. 587-606.

пував думки провідних дослідників питання, проаналізував і зіставив їх між собою. Київський професор справедливо відмітив історіографічний характер статті свого колеги, оскільки він не звертався до «джерел першої руки». Хоча П. Голубовский не погодився з деякими висновками І. Линниченка, він підкреслив, що його робота буде з цікавістю прочитана як позначена тоном наукової об'єктивності¹⁶². У статті на шпальтах провідної київської газети І. Линниченко наголосив на загальнослов'янському значенні хрещення Русі і відповідно відзначенні свята¹⁶³.

Хоча на громадському рівні влітку 1888 р. свято відзначалося у всіх містах Півдня, найбільше значення мала активізація громадських та наукових товариств. ОТІС та ТВАК взяли участь у головних урочистостях, що відбулися у Києві та Севастополі. ТВАК у Севастополь делегував голову комісії А. Стевена, членів А. Маркевича та Ф. Лашкова, а в Київ – Х. Ящуржинського. У Києві ОТІС представляв професор О. Кочубинський. Проте, цим внесок ОТІС і обмежився. Він міг бути більшим, якщо б товариство прийняло пропозицію священника О. Пакроніна опублікувати на сторінках «Записок» своєї статті «Первая Евангельская проповедь славянам, когда начала креститься Русь и крещение Владимира в Херсонесе Таврическом». Напевно, стаття не задовольнила науковим вимогам і не була надрукована. До того ж, саме кінець 1880-х років був невдалим у видавничій діяльності товариства.

Натомість ТВАК 20 травня 1888 р. під час засідання доручили низці своїх членів виявити в кримських архівах документи про історію Херсонесу. Результати цієї роботи були відбиті у черговому, п'ятому, томі «Известий», присвячених саме ювілейній даті. Щоправда, в умовах відсутності відповідних спеціалістів та джерел автори статей у цьому числі (Ф. Лашков, А. Маркевич, Х. Ящуржинський, А. Гроздов) зосередились на історії та історії дослідження Херсонесу, лише побіжно згадавши про місто як центр поширення християнства. Більш важли-

---

¹⁶² Киевская старина. 1888. № 1-3. Критика. С. 16-23.

¹⁶³ Линниченко И.А. К празднованию 900-я христианства // Киевлянин. 1888. 10 февраля.

вою з огляду на програмно-ідеологічний характер видається передмова до збірника, покликана, на нашу думку, не лише наголосити на значенні події, але й увиразнити важливе місце Криму в історії Росії, стимулювати розвиток тут історичних досліджень. Недаремно, згодом це ж саме наукове середовище буде наполягати на проведенні чергового всеросійського археологічного з'їзду у Криму.

В Одесі найбільшу активність виявило вже згадане Слов'янське товариство, згадавши про своє покликання нести просвітницьку місію у піднесеному державницькому дусі з наголосом на панславізмі. Член товариства професор О. Кірпи́чников відвідав урочистості у Севастополі-Херсонесі, а його промова там була надрукована в одному з провідних столичних історичних видань¹⁶⁴. Представниками товариства на урочистих заходах у Києві були С. Березин та К. Іващенко. З цієї нагоди одесити ознайомили киян з запискою професора О. Маркевича про необхідність заснування Загальнослов'янської академії наук.

В самій же Одесі тон святу задав знаменитий візантиніст професор Ф. Успенський своєю промовою про відносини Русі та Візантії у X ст. На відміну від досить поверхового тексту О. Кірпи́чкова, Ф. Успенський подав своє оригінальне і широке бачення передусім передумов та значення хрещення Русі, пов'язавши його з тривалими контактами між країнами. Промова була просякнута тезою про месіанську місію Візантії та потужність її цивілізації. Саме це, на їх думку, перебільшення звернули увагу численні критики Ф. Успенського¹⁶⁵. Свої думки Ф. Успенський також спопуляризував в одеській газеті¹⁶⁶.

15 липня 1888 р. урочисте зібрання товариства відбулося в Одеській біржовій залі. Пролунали промови С. Бракенгеймера «Про значення християнства в історії руської держави» з вико-

---

¹⁶⁴ Кирпичников А.И. Очерк истории Херсонеса и его участие в крещении Руси // Исторический вестник, 1888. Т. 33. № 9. С. 602-614.

¹⁶⁵ Исторический вестник. 1888. № 8. С. 392-394. Киевская старина. 1888. № 12. Критика. С. 61-65; Русская мысль. 1888. № 10. С. 481-482 (рецензія П.Н. Милюкова).

¹⁶⁶ Успенский Ф.И. К юбилейному празднику 15 июля 1888 г. // Одесские новости. 1888. 15 июля.

ристанням туманних картин та П. Занкова «У пам'ять 900-річчя хрещення Русі». Промови Ф. Успенського, С. Бранкенгеймера та П. Занкова було видано окремими брошурами (відповідно 1 тисяча, дві та сім тисяч примірників). Частину брошур роздали безкоштовно: під час народних читань – 300 брошур П. Занкова та 521 С. Бранкенгеймера. У Херсонесі О. Кірпи́чников роздав 25 примірників брошури Ф. Успенського та 150 С. Бранкенгеймера. У Київ надіслано через С. Березіна 50 примірників брошури Ф. Успенського та 250 – П. Занкова. З нагоди візиту до Одеси Чорногорського митрополита йому подарували по 50 примірників брошури П. Занкова та С. Бранкенгеймера та 10 – Ф. Успенського. За нетривалий час читачі придбали 296 примірників брошури Ф. Успенського, 1621 – С. Бранкенгеймера та 6031 П. Занкова. Поважні цифри продемонстрували звіти про відвідання популярних лекцій в Народній аудиторії товариства. Лекції про Св. Володимира відвідали 786 осіб, про 900-річчя хрещення – 1000, початок християнства – 900¹⁶⁷. Лекції на ці теми читалися у лекторії і надалі.

Останнє десятиліття XIX століття виглядає лише дуже слабким відлунням урочистостей 1888 р. Так, миколаївський та одеський історик П. Іванов у своїй дисертації про середньовічну історію Волинської землі лише «глухо» згадав про наявність у цій землі християн ще до Володимира¹⁶⁸. Інший учень В. Антоновича А. Синявський у рецензії на працю львівського історика О. Барвінського виступив проти помилкового твердження про мирний характер хрещення Русі за Володимира¹⁶⁹.

Наступні зауваження про обставини хрещення виринають в історіографічному шарі південноукраїнської історичної думки лише після революції 1905 р. В першу чергу варто відзначити наявність цієї теми у резонансній популярній праці М. Аркаса з історії України. Не будучи професійним істориком, він, на від-

---

¹⁶⁷ Отчет правления Одесского Славянского общества имени Св.Св. Кирилла и Мефодия за 1888 г. Одесса, 1889.

¹⁶⁸ Іванов П.А. История Вольнской земли. Одесса, 1895. С. 65.

¹⁶⁹ Синявський А. Рец. на: Барвінський О. Ілюстрована історія Руси від найдавніший до нинішніх часів після руских і чужих істориків. Львів, 1890 // Синявський А. Вибрані праці. К., 1993. С. 36.

міну від них перед володимировим хрещенням згадав і про Аскольда та Діра, зауваживши, що «є звістки про те, що Аскольд уже був християнин». Щодо обставин володимирового хрещення автор подав читачам альтернативні позиції про місце хрещення самого князя: у Корсуні, або в Києві¹⁷⁰. В. Липинський дорікав М. Аркасу за відсутність власної позиції і постійну апеляцію до різних думок, що, вочевидь, було зумовлено не фаховістю автора. Щоправда, в даному разі така обережність радше свідчить про сумлінність миколаївського автора. А щодо альтернативності та уникнення від наголосу на власному погляді, то з огляду на сучасні тенденції підручникотворення (чим фактично була книга М. Аркаса), його підхід може здатися адекватним.

В контексті україноцентричної візії історії України були витримані погляди випускника Новоросійського університету, учня І. Линниченка, але духовного послідовника В. Антоновича, викладача гімназій Павла Клепацького. Тема хрещення лунала в його лекціях, які він прочитав впродовж 1908 р. «Історія України-Русі домонгольського періоду», що, зокрема, були присвячені питанню «Походження руського племені і початкова історія Русі до Володимира та Ярослава».

Водночас в Криму були видані праці видатного кримознавця О. Бертъє-Делагарда, що розглядали історію Криму і Херсонесу-Корсуня крізь призму традиційного імперсько-російського бачення. В одній роботі кримознавець вивчив вузьке питання про датування виникнення старовинного херсонеського монастиря. Принагідно він відзначив, що Херсонес довго тримався язичництва і проповідь апостола Андрія не мала успіхів. А ось іншій роботі кримознавця, про обставини захоплення Володимиром Корсуня, судилося стати однією з класичних в історіографії питання про хрещення Русі. Скориставшись своїми інженерними та топографічними знаннями, О. Бертъє-Делагард уточнив низку важливих деталей розташування військ Володимира,

---

¹⁷⁰ Аркас М. Історія України-Русі. К., 1990. С. 17, 35-36.

принагідно висвітливши політичні причини хрещення¹⁷¹. Обидві праці викликали позитивні рецензії М. Грушевського¹⁷². Значною мірою на цій праці побудував свою статтю у кримському виданні вже наприкінці 1920-х років видатний історик Б. Греков¹⁷³.

Поч. 1910-х років позначений появою загального огляду історії Херсонесу у праці кримського вченого Є. Іванова, втім компілятивної та поверхової, хоча у заслугу автора слід занести демонстрацію тяглості у процесі поширення християнства у Криму¹⁷⁴. Хоч і принагідними та лапідарними, але доволі оригінальними виглядають думки, що висловив у двох рецензіях в Одеському бібліографічному товаристві П. Клепацький. Він заперечив думку грузинського ієрарха та історика Кіріона про вирішальний вплив грузинської культури на культурний процес і, зокрема, поширення християнства¹⁷⁵. У рецензії на працю В. Пархоменка про княгиню Ольгу П. Клепацький хоч і погодився з думкою колеги про 960 рік як дату хрещення княгині Ольги у Константинополі, але наголосив, що «він занадто звужує сферу поширення християнства на Русі до Володимира і навіть при Володимирі (двовір'я було результатом не пізнього прийняття християнства, а мало культурності духовенства та народу)». Ще одне заперечення викликала теза В. Пархоменка про рівноапостольний статус княгині, адже вона суперечила відсутності відомостей про її діяльність у поширенні християнства¹⁷⁶.

---

¹⁷¹ Бертъе-Делагард А.Л. Как Владимир осаждал Корсунь // Известия отделения русского языка и словесности Санкт-Петербургской Академии наук. Т. XIV. Кн 1. 1909. С. 241-307; Бертъе-Делагард А.Л. К истории христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие. Одесса, 1907.

¹⁷² Записки НТШ. Т. CIV. 1911. Кн. IV. С. 207; ЗНТШ. Т. СІХ. 1912. Кн. III. С. 178-181.

¹⁷³ Греков Б.Д. «Повесть временных лет» о походе Владимира на Корсунь // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. В. 3 (60). 1929. С. 99-112.

¹⁷⁴ Иванов Е.Э. Херсонес Таврический. Историко-археологический очерк. Симферополь, 1912.

¹⁷⁵ Клепатский П. Рец. на: Кирион. Культурная роль Иверии в истории Руси. Тифлис, 1910 // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. Т. 1. Вип. 7. 1912. С. 260-270.

¹⁷⁶ Клепатский П.Г. Рец. на: Пархоменко В. Древне-русская княгиня св. равноапостольная Ольга // Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. Т. 1. 1912. С. 367.

Пожвавлення інтересу до теми хрещення спостерігалось у середині 1910-х років з нагоди 900-ліття смерті князя Володимира. В Одесі цю подію відзначив популярною брошурою лише П. Андрианов¹⁷⁷. Натомість справді уважно до ювілею поставилися в Криму, де ТВАК присвятило цій події засідання 29 березня 1915 р. Промовляли А. Маркевич та П. Маслов, а після співав хор вихованців Таврійської духовної семінарії. У черговому випуску «Известий» було надруковано компілятивні статті П. Маслова та Н. Голубовської про князя Володимира¹⁷⁸.

Відзначення на дуже скромному рівні порівняно з 1888 роком у 1918 р. черговою круглою дати хрещення Русі викликало патріотичну реакцію в українських колах. Виразником цих поглядів став вже згаданий П. Клепацький. У лекційному курсі народним вчителям він наголосив, що «з прийняттям християнства починається у нас інтелігентська культура зв'язана з візантійським джерелом», що призвело до запозичення чималих культурних цінностей¹⁷⁹. У газетній статті П. Клепацький не лише наголосив на позитивному значенні постаті Володимира в історії України, але й принагідно торкнувся ширшого питання: «Наше минуле слідє розглядати в світлі своєї рідної традиції, затемненої згодом московським централізмом, і нашим героям необхідно повернути те значіння, котре їм дійсно належить по праву в міру їх заслуг перед батьківщиною»¹⁸⁰. У ще більш піднесеному та церковному дусі була написана стаття ієромонаха Микити¹⁸¹.

Вершиною творчих шукань причорноморських істориків були думки про загальні завдання та сенс історії. Хоча серед провінційних істориків значно переважали суто позитивістські, фактографічні, пошуки, серед текстів низки з них, надibuємо на теоретичні роздуми і навіть футурологічний потенціал історичної думки. У 1902 р. М. Павлович у статті «Объективизм исторического процесса» вітав прагнення істориків зосередитись на

---

¹⁷⁷ Андрианов П.М. Св. равноапостольный князь Владимир, его жизнь и деятельность на благо Руси. Одесса, 1915.

¹⁷⁸ Известия Таврической ученой архивной комиссии. В. 53. 1916.

¹⁷⁹ Клепацький П. Пятнадцать лекцій з історії України. Київ, 1919. С. 53.

¹⁸⁰ Павлович. Памяти святого Володимира // Вільне життя. 1918. 20 липня.

¹⁸¹ Ієромонах Микита. Князь Володимир Святий та хрещення Русі // Вільне життя. 1918. 20 липня.

вивченні груп людей, людини як суспільного явища. Автор невиправдано різко твердив, що особиста воля людини не відіграла жодного значення для руху історії, яким керують виключно неблаганні та невідворотні закономірності¹⁸².

У публікації на сторінках «Літературно-наукового вістника» у 1909 р. одеський історик Іван Бондаренко різко заперечив вчення К. Маркса. Найбільше заперечення з боку одеського історика викликав культ держави, прагнення нівелювати людей. На думку автора, «тільки ж у сій вічній, безперестанній різниці, у вічній боротьбі за недосяжний ідеал істини і праці можна бачити принадну красу, непереможну силу життя, і природа людини, яка од віку несе в собі коштовне насіння святого незадоволення, служить порукою тому, що гераклитове все тече, міняється ніколи не перестане бути гаслом і символом людської діяльності». «Соціалізм це тільки спосіб визволити людину від боротьби за боротьби за матеріальне. Коли переможем землю побачимо чисте, прозоре, блакитне небо», - зазначав він¹⁸³. На його думку, «національні прикмети не щось абсолютне, що раз на завжди складалася з таких чи інших ознак, бо для того самого народу в одну історичну добу може бути доброю національною ознакою одна спільна для представників того народу прикмета, а в другу історичну добу знов друга. Колись у жидів була одна мова, одна територія, поки вони не распорошилися по світі». Він віддавав перевагу факту, бо саме вони залишаються, а теорії гинуть.

В іншій статті, І. Бондаренко намагався дати загальний огляд основних тенденцій розвитку Європи за доби середньовіччя¹⁸⁴. Він розпочав з економіки, хоч і зазначив, що далеко стоїть «від правовір'я ортодоксів економічного матеріалізму, який добачає причину всіх історичних явищ у так званому економічному факторі, а проте гадаю, що студіюючи масові істори-

---

¹⁸² Вопросы общественной жизни. 1902. В. VII. С. 208-215.

¹⁸³ Бондаренко І. З історії національного питання: К. Маркса Zur Judenfrage // ЛНВ. 1909. Т. 46. Кн. 6. С. 484-485.

¹⁸⁴ Бондаренко І.М. Характеристика середніх віків // ЛНВ. 1911. Т. 56. С. 46.

чні процеси історик мусить рахуватися з економікою насамперед. Це принаймні той кістяк, з яким міцно зв'язана жива плоть складного і різнобарвного культурно-політичного життя. Подібно до того як біолог студіює над органічним життям, повинен насамперед утворити собі яскраве уявлення про анатомічну будівлю рослини чи іншої живої істоти перше, ніж йти далі до студіювання складних фізіологічних процесів, так само історик мусить рахуватися передусім з економічною структурою народу чи суспільства певної історичної доби» Надалі автор ще раз наголосив у позитивістському ключі, що, хоч і без зловживання, але дослідники громадського життя можуть інколи «з успіхом користуватися із здобутків біологічних наук». Історик, на його думку, має не засуджувати, а з'ясовувати явища. І. Бондаренко дав окрему періодизацію економічного розвитку Європи за доби феодалізму (V - X ст. – безліч відокремлених економічних груп; XI - XIII століття – повільне зростання грошового господарства, міста, цехи; XIV - XV ст. – встановлення торгівельних зв'язків) та соціальної історії (IV - X ст. – народ ще вільний починає поступово покріпачується; X - XI – розквіт кріпацтва; XI - XII – розклад феодалізму, зміцнення міст). Наприкінці І. Бондаренко знову підкреслив свою незгоду з марксистами у питанні про значення церкви за доби середньовіччя як регресивного явища. На його думку, підкріплену посиланнями на праці Р. Ейкена та Є. Трубецького, лише католицька церква сприяла об'єднанню та просвітництву «дикого суспільства» доби «темного як ніч зоряна» середньовіччя. Тісний зв'язок між наукою та сучасністю в працях І. Бондаренка був зауважений сучасниками. С. Єфремов твердив, що «живе життя занадто яскраво проглядає з його наукових творів»¹⁸⁵. Інший сучасник (вірогідно, М. Грушевський) називав одеського науковця «історичним соціологом з широко розвиненими соціальними інтересами»¹⁸⁶.

Фундаментально виглядає трактат О. Маркевича «На заре ХХ века» (1902)¹⁸⁷. Наголосимо, що подібного історико-

---

¹⁸⁵ Єфремов С. Пам'яті Івана Бондаренка // Рада. 1911. 20 серпня.

¹⁸⁶ Бондаренко І. М. Характеристика середніх віків // ЛНВ. 1911. Т. 56. С. 46.

¹⁸⁷ Маркевич А. И. На заре ХХ века // Южнорусский альманах. Одесса, 1902. С. 2-14.

футуристичного трактату нам не вдалося виявити у доробку жодного іншого тогочасного історика з Російської імперії, що свідчить про унікальність тексту далеко не лише в межах одеського інтелектуального простору. Написаний за рік до смерті історика, трактат сприймається як його своєрідна лебедина пісня, узагальнення досвіду наукової праці з боку історика-позитивіста, якому перед обличчям смерті вдалося подолати певний страх перед теоретико-суб'єктивістськими побудовами. На початку своєї статті О. Маркевич зазначав, що хоча і ставить завдання спрогнозувати розвиток людства у ХХ ст., усвідомлює усю важкість та невдячність цієї спроби, адже більшість з них завершувалися невдачами. Більше того, на початку статті О. Маркевич наголосив, що «социологические дисциплины в роде истории или политэкономии называются научными лишь вследствие устарелого обычая: законосообразность же явлений, о которых они трактуют, совершенно не выяснена». Професор скромно зазначав, що розмірковує над майбутнім не як філософ, а як людина з середньої публіки, якій постійно доводилося замислюватися про історію цивілізації. Очевидним був недолік статті О. Маркевича, традиційний для європейських аналітиків: жорсткий європоцентризм, іноді пом'якшений згадками про США.

Стаття О. Маркевича складається з двох частин. У першій з них автор замислювався над основними тенденціями розвитку ХІХ ст. Він відзначав такі тенденції як розвиток ідей раціоналізму ХVІІІ ст., актуалізація економічних питань, зростання великої буржуазії, ролі США та Німеччини в міжнародній політиці та послаблення Франції і Великої Британії. Зростання мілітаризації змусило історика поставити під сумнів ідею прогресу, якщо розуміти його як щось гуманне. Зростання крайніх проявів націоналізму він сприймав негативно, що перегукується з іншими матеріалами його біографії. Автор одного з некрологів історика зазначав, що «великий знавець та прихильник слов'янської ідеї Маркевич цілковито не сприймав національний шовінізм»¹⁸⁸. В одній зі своїх останніх статей О. Маркевич висловився у такому

---

¹⁸⁸ Одесские новости. 1903. 6 июня.

ж дусі про сутність своїх поглядів: «Не симпатизуючи ані прагненню слов'янофілів до повернення додому до Москви, до часів царя Івана Грозного, ані ідеалізуючи (услід за графом Олексієм Толстим) Красне Сонечко з його богатирями, ані бажаючи занурюватись у додержавний «грунт», ані забиратись у візантійські хаші, не можу я захоплюватись і блиском гетьманської булави!»¹⁸⁹. Найбільшим відкриттям науки XIX ст. він вважав дарвінізм, який пояснював природу боротьби між людьми.

Погляди О. Маркевича на прогрес не були оптимістичними. Відзначаючи емансипацію жінок, він водночас зауважував, що це явище супроводжується зменшенням кількості заміжніх жінок, здебільшого у цивілізованих суспільствах. Головним питанням, що залишилося невирішеним у XIX ст. він вважав боротьбу з бідністю. Хоч у вище згаданій статті він зробив реверанс у бік соціалізму, в цій статті О. Маркевич визнавав свою безпорадність перед будь-яким варіантом розв'язання, на його думку, головної проблеми новітньої історії. Принагідно, він, як і пізніше І. Бондаренко, зробив кпин марксизму, на його думку, основаному на гаслі «горе переможеним», що очікує відродження від застосування до життя формули: чим гірше, тим краще.

Глибоким та витонченим виглядає висновок О. Маркевича, який не відмовимо собі у задоволенні процитувати: «В результате, заря 19 в., давши людям массу новых знаний, дала им и веру в близкое, благодаря им, достижение золотого века, который при этом может быть достигнут путем широких мер, ясных для человеческого ума и основанных на силе добытой истины, дорогой, казалось, всем людям. Заря 20 в., увеличив массу знаний, разрушила вместе с тем веру в золотой век, или, по крайней мере, признала возможность его реализации в весьма далеком будущем; подорвала веру в безусловную возможность применения всегда и везде рационализма и даже в объективность самой истины и, по видимому, поставила прогресс человечества в зави-

---

¹⁸⁹ Маркевич А.И. Несколько слов о значении поэзии Т. Шевченка // Южнорусский альманах. Одесса, 1900. Т. 6. С. 78-79.

симість от частичной, иногда даже совершенно незаметной деятельности».

На основі цих, на той час вже історичних спостережень, О. Маркевич зрештою зробив спробу спрогнозувати розвиток зазначених явищ у ХХ ст., підсумувавши свої думки в 11 тезах. В першу чергу він зауважив, що головним чином прогрес буде полягати у зростанні обсягу реальних знань. Попри впевненість у подальшому зміцненні раціоналізму, він заперечив можливість охоплення ним соціологічних та історичних знань. Ці прогнози одеського історика цілком сповнилися, адже і зараз в науці не вщухла дискусія про науковість гуманітарних знань загалом і історичних зокрема. Цілком вірним виявився інший прогноз О. Маркевича (втім, висловлений майже всіма європейцями того часу) про скорий початок Великої війни. Вірними були висновки вченого про подальшу емансипацію жіноцтва (зокрема, це підтвердили події одеського життя: відкриття у 1906 р. Одеських вищих жіночих курсів, а в 1910 р. – вищих медичних), страждання бідняків, збереження в естетиці тенденції до втілення загальнолюдських переживань, збереження відданості релігії з боку віруючих (хоча О. Маркевич не зміг передбачити атеїстичного наступу на церкву та релігію в Третьому Райху та СРСР та пов'язане з цим відступництво багатьох віруючих від віри).

І все ж, як і передбачав О. Маркевич, частина його прогнозів були помилковими. Історія ХХ ст. не підтвердила тези про значний індивідуалізм людства до питання про найкращу форму державного устрою, подальшу демократизацію суспільства (швидше можна твердити про псевдо-демократизацію, коли голосом народу прикривались заради вирішення корпоративних інтересів), органічне поєднання націоналізму та патріотизму заради загальнолюдських цінностей (навпаки, боротьба за національне визволення неминуче породжувала ексцеси, існування бездержавних та державних народів, конкуренція між сильними державами, перешкождала навіть висуненню питання про мирне співжиття). Цілком утопічним виглядає нині переконання О. Маркевича у подальшому моральному вдосконаленні людства, зростанні гуманістичних настроїв.

У творчому доробку сина Л. Смоленського, Іллі, найціннішим є нарис про особливості історії як сфери знання та предмету викладання¹⁹⁰. У розділі «О вероятности в будущем (прогноз) и о судьбах исторического знания» (С. 32-64) він розлого цитував низку авторів, що замислювались над цим питанням. На його думку, історики мають відкинути спроби достовірного дослідження минулого на основі апріорі недостовірних фактів і виключно зосередитись на спробах вироблення вірної методики прогнозування, подібно до завдань метеорології. Для реалізації цього завдання він пропонував заснувати історико-статистичні бюро, які мали ретельно фіксувати всі поточні події. Таким чином, історична наука мала створювати фундамент своєї науковості на основі достовірних знань про події сучасності. Попри на перший погляд чудернацькість цих пропозицій, вони є спорідненими з проблемою «сучасної історії», яка була досить популярною серед науковців ХХ ст. та нині втілена в існуванні відповідного відділу Інституту історії НАНУ.

Імовірно, відлунням роздумів О. Маркевича та І. Смоленського були думки у 1917 р. Л. Чижикова, що досить несподівано «виринають» з його загалом бібліографічного доробку: «Настоящее, как и будущее – логически необходимое следствие исторического прошлого. Уроки истории лишь тогда поучительны, когда они восприняты с надлежащим вниманием, если опыт прошедшего прилагается в качестве критерия к текущему, если они служат путеводной звездой для будущего, прогнозом грядущего. Для плодотворной работы в текущем, для избежания ошибок прошлого, для встречи лучезарного будущего – необходимо изучение прошедшего, восстановление в памяти пережитых опытов, обращение к истории»¹⁹¹.

Отже, історичній думці в Українському Причорномор'ї впродовж майже століття вдалося перетворитися зі справи окремих ентузіастів на досить помітне явище культури та науки,

---

¹⁹⁰ Смоленский И. История как наука и как предмет преподавания (переоценка исторических знаний). Историко-методологический этюд. В. 1. Одесса, 1906. 175 с.

¹⁹¹ Чижиков Л. Великая Французская революция в русской литературе // Одесский листок. 1917. 26 марта.

надати оригінальні праці. Важливим чинником розвитку української національної історичної думки був вплив істориків з інших частин України, зокрема, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Яворницького, НТШ, УНТ. З іншого боку, історики з півдня впливали на інші центри. Великий внесок у справу зробили не фахові історики. Саме такого типу історики передусім стали ре-трансляторами національної української візії історії на ширші маси. Процес, що не завершений до сьогодні.

Південний струмись у море пам'яті: співпраця причорноморських істориків з часописом «Кієвская старина»

Это богатейшая сокровищница, которая долго еще не будет исчерпана, это широкая программа, которая намечает для будущих исследователей Украины пути и цели. В области историографии обойти ее молчанием невозможно - в течение четверти века она была органом исторической мысли для всех ученых, которые разрабатывали украинскую тематику

В. Данілов, 1907 р.

Головні передумови та причини налагодження контактів між південноукраїнськими істориками та видавцями «КС» містилися у двох площинах: науковій та суспільно-політичній¹⁹². Наукові фактори полягали передусім у формуванні на півдні України та центральній Наддніпрянщині інфраструктури модерної історичної позитивістської науки з її основними елементами: університетами, виданнями, товариствами, музеями та бібліотеками. Наукові, аматорські та напіваматорські пошуки були тісно взаємопов'язані. Часто попри невисокий науковий статус не патентовані історики були членами наукових товариств, напри-

---

¹⁹² Хмарський В.М. А.О. Скальковський і журнал «Кієвская старина» // Історико-літературний журнал. 1995. № 1. С. 9-11; Хмарський В.М. Листи А.О.Скальковського до Ф.Г.Лебединцева // Київська старовина. 1997. № 5. С. 102-110; Палієнко М. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ - початок ХХ ст.). К., 2005. С. 187-361; Гончарук Т.Г. Рецензії «Київської старовини» (1882-1906 рр.) на одеські видання: рефлексії та оцінки // Інтелігенція і влада. Вип. 23. Одеса, 2011. С. 165-196.

клад ОТІС. Розвиток на півдні регіоналістики, краєзнавства, побутової історії, речником яких в Україні передусім була «КС», теж сприяв зростанню інтересу до журналу та до співробітництва у ньому. Для деяких істориків, наприклад, одесита А. Скальковського, на перший план виходило козакознавче спрямування журналу. Встановленню зв'язків між науковими колами півдня України, передусім Одеси, та Києва сприяли особисті обставини, зокрема, статус вчитель-учень, чи просто дружні взаємини.

У першій половині ХІХ ст. творчі та приватні взаємини підтримували між собою кияни Є. Болховітінов, М. Максимович та одесит М. Мурзакевич, випускники університету Св. Володимира викладали в одеському Рішельєвському ліцеї, який скінчив киянин В. Антонович. У другій половині ХІХ ст. ці зв'язки зміцнилися завдяки переїзду до Одеси, Миколаєва та Херсону випускників історико-філологічного факультету Київського університету Л. Смоленського, О. Андрієвського, І. Линниченка, П. Іванова, В. Гошкевича та О. Русова (окрім першого – всі вихованці В. Антоновича). До них слід долучити випускника Київської Духовної академії, історика церкви, Л. Мацієвича, що переїхав до Одеси. Майже всі ці історики були членами київських історико-наукових товариств. Аналогічно, більшість киян були обрані дійсними та почесними членами одеських товариств та університету. Важливим фактором налагодження контактів з видавцями часопису був розвиток українського національного руху. Між громадами півдня та Наддніпрянщини існували сталі зв'язки у побутовій, журналістській, політичній сферах.

Нами виявлено у «КС» 76 статей південноукраїнських істориків: одеситів Л. Мацієвича (19 публікацій), О. Маркевича (17), А. Скальковського (14), О. Андрієвського (7), М. Комарова (5), Ф. Успенського (3) та по одній – І. Линниченка (М. Палієнко приписує її І. Лучицькому, вважаємо, помилково), О. Загоровського, С. Шелухина та С. Єгунової-Щербини, миколаївця П. Іванова (3), херсонця О. Русова (2) та по одній – кримчан Ф. Лашкова та Х. Ящуржинського. Лише одного разу редакція журналу вдалася до передруку статті південноукраїнського

історика з іншого видання: у 1898 р. в одному з випусків передрукували статтю А. Скальковського з російського журналу 1847 р. Таким чином, серед авторів бачимо дві групи: академічну, професуру Новоросійського університету (О. Маркевич, Ф. Успенський, І. Линниченко, О. Загоровський) та позаакадемічну – викладачів гімназій та чиновників. Перевага представників другої групи відображає стратегію «КС» на залучення максимального широкого кола авторів, подібну до видання «Записок» ОТС. Відзначимо і те, що М. Комаров, С. Шелухин та О. Загоровський мали юридичну освіту, і до того ж перші двоє були практикуючими юристами, а третій – професором юридичного факультету Новоросійського університету. Несподіваною виглядає відсутність серед авторів відомих істориків, а до того ж українських патріотів, М. Аркаса, В. Гошкевича, А. Синявського.

Найдовше у статусі південноукраїнських істориків з «КС» співробітничали О. Маркевич (20 років), М. Комаров (19), Л. Мацієвич (13), А. Скальковський (9), О. Андрієвський (5). Однак це лише якщо взяти за орієнтир крайні дати. Насправді, весь зазначений час, і до того ж досить рівномірно, у «КС» публікувалися О. Маркевич, Л. Мацієвич та О. Андрієвський. А. Скальковський активно друкувався лише у першій половині 1880-х років, а зазначені історичні статті М. Комарова з'явилися зі значними перервами (1887-1895-1900-1906). Більшість публікацій південноукраїнських істориків припадає на перший період існування журналу: 1880-ті – початок 1890-х р., якій, отже, і слід визнати найбільш інтенсивним періодом співробітництва. Натомість, на початку ХХ ст. історичні статті з півдня друкувалися в журналі лише епізодично.

Попри те, що за логікою та специфікою історичних досліджень південноукраїнські автори мали б писати майже виключно про історію свого «ойкосу», бачимо протилежну ситуацію: лише 7 публікацій (4 статті, 2 рецензії та 1 некролог) можуть бути потрактовані як присвячені суто локальним, місцевим для

їх авторів, сюжетам¹⁹³. Левова частка статей виконана в жанрі регіоналістики, тобто присвячена вивченню історії Новоросії, або південно-східних земель сучасної України від античних часів¹⁹⁴. Більш того, помітно бажання південноукраїнських авторів реалізувати свій джерельний запас щодо історії Києва. Йдеться передусім про О. Андрієвського та Л. Мацієвича. О. Маркевич у рецензійному жанрі у 4 випадках зосередився на історії Росії, що не було властиво публікаціям у «КС», зосереджених на історії та етнографії України.

Лише А. Скальковський працював в рамках однієї теми (за винятком однієї статті), історії Нової Січі, і до того ж як виключно автор статей-досліджень чи публікатор документів. Інші автори демонстрували набагато більшу жанрову та тематичну різноманітність. Так, О. Маркевич та Л. Мацієвич відзначилися у майже всіх відділах «КС». Щодо тематичного спрямування, то найбільше істориків приваблювали біографії, козакознавство¹⁹⁵, історико-церковні та історико-побутові сюжети.

Мотиваційні стратегії співпраці між «КС» та південноукраїнськими істориками були різні. Більшість істориків поєднували бажання реалізації своїх наукових інтересів із зацікавленням у розбудові альтернативній російській української візії минулого України та культури загалом.

Для меншої частини авторів на перший, а іноді й єдиний план, виходили суто наукові проблеми. Так, у 1880-90-х роках І. Линниченко доклав чимало зусиль аби хоча б частково реалізувати намічену програму розбудови історичної науки. Найбільшою мрією історика було заснування у Російській імперії приватного науково-критичного журналу за взірцем польського

---

¹⁹³ Руссов А. Осада и взятие Очакова (1788) // КС. 1899. Т. 23. № 12. Отд. 1. С. 543-598; Ящуржинский Х. Херсонес во время крещения в нем св. Владимира и дальнейшая судьба города // КС. 1888. Т. 22. № 7. Отд. 1. С. 16-25.

¹⁹⁴ Иванов. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // КС. 1891. кн. 5. Т. 33. Отд. 1. С. 288-297; Переселение запорожцев на Тамань // КС. 1891. Кн. 7. Т. 34. Отд. 1. С. 133-141.

¹⁹⁵ Русов А. Небесные архистратиги во образе запорожцев // КС. 1887. Т. 19. № 11. Отд. 1. С. 587-588.

«Kwartalnik historyczny»¹⁹⁶. На думку І. Линниченка, найважливішою частиною цього видання мав би стати «огляд всього, що вийшло з руської історії, філології та мови»¹⁹⁷. Він жалкував з приводу того, що не має можливості взяти на себе видання за таким планом «КС». Епістолярні матеріали свідчать про справжнє захоплення І. Линниченка справою функціонування журналу. В одному з листів він навіть жалкував з приводу того, що немає можливості взяти на себе редагування журналу за взірцем «Kwartalnik historyczny»¹⁹⁸. І. Линниченко «бомбардував» редакцію своїми статтями та листами, популяризував журнал на сторінках столичної періодики, як засіб зміцнення єдності Русі просвітницьким шляхом¹⁹⁹. Відсутність українофільського «сліду» у біографії Л. Мацієвича А. Скальковського, Ф. Успенського, О. Загоровського та Ф. Лашкова дозволяє твердити, що їх мотивація була подібною.

Втім, обидві групи працювали у досить жорсткому позитивістському стилі, що не давав можливості для широких історіософських узагальнень та інтерпретацій, тим більше, що в межах аналогічної парадигми здебільшого працювали і автори та видавці «КС». А іноді їх зближувало саме зацікавлення «КС». І. Житецький згадував, що після призупинення видання журналу на адресу нової редакції «надходили полохливі запитання про долю історичного часопису або зі співчуттям і привітаннями відродження редакційного гурту. З Одеси одними з перших відгукнулись Маркевич та Линниченко»²⁰⁰.

Активність південноукраїнських істориків не обмежувалася публікаціями у «КС». Зокрема, під час свого другого періоду проживання в Одесі Є. Чикаленко заснував премію для напи-

---

¹⁹⁶ И.А.Л. «Kwartalnik historyczny» // Русская мысль. 1888. апрель. Библиографический отдел. С. 173-174; Російський державний архів літератури та мистецтва, Ф. 167, оп. 1, Спр. 314, Арк. 10, 17.

¹⁹⁷ Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської Академії наук, Ф. 134, Оп. 3, Спр. 849, Арк. 3-4.

¹⁹⁸ Російський державний архів літератури та мистецтва, Ф. 167, Оп. 1, Спр. 314, Арк. 29.

¹⁹⁹ Линниченко И.А. Архивы в Галиции // КС. 1889. № 1. С. 187-203; Линниченко И. Два дела о волшебстве // КС. октябрь. Т. 27. 1889. Отд. IX (Документы, известия и заметки). С. 172-179 та ін.; «Киевская старина»// Русская мысль. Кн. 9. 1886. С. 317-324; ІР НБУВ, Ф. III, Спр. 9737-9742, 7800, 9548-9549.

²⁰⁰ Житецький І. «Киевская старина» сорок років тому // За сто літ. Кн. 3. 1928. С. 128.

сання популярної історії України. У дискусію щодо цього проекту було залучено низку одеських істориків. Найпромовистіше про пошук Є. Чикаленком українського історика-патріота, який би талановито та популярно написав історію України згідно з україноцентричною концепцією та націєтворчими завданнями свідчить пожертвування ним у 1896 р. 1000 рублів на встановлення премії «Кієвской старини» для автора такої праці. На цей заклик відгукнулась російський історик з деякими українофільськими симпатіями О. Єфименко. Однак реакція Є. Чикаленка, яку він, вважаємо, трансліював і В. Антоновичу та іншим, була різко негативною. Про це він писав у листах до одеситів М. Комарова та І. Липи. Так, у листі до І. Липи у січні 1900 р. він наголошував, що розділи праці про до козацьку добу в історії України написано у московсько-централістичному дусі, відсутності розділу про національне відродження у підросійській та австро-угорській Україні та висловлював впевненість, що премія має дочекатися «історика-українця, а не кацапа»²⁰¹. З точки зору етнічного націоналізму, якого послідовно дотримувався Є. Чикаленко, його критика була цілком справедливою, як і переконання в існуванні зв'язку між етнічним походженням автора та його ідеями і писаннями. Якщо з точки зору науки, твір О. Єфименко ще міг витримати критику, то з точки зору поширення української національної свідомості – однозначно ні, адже це передбачало певний флер «шовінізму», про який Є. Чикаленко писав В. Винниченку. Такого історика він зрештою знайшов у постаті М. Аркаса, хоча тому і зашкодило його аматорство у цій сфері.

Одеський історик та етнограф В. Данілов влітку 1907 р. у Києві часто відвідував редакцію нещодавно перед тим закритої «КС», де, за його виразом, «обшарил все ее углы и нашел несколько кип рукописей, где оказалось много писем славных представителей нашего отечества». Така пошукова діяльність дозволила В. Данілову стати другим після О. Лазаревського істориком

---

²⁰¹ Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка до І. Липи (на матеріалах державного архіву Одеської області) // Слово і час. 2005. № 2. С. 75; Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. К., 2009. С. 260, 322.

журналу. З приводу закриття «КС» В. Данилов опублікував в столичному «Историческом вестнике» своєрідний «некролог», за його словами, «южного собрата «Исторического Вестника»²⁰².

Епістолярна та творча спадщина згаданих і ще не згаданих південноукраїнських істориків (як-от одесити Ш. Дубнов, Д. Сигаревич, П. Клепацький, А. Флоровський, кримчанин А. Маркевич) дозволяє твердити, що українознавчі публікації «КС» широко використовувалися ними у науковій та педагогічній практиці. Вже пізніше ця традиція була успадкована південноукраїнськими істориками наступного покоління О. Рябініним-Скляревським, М. Слабченком, С. Боровим та ін.

Формами співпраці між «КС» та південноукраїнськими істориками було перш за все авторство останніх в «КС», поширення номерів часопису в своїх соціокультурних мікрогрупах та установах²⁰³. Так, в обмін з редакцією вступили Новоросійський університет та товариства при ньому, ОПС, Таврійська вчена архівна комісія. Важливою для «КС» формою підтримки були випадки фінансової підтримки видання з боку деяких південноукраїнських істориків, передусім, М. Комарова²⁰⁴. Наявність «КС» була важливим чинником розгортання українського національного руху на півдні України, зокрема, історико-меморіального руху. «КС» використовувалася громадами, «Просвітами», клубами для популяризації української історії, була наявна у книгозбірнях.

Південь України був мало презентований у «КС» у творах південноукраїнських істориків. Дуже мало статей-досліджень про цей край і у доробку всіх авторів «КС». Натомість певною компенсацією була значна увага до доробку південноукраїнсь-

---

²⁰² Данилов В. Литературные поминки // Исторический вестник. 1907. Т. 109. С. 212.

²⁰³ Палієнко М. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). К., 2005. С. 167.

²⁰⁴ Старовойтенко І. Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. К., 2007. Т. 3. С. 282-322; Гончарук Т., Ложешник А. Листи Євгена Чикаленка до Михайла Комарова 1900-1901 рр.: діалог двох провідників українського національного руху на зламі століть // Євген Чикаленко в процесі українського націотворення. Одеса, 2012. С. 23-34.

ких істориків, зокрема, краєзнавчого та регіонального, з боку інших авторів в рецензійному жанрі. Загалом, нами зафіксовано 35 рецензій авторства О. Лазаревського, І. Каманіна, П. Голубовського, А. Лященко, В. Щербини, А. Степовича, Ф. Матушевського. В. Ястребова, Ю. Сіцинського, В. Антоновича, М. Петрова, О. Левицького, М. Василенка. З них лише в біографії В. Ястребова – випускника Новоросійського університету, друга О. Маркевича і до того ж мешканця «прикордонного» до Півдня Єлисаветграду – простежується помітний південноукраїнський слід, що і зумовило його лідерство серед рецензентів праць південноукраїнських істориків. Передусім рецензувалися періодичні видання ОІС та ТВАК (передусім І. Каманіним та В. Ястребовим). Проігноровані видання Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, хоча в них містилися матеріали прямо чи опосередковано присвячені історії України. Серед авторських видань увагу рецензентів привернули не лише праці вже названих істориків А. Скальковського, О. Маркевича, Ф. Успенського, Ф. Лашкова, П. Іванова, але й інших відомих істориків В. Гошкевича та одеситів В. Надлера і В. Юргевича, та маловідомих – одеситів Л. Смоленського-молодшого, О. Матвєєва, миколаївця Г. Ге, керченця Х. Зенькевича, феодосійця В. Виноградова, херсонця Г. Сорокіна.

Поряд з інституційною історією (одеські та кримські історичні товариства, університет, гімназія), у рецензіях можна виділити ще один чіткий блок – історичну урбаністику, адже ціла низка рецензій були присвячені працям з історії міст та містечок Південної України – Одесі, Миколаєву, Феодосії, Дмитрівці. Менш яскраво в рецензіях відбита регіональна історія (Крим, Північне Причорномор'я, Волинь) і ще менше – археологія. Менша частина рецензій мала суто оглядовий, не концептуальний, характер (до цих рецензій дотичні короткі огляди-згадки про історичні замітки та матеріали, надруковані на шпальтах південноукраїнської громадської преси: газет «Одесский вестник», «Одесский листок», «Крым» та ін.), але більшість – відзначалися прагненням до справжньої наукової оцінки та критики.

Навіть у загалом прихильних оглядах видань наукових товариств рецензенти звертали увагу на більш-менш дрібні недоліки та прорахунки, здебільшого в археографічній галузі. Так, І. Каманін дорікнув ТВАК за відсутність чіткої програми відбору архівних справ для вічного збереження²⁰⁵. Низка видань були розкритиковані за відсутність широкої історичної перспективи, нехтування історико-побутовими моментами, так званою, внутрішньою історією, чи поверхову описовість²⁰⁶, компілятивність²⁰⁷, брак історіографічного чи історичного аналізу, ігнорування української (іноді козацької) складової²⁰⁸. При цьому суто фактографічним пропускам не надавалося великого значення. Протилежні підходи схвалювалися, особливо якщо вони сприяли подоланню концепцій російської державницької школи²⁰⁹, альтернативою якій була школа В. Антоновича, чи російськоєнтричної концепції історії півдня України-Новоросії²¹⁰.

Прикладом наголосу рецензента на національно-громадському звучанні рецензованої статті є текст М. Василенка. Аналізуючи значення історико-статистичного нарису священика Г. Сорокина про містечко на Херсонщині та даючи йому захоплену оцінку, рецензент проігнорував значну історичну складову нарису, докладно зупиняючись лише на авторському описі відчуження у побуті між місцевими малоросами та великоросами²¹¹.

---

²⁰⁵ КС. 1891. Т. 33. № 5. Отд. 2. С. 335.

²⁰⁶ А.С. [Степович А.] Тридцатилетие Керченской Александровской гимназии. Краткая историческая записка, составленная преподавателем истории Хр.Хр. Зенкевичем, Керчь, 1894 // КС. 1894. Т. 47. № 10. С. 163-164.

²⁰⁷ Голубовский П.Г. Маркевич А.И. О летописях. Одесса, 1883 // КС. 1883. Т. 6. № 8. С. 744-748.

²⁰⁸ Каманин И. Феодосия. Исторический очерк. В.К. Виноградова // КС. 1885. Т. 12. №5. С. 145-149.

²⁰⁹ В.А. [В. Антонович]. Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли // КС. 1896. Т. 52. № 2. Отд. 2. С. 69-71; П.Г. [П. Голубовский]. Лашков Ф. Сельская община в Крымском ханстве // КС. 1888. Т. 20. № 1/3. Отд. 2. С. 11-16.

²¹⁰ В.Я. [В. Ястребов]. В.К. Надлер Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса, 1893 // КС. 1894. Т. 44. № 1. Отд. 2. С. 159-211; В.Я. [В. Ястребов]. Город Качибей или Гаджибей, предшественник города Одессы, А. Маркевича. Одесса, 1894 // КС. 1894. Т. 45. № 4. Отд. 2. С. 190-192.

²¹¹ Н.В. [М. Василенко]. Сорокин Г.И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания // КС. 1891. Т. 32. № 2. С. 356-360.

Загалом, редакція «КС» не виробляла якоїсь єдиної стратегії щодо рецензійного жанру, а певні спільні риси рецензій зумовлені тим, що навколо «КС» були зосереджені здебільшого однодумці у наукових та суспільно-політичних питаннях.

Стиль та зміст рецензій багато залежав від особливостей взаємин рецензента та рецензованого, постаті рецензента, що призводило до значних відмінностей між рецензіями у «КС» та в інших виданнях, опублікованих іншими особами. Так, краєзнавець Є. Сіцинський у своїй описовій рецензії схвально оцінив нарис історії Николаєва однотипного з ним дослідника-аматора Г. Ге. Натомість Г. Ге зазнав різкої критики з боку історика-професіонала П. Іванова за описовість твору²¹². Однак і сам П. Іванов був підданий критиці з боку інших рецензентів, які виявилися не такими дружніми до нього як його вчитель В. Антонович. Рецензії, опубліковані в авторитетному «КС», безумовно, мали певний вплив на спрямування подальшої праці південноукраїнських авторів, хоча його і не слід переоцінювати. Про останнє свідчить майже повна відсутність реакції південноукраїнських істориків на рецензії. Лише О. Маркевич вступив у пряму полеміку та ще й на сторінках «КС» з О. Левицьким, який покритикував археографічні видання ОТІС. Редакція «КС» навіть підтримала одесита²¹³. Більш того, не всі історики надавали великого значення рецензіям. У листі до О. Пипіна І. Линниченко бідкався, що його праці помічають малоросійські видання, маючи на увазі передусім «КС», але ігнорують столичні пітерські та московські²¹⁴.

З іншого боку, південноукраїнські, зокрема, одеські історики приділили увагу «КС» у рецензійному жанрі. О. Маркевич опублікував декілька оглядів томів часопису²¹⁵. М. Слабченко

---

²¹² С.Е. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890) Г.Н. Ге // КС. 1891. Т. 34. № 7. Отд. 2. С. 155-157; Иванов П.А. Несколько замечаний на сочинение г. Ге «Исторический очерк столетнего существования г. Николаева при устье Ингула (1790-1890) // Южанин. 1890. 20, 21 ноября; Иванов П.А. Audiatur et altera pars! // Южанин. 1890. 11 декабря.

²¹³ КС. 1899. Т. 65. № 4. Отд. 2. С. 28-30.

²¹⁴ Р НБУВ, Ф. X, Спр. 16941, Арк. 2.

²¹⁵ Одесский вестник. 1885. 2 февраля.

піддав критиці покажчик змісту «КС», виданий Полтавською вченою архівною комісією 1911 р.²¹⁶.

Часопис перетворився на канал поширення інформації про розвиток історичної думки і науки на півдні України, що сприяло виведенню місцевої історичної думки на вищий якісний рівень. У відповідних інформаційних повідомленнях можна виділити такі тематичні блоки: видатні події в історіографічному процесі на півдні²¹⁷; розвиток археологічних досліджень²¹⁸; пам'яткоохоронна та музейна справи²¹⁹; історичні товариства та установи²²⁰; ювілейні замітки і некрологи південноукраїнським історикам (А. Скальковському, І. Михневичу, О. Андрієвському, о. Димітрію, О. Маркевичу); суспільні фактори розвитку історіографічного процесу²²¹. В контексті цієї інформації авторитетні історики висловлювали оціночні судження щодо інфраструктури історичної науки на півдні. М. Біляшівський дорікнув киянам

---

²¹⁶ Известия ОБО при ИНУ. Т. 1. 1912. С. 141.

²¹⁷ VI Археологический съезд в Одессе // КС. 1884. Т. 10. № 10. Отд. 2. С. 337-346.

²¹⁸ О раскопках в Одесском уезде Г.Л. Скадовского // КС. 1899. Т. 67. № 11. Отд. 2. С. 109; Раскопки в Херсонесе // КС. 1899. Т. 65. № 4. Отд. 2. С. 57-58.

²¹⁹ К вопросу о сохранении памятников исторических лиц (памятник Потемкину в Херсоне) // КС. 1891. Т. 35. № 10. Отд. 2. С. 136-137; Херсонская старина // КС. 1902. Т. 78. № 9. Отд. 2. С. 139-140; В Херсонском археологическом музее // КС. 1899. Т. 65. № 5. С. 119; КС. 1900. Т. 69. № 4. С. 61-62; Об открытии в Бахчисарае музея предметов, относящихся к истории и этнографии крымских татар // КС. 1901. Т. 72. № 2. Отд. 2. С. 129; О передаче профессором И.А. Линниченко в Киевский музей древностей и искусств предметов, найденных им во время раскопок курганов близ с. Великие Будки и Аксютинцы // КС. 1901. Т. 75. № 12. Отд. 2. С. 211; Об открытии в Бахчисарае музея предметов, относящихся к истории и этнографии крымских татар // КС. 1901. Т. 72. № 2. Отд. 2. С. 129; Сообщение о коллекции древнегреческих предметов А.Ф. Фогеля в г. Николаеве // КС. 1901. Т. 73. № 5. Отд. 2. С. 136; Сообщение о коллекции древностей протоиерея Н. Левицкого в г. Очакове // КС. 1901. Т. 32. № 5. Отд. 2. С. 137.

²²⁰ Императорское Одесское общество истории и древностей [Оголошення про заснування О.Л. Бертъе-Делагардом одноразової премії у розмірі 600 рублів за кращий твір з історії та археології Новоросії] // КС. 1894. Т. 44. № 1. Отд. 2. С. 143-144; Премия ООИД // КС. 1900. Т. 70. № 7/8. Отд. 2. С. 24; Почетный выбор [про обрання М. Грушевського дійсним членом ОПС] // КС. 1901. Т. 73. № 6. Отд. 2. С. 165; Премия Императорского Одесского исторического общества истории и древностей // КС. 1900. Т. 70. № 7/8. О. 2. С. 24.

²²¹ Резолюция студентов-украинцев [про вимогу запровадження в Новоросійському університеті україномовних курсів історії України та української літератури, історії українського права] // КС. 1905. № 11-12. Отд. 7. С. 110.

за відсутність у Києві музею історії міста, подібного до музею ОТІС²²².

Таким чином, в історії взаємодії причорноморських та київських істориків, згуртованих у провідний українознавчий часопис, маємо не односторонній вплив Києва на провінцію, а взаємовплив.

* * *

Отже, бачимо взаємодію у культурному просторі Українського Причорномор'я сутнісних принципів існування нації. Жоден з них не існував відокремлено від іншого і сьогодні теж не може бути відсунутий на другий план (що дуже часто спостерігаємо щодо української мови, як, мовляв, вторинного питання). Урок історії щодо становища української мови, релігії, пам'яті полягає в тому, що попри колективну основу цих понять, головними адептами та деміургами виступають окремі представники нації, еліта, що пробуджує та рухає уперед приспалу енергію мас. Український церковно-релігійний рух мав справді демократичні, гуманістичні, риси. Важко чітко визначити кількість адептів українського світогляду. Але їх було чимало, принаймні, цілком відповідно до націєтворчих процесів в інших народів. Головне, що в Українському Причорномор'ї сформувалась помітне та міцне ядро діячів, від яких наче промені розходились імпульси національного світогляду. В орбіту цих променів потрапляли далеко не лише інтелектуали, творча інтелігенція, але й пересічні особи «з народу».

---

²²² Н.Б. [Микола Біляшівський] Памятники козацкой старины в музее Императрского Одесского общества истории и древностей // КС. 1891. Т. 35. № 11. Отд. 2. С. 292-295.

Розділ II.

ГАРТУВАННЯ НАЦІЇ: ОСВІТА, ПРОСВІТА, НАУКА

Незважаючи на те, що культурницько-просвітницький напрямок в українському націєтворенні наприкінці XIX – на початку XX ст. зазнав кризи під впливом наростання потягу до політизації і був визнаний як морально застаріле «українофільство», його роль на всіх етапах історії України не слід недооцінювати, адже саме він безпосередньо впливав на формування світоглядних орієнтирів української нації. У 1920-х роках після встановлення на півдні російського комуністичного окупаційного режиму, культурницька форма діяльності, спрямована на розвиток потенціалу української науки та мови стала єдино можливою. Роль «культурників» чудово зрозуміли комуністи, що піддали їх не меншим репресіям, аніж політиків. Особи, які працювали на освітній, просвітянській, науковій ниві, були носіями найбільш гуманістичних традицій людської думки та поведінки. Становлення наукових інституцій мало особливе значення для україністики як однієї з основних структур українського націєтворення.

Батьки та діти буремного моря: світоглядна спадкоємність у сім'ях українців

Так само зворушило мене Ваше відношення до Батька, виявлене в присвяченій йому прекрасній книжці. Бо досі вважалось органічною, так би сказати, прикметою українства боротьба з батьками. Син, шануючий і люблячий батька, був серед українців неможливий. Між тим тільки з любові до Батьків родиться нація

З листа В. Липинського до Ю. Липи 1925 р.

У листі до П. Стебницького Є. Чикаленко писав, що український громадський діяч не повинен мати дітей, адже «з дітей наших діячів нічого корисного для українства не повиходило. Або цілком байдужі до того, чим жили їх батьки, або й ворожі

навіть»²²³. Як приклад, він називав дітей Антоновича, Житецького, Науменка, Комарова, Смоленського, Лисенка, Карпенка-Карого. Несправедливість тези Є. Чикаленка щодо дітей В. Антоновича та М. Комарова є очевидною. Зокрема, донькою М. Комарова була українська поетеса Галина та син Богдан – комісар освіти Центральної Ради в Одесі у 1917-1918 років, український бібліограф та ботанік, автор україномовних посібників. На щастя, не «виправдали» песимістичних нарікань свого батька й діти самого Є. Чикаленка. Варто нагадати найвідоміші приклади успадкування української національної свідомості всередині родин: рід миколаївців Аркасів та батька та сина Слабченків – Михайла і Тараса. Українських лідерів хвилювала тяжка доля, яка судилася дітям в разі продовження їх справи. Під час розмови з І. Гаврилюком та І. Липою у квартирі останнього І. Гаврилюк посміхнувся, побачивши надпис на світлині письменника Миколи Вороного з сином: «Рекомендую – мій кронпринц». З цього приводу «І. Луценко, лукаво дивлячись на І. Липу, запитав: «А яке ж царство гадає аби передати синові в спадщину? Чи не замок із ґратами?». Липа сумно зітхнув і промовив, що від цього не застрахований жоден український патріот. Отже сиділи й ми з тобою, сидів і Ілько Іванович, і хто знає, чи не сядемо знову?»²²⁴.

Проте, цей песимізм не був чинником, що унеможлилював духовну спадкоємність в родинах української інтелігенції. Згаданий Є. Чикаленком та неодноразово у цій книзі Л. Смоленський, мав не лише фізичне продовження у своїх синах Леоніді та Іллі (його донька Олена, приятелька Лесі Українки, у молодому віці скінчила життя самогубством). Леонід Смоленський-молодший (1869-1924) закінчив Третю одеську гімназію. Навчався на медичному та історико-філологічному факультетах університетів Св. Володимира та Новоросійського, який скінчив у 1894 р.²²⁵. Він співробітничав з одеським «Кримським гірським клубом» та викладав в Одеському кадетському корпусі. У

---

²²³ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. С. 182.

²²⁴ Гаврилюк І. Незабутній. Одеса-Каліш, 1926. С. 7.

²²⁵ ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 3978.

1900 р. він переїхав до Севастополя, де до кінця життя викладав історію у середніх школах. Користувався повагою серед місцевої інтелігенції. У 1904 р. він опублікував в Одесі «Элементарный курс теории словесности с рисунками». Л. Смоленський також написав під псевдо «Пільченко» історичну п'єсу «Княжа криниця», яка була опублікована у журналі «Киевская старина» та згодом поставлена на одеській сцені учнем його батька М. Садовським за участі М. Заньковецької. Останні роки Л. Смоленський провів у злиднях та осліп і, зрештою, закінчив життя самогубством.

Єдиною історико-науковою працею Л. Смоленського є опублікований під псевдонімом у «Записках Крымского горного клуба» у 1895 р. нарис історії взаємин між Запорозькою Січчю та Кримським ханством від XVI до кінця XVIII ст.²²⁶. Впродовж тривалого часу ім'я автора залишалося невідомим сучасним історикам. Лише завдяки виявленню листа його брата І. Смоленського до М. Грушевського від 1933 р. вдалося встановити реального автора цієї праці²²⁷.

Праця з'явилась в умовах підвищення інтересу науковців до історії Кримського ханства та запорозького козацтва. У 1887-89 роках пітерський професор В. Смирнов опублікував, частково на сторінках одного з томів «Записок» ОТІС, фундаментальну працю про історію Кримського ханства²²⁸. Майже виключно він зосередився на реконструкції основної канви політичної історії цієї держави. Автор переконував у приреченості Кримського ханства, меншовартості татарської культури. У 1892 р. побачив світ перший том «Истории запорожских козаков» Д. Яворницького, написаний у схожому з працею В. Смирнова позитивістсько-описовому стилі, хоча і з більшою увагою до побутових деталей, звичаїв кримських татар та їх набігам на українські зе-

---

²²⁶ Львов А. Отношения между Запорожьем и Крымом. Одесса, 1895.

²²⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. № 6405.

²²⁸ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. СПб., 1887; Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 15. 1889. С. 152-404.

млі²²⁹. Однак російського та українського істориків споріднювало те, що вони не приділили спеціальної уваги питанню про взаємини запорозького козацтва та Кримського ханства.

Л. Смоленський не залучив до свого дослідження принципово нової джерельної бази, скориставшись публікаціями джерел здебільшого з праць А. Скальковського, О. Андрієвського та ін. Услід за більшістю козакознавців Л. Смоленський визнавав Запорозьку Січ виразником козацького духу, окремою від держави общиною, військовим орденом. Новизна праці полягала у піонерській постановці питання та концептуальній позиції автора у його висвітленні. Історик вважав, що Запорозька Січ вела самостійну політику щодо Кримського ханства. Взаємини між козаками та татарами не зводились лише до ворожнечі, але передбачали розгалужену систему торговельних, політичних та культурних контактів. Останні автор досить докладно висвітлив у своїй роботі. Запорозька Січ та Кримське ханство, на його думку, були однаковою мірою зацікавлені у тому, аби зберегти незалежність від сусідніх держав. Автор відійшов від традиційної тези про одвічну та перманентну ворожість Кримського ханства та Запорозької Січі, показав їх як рівноправних партнерів. Схильність Л. Смоленського до узагальнень могла бути успадкована ним від його батька.

Анонімний автор рецензії у «Кіевской старине» навів розлогі цитати з «обстоятельно составленного очерка», солідаризуючись зі всіма висновками Л. Смоленського. В підсумку, він шкодував, що така цікава праця була надрукована лише у малопоширених «Записках Крымского горного клуба»²³⁰. У тому ж 1895 р. праця Л. Смоленського була видана окремою брошурою. Однак це не вберегло автора від спрогнозованого рецензентом забуття. Показово, що ані в другому, ані в третьому томі своєї праці про книжку Л. Смоленського не згадав Д. Яворницький. Не помітив її й М. Грушевський, завжди уважний до найменшого українознавчого доробку. У радянські часи праця

---

²²⁹ Яворницький Д.И. Мусульманские соседи Запорожских казаков // Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. К., 1990. С. 319-330.

²³⁰ Киевская старина. 1896. Т. 53. № 6. Отд. 2. С. 105-107.

Л. Смоленського теж не набула поширення. У сучасній історіографії погляд на взаємини козацтва та Кримського ханства і ширше – українців та кримських татар, як багатомісних, набуває все більше число прихильників, зокрема, з посиланнями на роботу Л. Смоленського²³¹.

Останнім помітним представником роду був Ілля Смоленський (1872 – не раніше 1933). Під час навчання в одній з одеських гімназій І. Смоленський був членом одеської української «Молодої громади». І. Смоленський згадував про батька як про пристрасну натуру, мораліста та пуриста, промови якого були суцільним згустком почуття. Він так запалювався, що йому не вистачало дихання. Показово, що попри те, що І. Смоленський більшу частину життя прожив у Петербурзі та Москві, в анкеті він гордовито називав себе сином «одного из столпов украинского движения на юге (Одессе) конца 19 – начала 20 вв.»²³².

На початку ХХ ст. він брав активну участь у роботі ІФТ. Про успадкування Іллею якостей родинного характеру Смоленських – принциповості, запальності – свідчать гарячі дискусії щодо організаційних моментів діяльності Одеського товариства витончених мистецтв, які в якості члену цього товариства спровокував І. Смоленський²³³. Згодом І. Смоленський оселився у Петербурзі, але не поривав зв'язків з Одесою. Свої праці він друкував у друкарні Є. Фесенка. Він захоплювався психологією та теософією. І. Смоленський опублікував низку оригінальних праць з філології, етики (дослідження феномену сором'язливості, особливості почуття кохання у чоловіків), розробив анкету про прояви таємничого та надприродного, читав публічні лекції²³⁴.

---

²³¹ Андреева С.С. Взаємини Запорожжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734-1775 рр.). Автореф. дисер... канд. істор. наук. Запоріжжя, 2006. С. 5.

²³² Відділ рукописів інституту Російської літератури. Ф. 377. Оп. 7. Спр. 3315. Арк. 1.

²³³ В обществе изящных искусств // Одесские новости. 1902. 23 декабря; Смоленский И. Письмо в редакцию // Одесские новости. 1907. 25 октября.

²³⁴ Смоленский И.Л. Всемирная война 1914-1915 гг. и Гроб Господень. – Одесса, 1915; Смоленский И.Л. Посobie к изучению декламации. О логическом ударении. Недостающая в трудах по логике глава. Одесса, 1907; Смоленский И.Л. Проект Всероссийской анкеты по вопросам из области таинственного. Одесса, 1912; Смоленский И.Л. Чего ждут мужчины в любви от женщины или материнство в любви. СПб, 1910; Смоленский И.Л. Этюды о стыде. Одесса, 1913.

На початку 1930-х років він мешкав у Москві, студіював в архівах історичну географію півдня України першої половини XVIII ст., зокрема, джерела про російсько-турецький кордон часів Петра Першого. Про свої великі плани щодо дослідження української історії він повідомляв у листах до видатних українських істориків М. Грушевського, Д. Яворницького та Н. Полонської-Василенко, нагадував про заслуги у цій царині своїх діда, батька та брата²³⁵. У 1920-х – на поч. 1930-х років він підтримував контакти з ВУАН з метою збереження архіву свого батька та створення його біографії, студіював історію України та листувався з цього приводу з С. Єфремовим. У грудні 1930 р. за картографічним матеріалом для вивчення кордонів українських земель він звертався також до вже згаданого А. Бичкова²³⁶. В авторитетному журналі «Україна» І. Смоленський опублікував два актових документи з переліком адміністраторів України кінця XVIII – початку XIX ст.²³⁷. Про його концептуальні переконання у галузі україністики може свідчити лише одна фраза: «На переламі 18-19 ст. Україну остаточно втягнуто в орбіту російського торгівельного капіталу». Таким чином, автор поділяв традиційні для тогочасної історіографії ідеї М. Покровського.

На відміну від Л. Смоленського, іншого педагога та громадівця Антіна Васильовича Крижанівського сучасники не вважали видатним, хоча його діяльність охоплювала не лише Одесу, але й Миколаїв та Катеринослав, а педагогічна кар'єра була тривалішою²³⁸. А. Крижанівський народився у 2 лютого 1852 р. у родині священика. Пізніше він вказував в якості власності 100 десятин землі у селі Терновці Одеського повіту. Припустимо, що саме це село було малою батьківщиною А. Крижанівського. Вищу освіту він отримав у Київській духовній академії у травні 1877 р. У 1878 р. отримав посвідчення університету Св. Володимира на звання вчителя гімназії та прогімназії з ро-

---

²³⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. № 6405; Центральний державний архів музеїв літератури та мистецтва. Ф. 542. Оп. 1. Спр. 241.

²³⁶ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ). Ф. 120. Оп. 1. Спр. 1249. 2 арк.

²³⁷ Смоленський І. Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. // Україна. 1930. Липень-серпень. С. 70-80.

²³⁸ Чабан М. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905 - 1921). Дніпропетровськ, 2002. С. 269-271.

сійської мови та словесності. Після чого до початку ХХ ст. він викладав в Одесі. Цікаву рису до характеристики особистості А. Крижанівського додає Б. Комаров. Побачивши юнака Богдана з гербом Одеської першої прогімназії, «відомий своїм остроумієм Антін Васильович Крижанівський запитав: а ти знаєш що значить ОІП» і відповів «Одесский первый плут»²³⁹. Педагогічна діяльність А. Крижанівського була відзначена орденами Св. Анни 3 ступеня, Св. Станіслава 2 та 3 ступенів, срібною медаллю у пам'ять імператора Олександра III²⁴⁰.

Іншим, ще більш важливим, аспектом діяльності А. Крижанівського в Одесі була участь в українському національному русі. Не має безпосередніх свідчень про його знайомство з Л. Смоленським, хоча очевидно, що вони часто спілкувалися під час зборів громади, куди А. Крижанівський увійшов разом зі своєю дружиною, донькою купця, Євдокією Йосипівною (у дівоцтві – Новицька). Можливо, саме А. Крижанівський залучив до громади іншого викладача реального училища Св. Павла Івана Лукича Руденка. Є. Чикаленко та А. Синявський згадували цих педагогів серед провідних членів громади. А. Синявський писав, що А. Крижанівський часто давав притул для зборів громади в помешканні реальної школи. Він та І. Руденко «зв'язувалися також з ширшою культурно-просвітньою напівлегальною роботою»²⁴¹. Напевно, україноцентричні погляди А. Крижанівський мав можливість поширювати як член Одеського Слов'янського благодійного товариства ім. Св. Кирила та Мефодія, головним чином як лектор з російської літератури у Народній аудиторії на Ямській та Старопортофранківській вулицях²⁴². У 1897-1902 роках він завідував першою недільною школою Товариства для дітей простолюду. А. Крижанівський був також членом педагогічного відділу ІФТ.

---

²³⁹ВРВРНОБ. Ф. 28. К. 45. Арк. 2.

²⁴⁰ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 7080. Арк. 8-10.

²⁴¹Синявський А. Вибрані праці. Дніпропетровськ, 1993. С. 44.

²⁴²Отчет правления Одесского Славянского общества имени Св.Св. Кирилла и Мефодия за 1888 г. Одесса, 1889. С. 17, 41.

Українська складова поглядів та діяльності А. Крижанівського мала лише підсилитись з його переїздом у 1902 р. до Катеринославу, де він увійшов до кола місцевих українських просвітників. У місті він перебував недовго – у 1902-04 роках – на посаді директора першого реального Катеринославського училища та жіночої гімназії П. Тіблен²⁴³. Він був одним із засновників Катеринославської ученої архівної губернської комісії, учасником її установчих зборів 16 березня 1903 р. і надалі залишався її членом, навіть і у 1910 р., коли вже давно не мешкав у місті.

У 1904 р. А. Крижанівський повернувся на південь, де очолив Миколаївське реальне училище. У звітах про перевірку училища зазначалось, що директор тримає порядок у закладі. Для його поглядів характерно, що він дозволив викладати музику вчителю-єврею, якого після відставки А. Крижанівського звільнили за наполяганням нового директора. Проте, в умовах революційного збурення та пост революційної реакції директору довелося витримати значний тиск, до того ж пов'язаний з його громадською діяльністю. 1 листопада 1905 р. він дозволив сходку учнів, фактично модеруючи бурхливе обговорення. Цей крок він пояснював бажанням заспокоїти молодь. З іншого боку, він перешкоджав діяльності учнів – російських шовіністів – з «Союзу руського народу». Під час виборів виборщиків у Державну Думу від Миколаєва А. Крижанівський отримав, за його власним відгуком, «величезну кількість голосів на виборах – з 9 тисяч – 4762 голоса». Це був четвертий результат у списку (лише на 94 голосів менше ніж у переможця). Загалом же, повну перемогу святкував весь список прогресистів (тобто лібералів-антисамодержавників) з шести осіб.

Реакцією на такий успіх стало скасування виборів та донесення військового генерал-губернатора Ступіна у міністерство народної освіти з перерахуванням численних «гріхів» А. Крижанівського²⁴⁴. Відповідаючи на закиди, А. Крижанівський навів дуже важливу автохарактеристику свого кредо: «Я педагог по призванню. 30-й год своей педагогической деятельности я начал

---

²⁴³ ДАОО. Ф. 52. Оп. 3. Спр. 61.

²⁴⁴ ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 113.

с такою же любовью к делу школы и к ее питомцам, с какой начинал свою службу. И если бы я захотел променять свою излюбленную педагогическую деятельность на политическую, то, как честный педагог, ничем не запятнавший себя за всю свою многолетнюю службу, я бы не дал подписки о непринадлежности к политическим партиям, если бы действительно принадлежал, а вышел бы в отставку»²⁴⁵. Однак перевірка показала правоту А. Крижанівського. Невдовзі він повернувся до Одеси. Але перед цим він встиг взяти участь у заснуванні миколаївської «Просвіти» 25 лютого 1907 р. На зборах 150 присутніх обрали Раду (правління) товариства, до складу якого ввійшли: М. Аркас – голова, А. Крижанівський – товариш голови, Е. Литвин – секретар, С. Гайдученко, Е. Маковський – члени Ради (правління), І. Скляр – скарбничий. Проте, надалі він не проявив себе як член цього товариства.

26 березня 1908 р. йому призначили за 29-річну службу посилену пенсію по 960 рублів на рік²⁴⁶. В Одесі А. Крижанівський очолив гімназію Л. Байєр, з 1915 р. був головою педагогічної Ради та викладачем жіночої гімназії М. Ковриги, лектором Народного університету (1917-18), лекційного комітету при технічному товаристві. На початку 1918 р. одеська громадськість відзначила 40-річний ювілей викладацької діяльності А. Крижанівського, «одного з популярних в Одесі педагогів», за висловом журналіста²⁴⁷. Останнім місцем роботи А. Крижанівського у 1921-22 роках був Одеський інститут народної освіти, де він викладав українську мову²⁴⁸.

Українська націєтворча складова у діяльності педагога відбилась у перебуванні серед провідників Одеської «Просвіти» з 1908 р. (там само діяла його дружина) та Українського клубу (з 1911 р.). Останньою згадкою про А. Крижанівського та його

---

²⁴⁵ ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2287.

²⁴⁶ ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2330. Арк. 8.

²⁴⁷ А.П. 40-летний юбилей педагогической деятельности А.В. Крижановского (1878 - 1918) // Одесский листок. 1918. 11 января.

²⁴⁸ ДАОО. Ф. Р-1593. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 25.

дружину є спогади А. Синявського 1928 р. Він згадував що подружжя ще мешкає в Одесі, а педагог до того ж є героєм праці.

Подружжя мало трьох дітей – одеситів за місцем народження: Миколу (1879), Віру (1881), Дмитра (1883). Про долю Віри нам нічого не відомо. Микола Крижанівський скінчив історико-філологічний факультет, де навчався разом з відомими істориками С. Аваліані та І. Бондаренко²⁴⁹. На 1918 р. був директором реального училища у Кілії. Про його участь у розвитку української культури та національного руху нічого не знаємо.

Натомість найбільших висот серед представників родини досяг Д. Крижанівський, щоправда, фінал його життя був водночас і найтрагічнішим. До 1912 р. він навчався у Гейдельберзькому та Новоросійському університетах, диплом якого і отримав. З 1913 до 1930 р. викладав математику на посадах приват-доцента та професора в Новоросійському університеті, у 1920-х роках трансформованого в Одеський інститут народної освіти. У 1916-20 роках викладав на Одеських вищих жіночих курсах²⁵⁰. Від 1913-14 роках Д. Крижанівський був членом німецьких та італійських математичних товариств, у 1920-х р. здійснив до цих країн відрядження. Напр. 1930-х років Д. Крижанівський мав у науковому доробку 15 наукових робіт та 10 перекладів з різних європейських мов на російську та українську. Найбільше уваги привертає «Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології», який він видав у творчому співробітництві з батьком та ще трьома колегами²⁵¹.

Громадська діяльність Д. Крижанівського відбилась у його приналежності до партії есерів у 1917 р.²⁵². Водночас, є дані про те, що він сприяв розвитку української культури. У жовтні 1918 р. міністерство освіти Української Держави видало закон про виділення підвищеної стипендії у 7200 карбованців на 2 роки українським стипендіатам з числа молодих українських вче-

---

²⁴⁹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 7080. Арк. 11.

²⁵⁰ ДАОО. Ф. Р-1593. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 1-2.

²⁵¹ Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології. Алгебра. / Т. Васишин, А. Крижанівський, Д. Крижанівський, О. Осмоловський, К. Щербина. Одеса, 1927.

²⁵² ДАОО. Р-8065. Оп. 1. Спр. 1091. Арк. 27.

них. В Одесі терапевт Володимир Жовтий, Михайло Слабченко (адміністративне право), Богдан Комаров (ботаніка) закріплювалися при Новоросійському університеті, в якому вони мали звітувати про свою роботу. Однак фізмат та інші факультети 15 листопада 1918 р. вирішили, що статус українських стипендіатів суперечить звичаям та принципам університетської автономії. Лише Д. Крижанівський подав особливу думку та проголосував «за», твердячи, що відрядження українських студентів слід порівняти зі звичною практикою відряджень до іноземних університетів, яким щодо українських є російський Новоросійський. До Д. Крижанівського дослухався лише один викладач. 16 проголосувало проти кандидатури Б. Комарова²⁵³. У 1919 р. Д. Крижанівський дав згоду співробітничати з українською одеською газетою «Нові шляхи» і, можливо, опублікував щось під псевдонімом²⁵⁴. Життя вченого обірвали комуністи у 1938 р.

Варто зазначити, що Одеса якимось містичним чином була рідним містом для ще низки Крижанівських, учасників українських націєтворчих процесів. Не маємо джерельних підстав стверджувати, що між ними існували родинні зв'язки, але важко уявити, що вони могли не бути один з одним знайомі. Передусім згадаймо про Данило Яковича Крижанівського (1856-94), який народився на Херсонщині, а помер та похований в Одесі, в якій від 1870-х років минуло все його життя. Він скінчив Одеську духовну семінарію та Новоросійський університет. Працював педагогом. В українську культуру увійшов як автор музики до пісні на слова Т. Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий», яку присвятив М. Кропивницькому. Після цензурних переслідувань твір одесита Д. Крижанівського був надрукований у 1886 р.

У 1918 р. в одеській українській пресі, зокрема, «Вільному житті», багато друкувався у суто націоналістичному стилі Олександр Крижанівський. Проте інших даних ми про нього не маємо.

Натомість майже ідентичною з Д. Крижанівського є біографія іншого уродженця (11 листопада 1885 р.) Одеси Віктора

---

²⁵³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 31. Арк. 2, 7.

²⁵⁴ Нові шляхи. 1919. № 2.

Миколайовича Крижанівського. Його батьком був колега А. Крижанівського, вчитель реального училища Св. Павла Микола Карпович Крижанівський (випускник 1884 р. істфаку Новоросійського університету). Після смерті батька мати увезла Віктора у Немирів. У 1904-10 роках він успішно навчався та скінчив фізмат Новоросійського університету²⁵⁵. Викладав в Першій одеській гімназії. У 1917-20 роках він керував курсами української мови для вчителів математики. У 1919 р. він видав україномовний задачник з арифметики. У 1920-х роках він одним з перших розпочав викладати математику українською мовою, був секретарем української математичної термінологічної комісії при кафедрі математики. У 1927 р. видав українсько-російський словник з алгебри. У 1921-22 роках секретарював у шкільній та науковій секції Одеського товариства української пролетарської культури²⁵⁶. З 1926 р. викладав математику в Одеському інституті народної освіти. Отже, родини Смоленських та Крижанівських, належачи до культурницького напрямку українського націєтворення, зробили найбільший внесок у поширенні україноцентричної історичної пам'яті, української мови серед широких верств суспільства.

Від шаблі до книги: українські козаки у вищій освіті Одеси

Но, конечно, на Одессе, при всей национальной пестроте ее, лежал явственный украинский отпечаток. В крестьянском хлопце, в капитане дальнего плавания, в университетском профессоре вдруг проглядывал сохранившийся во всей чистоте тип запорожца из казацкой сечевой вольницы – весь этот сплав удали, юмора, силы, поэзии.

Л. Славін, 1964 р.

Першим про факт навчання в Одеському університеті студентів з соціального середовища козаків торкнувся у своїй зна-

---

²⁵⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 7080. Арк. 11.

²⁵⁶ ДАОО. Ф. Р.-1593. Оп. 1. Спр.15. Арк. 96.

ній фундаментальній праці «Нестор Новоросійського університету» Олексій Маркевич. Але, попри свої козацькі коріння, він фактично відмовився від глибшого вивчення. Услід за істориком університету Св. Володимира М. Владимирським-Будановим²⁵⁷, О. Маркевич зауважив, що згадує про козаків в університеті лише як частину селянського стану, у зв'язку з їх мало чисельністю. На підтвердження останньої тези, він все ж таки навіть статистику навчання козаків: до 1 січня 1887 – 6 осіб, 1888 – 6 осіб, 1889 – 5, 1890 – 4²⁵⁸. У наведеному реєстрі випускників, О. Маркевич навіть прізвища випускників-козаків за перші 25 років існування закладу. Наступники О. Маркевича взагалі не торкались цього питання. До історіографії цієї теми дотичні біографічні праці, присвячені викладачам та студентам козацького походження²⁵⁹.

Одеса була великою мірою заснована та розбудована українськими козаками. Однак на момент виникнення університету українське козацтво втратило своє значення самостійного чинника історії та окремого соціального стану на півдні України. Це аж ніяк не значить зникнення козацьких традицій, історичної пам'яті про козаків, і, зрештою, козацьких нащадків навіть у такому «казані» як Одеса²⁶⁰. Новоросійський університет був одним з нечисленних університетів, що існували у Російській імперії, і тому кооптував у себе представників не лише різних етнічних та соціальних груп, але й різноманітних територіально. Це зумовило представництво серед викладачів та студентів різних родів козацтва.

Першою групою серед них є особи, далекі предки яких були козаками. На момент народження їхні батьки вже не значились козаками, як власне і вони самі на момент влаштування. Тому цих осіб можна метафорично окреслити як «посткозацьке» середовище, де козацька приналежність була лише частиною

---

²⁵⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета Св. Владимира. Т. 1. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. К., 1884. С. 597.

²⁵⁸ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка. Академические списки. Одесса, 1890. С. 676.

²⁵⁹ Пономарев В.П. А.И. Погибко (1857-1939): Страницы жизни и творчества. К., 1978.

²⁶⁰ Данилов В.В. Из Запорожья в катакомбы // Исторический вестник. 1913. №6. С.1011-1018.

родинного переказу, хоча у деяких випадках цей факт вплинув на формування українського національного світогляду та діяльності.

Серед викладачів це передусім, вже неодноразово згаданий вище, видатний історик, професор кафедри російської історії у 1880-95 роках, дворянин, О. Маркевич, представник знаменитого роду (показово, що попри різноманітні зацікавлення, він дуже мало зробив для вивчення саме козацтва), син одного з засновників нової української літератури Левка Боровиковського, Олександр Боровиковський – приват-доцент кафедри цивільного судочинства та судоустрою у 1887-94 роках. Можливо, козацькі родові коріння мали юрист А. Пригара, хімік Ю. Клименко, історики І. Бондаренко, П. Іванов, М. Слабченко, у джерелах позначені як сини міщан та військових.

Аналогічна ситуація з групою студентів. На першому місці серед них за значенням в історії згадаємо видатного мікробіолога, уродженця Одеси, випускника природничого відділення фізмату 1880 р., Миколу Федоровича Гамалію. М. Гамалія залишив унікальні для нашої теми спогади, що засвідчують роль козацького чинника у становленні його світогляду²⁶¹. На другому місці слід поставити уродженця козачої станиці на Кубані, видатного громадського діяча Одеси та Кубані, дослідника Кубанського козацтва, Федора Андрійовича Щербину (1849-1936)²⁶². У 1874-77 роках він навчався на природничому відділенні фізмату. Незважаючи на те, що у списках студентів він вказаний як син священика, його рід був козацький, що власне, і найяскравіше серед всіх випускників з козацьких родів, відбилось в його діяльності.

Серед значно менш відомих осіб, що у метриках вже не значаться як козаки, або сини козаків, а проте очевидно мали козацьке походження син штаб-офіцера Кубанської області Пантелеймон Федорович Ковалевський, син обер-офіцера Костянтин Федорович Голензовський, народжений у станиці Тихорецькій Кубанської області, дворянин Кубанської області Мико-

---

²⁶¹ Гамалея Н.Ф. Воспоминания. Т. 1. М., 1947. 228 с.

²⁶² Бачинська О.А. Ф.А. Щербина // Одеські історики. Вип. І. Одеса, 2009. С. 457-460.

ла Миколайович Новоспаський та дворянин Кубанського козачого війська Антін Ксенофонтович Кравченко.

У 1869-73 роках на історико-філологічному факультеті здобув освіту син унтер-цейхвахтера, обер-офіцера, Павло Андрійович Іскра, серед предків якого був гетьман П. Полуботок. П. Іскра привертає увагу не лише як один з найуспішніших в кар'єрному плані перших випускників (директор Комерційного училища імператора Миколи I в Одесі, дійсний член ІФТ, автор кількох праць²⁶³). Кандидатська робота П. Іскри була першою, і однією з нечисленних таких робіт в університеті, присвячених українському козацтву: «Борьба старого порядка управления в Малороссии с возрастающим влиянием Москвы от 1657 до 1668 гг.» (1873)²⁶⁴. Джерелами роботи були універсали та «история Малороссии» М. Маркевича. Описуючи протиріччя між козаками та Московією, автор визнавав безчинства московитів, як передумову протидії козаків об'єднанню з Москвою. Він заперечив, що проти росіян виступали лише козаки, навівши численні скарги міщан. Втім, загалом автор писав у рамках проросійської концепції, що у всьому винуватила Польщу, а Виговського та ін. розглядала як зрадників.

Позаяк у списках студентів траплялися випадки, коли соціальне походження певної особи позначалося по різному, наприклад, то син обер-офіцера, дворянина чи козака, можливо, що і в даних випадках деякі особи в інших документах фігурували як козаки, але цих документів ми не знаємо.

Головним чином, нас цікавить друга категорія чи група осіб, ті, у біографії яких чітко промальовується козацький слід, тобто власне, козаки. Першим студентом з числа козаків був син Кубанського козака Василь Мерошник, що поступив на юриди-

---

²⁶³ Чествование памяти А.С. Пушкина в Одесском коммерческом училище 2-го февраля 1887 года: Речь инспектора П.А. Искры и стихотворения, произнес. учениками. Одесса, 1887; Исторический очерк Одесского коммерческого училища. 1862-1887 г.: сост. по поруч. попеч. совета П.А. Искра. Одесса, 1887; Искра П.А. Иван Андреевич Крылов. Одесса, 1895; Кантата в день 25-летней служебной и педагогической деятельности Федора Ивановича Леонтовича 27-го июля 1886 г. Для смешан. хора и ф.-п. / Слова Павла Андреевича Искры.

²⁶⁴ ДАОО. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 492. 110 арк.

чний факультет у вересні 1868 року²⁶⁵. Він був першим стипендіатом Кубанського козачого війська. У 1870-х роках на математичне відділення фізмату поступили Петро Кундіус та Митрофан Ленчик (обидва – випускники Полтавської семінарії), на природниче відділення того ж факультету – Опанас Погібко. Всі троє були синами козаків Полтавської губернії. У ті ж роки обидва студенти юридичного факультету Іван Орленко та Григорій Сердюков були теж представниками лівобережного козацтва – синами козаків відповідно з Глухова та з Харкова.

У 1880-х роках поступили на юрфак син кубанського козака Іван Березуцький, син козака Павло Іванович Поляков (1866 р.н., Бесарабська губ.). Три сини козаків лівобережного козацтва, Чернігівської губернії навчались на юрфаці: Федір Михайлович Бондаренко (1864 р.н., Ніжинська гімназія), Тимофій Захарович Чепурний (1868 р.н., село Покошич Чернігівської губ., Ніжинська гімназія) та Костянтин Іванович Слідюк (1866 р.н., Чернігівська губ., Лубенська гімназія). Сини козаків Полтавської губернії Георгій Іванович Петренко (1869 р.н., Оробієвка Полтавської губернії, Прилуцька гімназія) та Леонтій Хоменко поступили на відділення природничих наук фізмату.

У 1890-х роках на природниче відділення фізмату поступили козаки Кубанської області Василь Осипович Бондаренко (1870 р.н., станиця Новопокровська Кубанської обл., Феодосійська гімназія) та Олексій Герасимович Мамонов (1878 р.н., станиця Терновська Кубанської обл., Павлоградська гімназія) та син козака Дмитро Іванович Дейнека (1875 р.н., село Диканька, Полтавської губ., Полтавська гімназія).

Юрфак за місце навчання в останнє десятиріччя ХХ ст. обрали син козака Яків Кириков Ващенко (1871 р.н., село Харсик Лохвицького повіту, Полтавської губ., Прилуцька гімназія), син військового старшини Кубанського козачого війська Павло Іванович Курганський (1877 р.н., станиця Новодерев'янівська Кубанської обл., Катеринодарська гімназія) та син обер-офіцера

---

²⁶⁵ Список студентов и построенных слушателей Императорского Новороссийского университета за 1868-1869 учебный год. Одесса, 1869. С. 42.

Кубанського козачого війська Георгій Миколайович Мова (1874 р.н., Санкт-Петербург, Катеринодарська гімназія).

Перші 10 років ХХ ст. були позначені відкриттям четвертого, найбільшого за кількістю студентів, факультету – медичного, що призвело до збільшення кількості студентів козацького походження. Загалом кількість одеських студентів в цей час зросла.

Найменший, історико-філологічний факультет, обрали за місце навчання син осавула Кубанського козацького війська Петро Лукич Шевченко (1884 р.н., Старополь, Ставропільська гімназія), козак Полтавської губернії Андрій Симеонович Орленко (1887 р.н., м. Глинськ, Вознесенська гімн.), два кубанських козаки, уродженці Катеринодару, вихованці Катеринодарської гімназії, брати Юшко: Микола Корнілович (1884 р.н.) та Володимир Корнілович (1886 р.н.).

На природниче відділення фізмату поступили чотири козаки: кубанці, син відставного осавула Кубанського козачого війська Георгій Федорович Васільєв (1878 р.н., станиця Ново-Марівське, Новоросійська гімназія), Косьма Данилович Усатов (1881 р.н., станиця Анапа Кубанської обл., Новоросійська гімназія), український козак Михайло Львович Беліченко (1883 р.н., місто Келеберда Кременчузького повіту, Херсонська гімназія).

На математичне відділення того ж факультету поступили лівобережний козак Павло Іванович Касяненко (1880 р.н., село Іваньково, Переяславського повіту Полтавської губ., Черкаська гімназія), син українського козака Іван Васильович Гречук (1882 р.н., село Покрово-Богачка, Хорольського повіту Полтавської губ., Феодосійська гімназія), кубанські козаки Микола Софронівич Голуб (1886 р.н., станиця Гіалінська Кубанської області, Катеринодарська гімназія), Григорій Трохимович Чорний (1889 р.н., Катеринодар Кубанської обл., Кубанське Олександрівське реальне училище), Семен Федорович Назаров (1880 р.н., Анапа Кубанської області, Катеринодарська гімн.), Василь Васильович Римаревич-Альтманський (1889 р.н., Катеринодар Кубанської області, Кубанське Олександрівське реальне училище).

Низка осіб обрали найпопулярніший факультет на зламі століть – юридичний. Кубанські козаки Олексій Олексійович Арафаїлов (1880 р.н., Кутаїсі, Кутаїська гімназія), Василь Прохорович Строкач (козак ст. Чорноморської, Катеринодарського відділення Кубанської області, 1881 р.н., ст. Тегнинська Кубанської області, Ставропільська гімназія), Діодор Іоакимович Бондаренко (1890 р.н., станиця Лабинська Кубанської обл., Ставропільська гімназія). Українські козаки – Володимир Петрович Скачко (1882 р.н., село Олександрівка Херсонської губернії, Одеська 2 гімназія), Дмитро Павлович Безсмертний (1887 р.н., Одеса, Одеська 5 гімназія), Лаврентій Степанович Масенко (1884 р.н. Одеса, Одеська 2 гімн.) та син козака Володимир Львович Беліченко (1887 р.н., Херсон).

Зрештою, серед перших студентів медфаку бачимо козаків Павла Феодосійовича Комліченка (1880 р.н., село Полужер'є Полтавської губ., Одеська 3 гімн.)²⁶⁶, Івана Опанасовича Гриненка (козак міста Ніжина, 1882 р.н., Ніжин, Ніжинська гімназія Безбородька), Георгій Миколайович Первак (1888 р.н., село Пески Полтавської губ., Катеринославської губ.) та сина козака Миколу Порфірійовича Вострикова (1889 р.н., селище Нова Прага, Херсонської губ., Єлісаветградська гімназія).

До кубанських козаків належали Олександр Михайлович Синельников (1880 р.н., станиця Засовська Кубанської області, Ставропільська гімназія), Василь Данилович Усатов (1884 р.н., станиця Анапа Кубанської області, Новоросійська гімназія), Дмитро Дмитрович Асеев (1885 р.н., станиця Ладозька Кубанської області, Ставропільська гімназія), Ілля Олексійович Янтаров (1877 р.н., станиця Кавказька Кубанської обл., Ставропільська гімн.), Іван Володимирович Данілов (1887 р.н., станиця Тегнинська Кубанської обл., Новоросійська гімн.), Олександр Іванович Канівецький (1886 р.н., Катеринодар), Євген Федорович Назаров (1886 р.н., Анапа Кубанської області, Катеринодарська гімн.), Андрій Дмитрович Непокупний (1884 р.н., станиця Петровська Кубанської обл., Катеринодарська гімн.) та син козака Осип Ва-

---

²⁶⁶ ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 6519.

сильович Репніков (1887 р.н., станиця Расшеватська Кубанської обл., Ставропільська гімн.).

Останніми козаками-студентами стали у другому десятилітті ХХ ст. (тобто до ліквідації університету у 1920 р.) студенти історико-філологічного факультету (до цього встиг провчитися рік на юрфаці) син козака Кубанської області Олександр Семенович Сушков (1884 р.н., Катеринодар)²⁶⁷, козак Микола Опанасович Скидан (1886 р.н., с. Уманське Кубанської обл., Катеринодарська гімн., вчився до того на медфаці), козак Григорій Васильович Омельченко (1884 р.н., ст. Іванівська Кубанської обл., Катеринодарська гімназія), студент математичного відділення фізмату Володимир Гнатович Салімовський, син козака Полтавської губернії (1890 р.н., Одеса, 2 гімназія), син козака Олексій Данилович Усатов (1890 р.н., ст. Анапська Кубанської обл.). Найбільше привабив медфак: двох козаків Андрія Митрофановича Кекало (1881 р.н., хутір Подол Полтавської губ., Катеринославська гімн.), Олександра Гавриловича Сіськова (1891 р.н., м. Злинка Єлісаветградського повіту Херсонської губ.). Синами козаків був студент медфаку Лев Іванович Паліївець (1890 р.н., село Бреусівка Полтавської губ., Маріупільська Олександрівська гімназія).

Таким чином, нами зафіксовано серед студентів 29 представників українського, лівобережного, козацтва (включно з переселенцями у Південну Україну) та 30 Кубанського. Приналежність уродженця Одеси Л.С. Масенко та П.І. Полякова не ясна, але схилиємося до думки, що належали до українського козацтва. По факультетах ці 59 козаків розподілилися таким чином: 7 – історико-філологічний; 19 – фізмат (з них 9 – природниче відділення, 10 – математичне); 18 – юрфак; 15 – медфак.

У вступних документах є вказівки на козаків та синів козаків. У частині випадків могло мати місце змішання понять походження та реального статусу. Для університетів було не дивною навчання в ньому реально практикуючих представників професій, наприклад, священників. Так, освіту в Новоросійсько-

---

²⁶⁷ ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 12727.

му університеті отримали в різні роки ієромонах Паїсій Пастирев (кандидат богослов'я Казанської Духовної Академії, студент в Одесі у 1900-03 роках), Ф. Деньга, С. Лежава. До своєї духовної освіти вони бажали долучити світську. Непоодинокими фактами, особливо у 1914-20 роках, було навчання військових.

Безумовно, за всю історію Новоросійського університету (до 1920 р.) кількість студентів-козаків була незначною у загалі студентів, потрапляючи таким чином у останню категорію у всіх реєстрах «інші». Така тенденція була характерною і для інших університетів: у 1887-90-х роках серед 518 студентів медфаку Харківського університету було 2,3 % козаків, менше тільки – колоністів (0, 8 %). Перед козаками розташовувалися 4, 6 % селян²⁶⁸. Втім, очевидна річ, що вихідців з козацького стану було багато і серед дворян та селян.

Допомогою у навчанні деяким особам козацького походження була спеціальна стипендія Кубанського козацького війська. У 1869-70 роках цю стипендію отримували 4 особи. У 1884-85 роках цю стипендію отримав один студент у розмірі 300 рублів, у 1886 році один студент у розмірі 420 рублів²⁶⁹. За перше 25-річчя існування НУ І. Орленко, М. Ленчик, П. Кундіус, О. Погібко, Г. Сердюков та І. Березуцький (саме у такому порядку) успішно завершили повний цикл навчання – п'ятеро скінчили зі статусом дійсного студента, а Г. Сердюков – кандидата. До того ж Г. Сердюков отримав срібну медаль за відгуком професора Ф. Леонтовича за твір присвячений історії землеволодіння у Київській Русі. Отже, перші п'ять випускників університету з числа козаків відповідно у 1875, 1880, 1881, 1882 та 1883 роках були представники українського козацтва (шостий, І. Березуцький належав до кубанців, тобто теж, судячи за все, мав українське коріння), що є важливим символічним краєзнавчим фактом. І це не рахуючи випускника 1873 р. П. Іскри, приналежність якого до козаків, напевно, не була прямою.

Після періоду навчання частина осіб козацького походження посіли гідне місце у суспільній ієрархії. Нам відомо про

---

²⁶⁸ Харківський університет – рідному місту. Харків, 2004. С. 49.

²⁶⁹ Маркевич А.И. 25-е императорского Новороссийского университета. Одесса, 1890. С. 676.

те, що М. Ленчик працював вчителем Мелітопільського реального училища, П. Кундіус викладав у Ростові на Дону. І. Березуцький працював помічником секретаря у військово-окружному суді Одеси. А. Орленко викладав російську мову та історію у Мелітополі та Одесі. В. Юшко викладав історію в Одеській гімназії Л.К. Гінкулової та Н.К. Іліаді, був автором кількох робіт²⁷⁰. Ф.М. Бондаренко став чиновником у міському самоврядуванні Одеси, членом Одеської Української «Просвіти».

Проте найвидатнішими, при чому, що важливо, саме у науковому плані у «дорослому» житті стали Опанас Іванович Погібко та Дмитро Іванович Дейнека. Щоправда, на відміну від першого, Д. Дейнека провчився в Одесі недовго, завершивши освіту вже у С.-Петербурзькому університеті. О. Погібко (1857,15.5 – 1939,4.11, Тирасполь) став видатним вченим-агрономом, автором низки праць і, водночас, помітним представником українського національного руху в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. І це попри те, що кілька разів у житті його зарештовували та тримали під вартою. Був активним членом одеського Товариства сільського господарства, членом української громади часів Л. Смоленського, одеської «Просвіти» та Одеського Українського клубу²⁷¹. В Одесі на 1910 рік він мешкав за адресою Зовнішня 4 (тепер – Мечникова). Доповідь О. Погібка на VI областному ентомологічному з'їзді в Одесі слухали І. Мечников та А. Ковалевський. Зауважимо, що вплив вченого виходив поза межі Півдня України та Молдови. Д. Дейнека (1875, 6.10 – 1954, 4.9) здобув наукові ступені магістра та доктора зоології та порівняльної анатомії, читав лекції як приват-доцент та професор у Санкт-Петербурзькому університеті. У радянський період завідував кафедрою анатомії та гістології у Ленінградському університеті.

---

²⁷⁰ Юшко В.К. Венок героям: Сб. стихотворений. Одесса, 1914. 290 с.; Юшко В.К. Святой князь Владимир: (К девятистолетию со дня его кончины): Ист. характеристика по летописям и житиям. Одесса, 1915. 32 с.

²⁷¹ Болдирев О.В. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ - початку ХХ ст. Одеса, 1994. С. 92; Мисечко А. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. Одеса, 2006. С. 36.

Наприкінці зазначимо, що в Новоросійському університеті викладали та навчалися не лише українські козаки, але й російські: Донські – 11; Терські – 4; Волзькі – 2; Забайкальські – 2. У 1887-1907 роках син донського козака Сергій Іванович Іловайський викладав на посаді приват-доцента та екстраординарного професора кафедри фінансового права.

Отже, в Новоросійському університеті Одеси викладали та навчалися як особи, що мали козаків серед далеких предків, сини козаків та власне козаки. Деякі з них зробили відчутний внесок у науку та культуру. Сучасний стан дослідження не дозволяє твердити, що козаки у Виші утворювали окремі спільноти, чи факт козацького походження якимось чином прямо впливав на їх навчання, коло зацікавлень тощо. Дослідження у напрямку так званої «внутрішньої» історії чи мікроісторії мають стати пріоритетними у майбутньому.

Розмиваючи мур: боротьба за Український університет

Одной из конечных целей украинского национального движения является национализация родного университета, так как только проведение сверху до низу, от высшей школы до народного училища, системы преподавания на родном языке будет удовлетворять естественному тяготению каждой нации к языковой гармонии

З петиції Української Одеської громади, 1906 р.

Довгий час Одеса з її Новоросійським університетом була єдиним центром українського студентського руху в Українському Причорномор'ї. Як і український національний рух загалом, студентський рух закорінений в діяльність української громади на чолі з Л. Смоленським. Ключовою постаттю в організації перших українських громад був Дмитро Дмитрович Сигаревич (1868 - 1914). Уродженець Волині, у 10-11 років, він переїхав разом з батьками до Одеси. Д. Сигаревич згадував про місто своєї молодості, шкодуючи про втрату ним свого багатонаціонального, багатомовного, європейського обличчя, від якого напри-

кінці XIX ст., за його спостереженнями, залишилися лише рештки²⁷². А. Ніковський змальовував його як високого, міцного, худорлявого чоловіка. Вищу освіту Д. Сигаревич здобув у 1888-92 роках на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету (перші півтора року навчався на юридичному факультеті). З університетських професорів на Дмитра вплинув професор О. Маркевич. А. Синявський згадував про участь Д. Сигаревича у чаюваннях молоді на квартирі професора. Д. Сигаревич згадував, що в одній з розмов з ним О. Маркевич, який звертав велику увагу на фольклорні джерела, розповів про велике враження, що справив на нього виступ кобзаря О. Вересая на Київському археологічному з'їзді²⁷³.

Більше знаємо про суспільно-політичний аспект студентства Д. Сигаревича. А. Синявський твердив, що у 1890 р. в Одесі була заснована молода громада на драгоманивських засадах. У грудні 1891 р. М. Комарова повідомила Лесю Українку про об'єднання А. Синявського, І. Смоленського та Д. Сигаревича у гурток, молоду громаду²⁷⁴. Інші джерела повідомляють про те, що Д. Сигаревич очолив в Одесі осередок «Братства тарасівців». Імовірно, малася на увазі саме група, заснована у 1890 або 1891 р., хоча не виключено й те, що це були окремі явища²⁷⁵. Д. Сигаревич загалом посідав у Одеській Українській громаді місце своєрідного «міністра зовнішніх справ». У 1897 р. він був делегатом від Одеси на велелюдному таємному з'їзді представників української інтелігенції у Києві з метою формування «Загальної української безпартійної демократичної організації» за участі В. Антоновича, О. Кониського, М. Лисенка, М. Старицького, М. Міхновського, західних українців О. Маковія та С. Смаль-Стоцького²⁷⁶. А. Синявський та

---

²⁷² Сигаревич Д. О методике и целях изучения иностранных языков в средней школе. (Заметки стороннего наблюдателя) // Вестник воспитания. 1911. № 6. С. 158.

²⁷³ Корнич Д. О кобзарях // Южные записки. 1904. № 11. С. 35-36.

²⁷⁴ Заруба В. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866 - 1951). Дн-к, 2003. С. 77.

²⁷⁵ Наумов С.О. Братство тарасівців // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 38.

²⁷⁶ Ерастов С. Спогади / Упор. І. Старовойтенко, О. Рибалка // Пам'ятки України: історія та культура. 2006. № 3. С. VIII.

М. Гордієвський наголошували, що Д. Сигаревич належав до «лівого» крила Одеської громади.

Справа налагодження зв'язків з молоддю полегшувалася тим, що Д. Сигаревич інтенсивно викладав російську мову та історію у низці одеських гімназій: жіночих гімназіях Куракіної, К. Пашковської, О. Шольп, А. Полікарпової-Козленко, п'ятій чоловічій. Міським гімназістам, що майже всі ніколи не були у сільській місцевості, Д. Сигаревич намагався прищепити вміння бачити навколишнє середовище. У 1902 р. він здійснив з гімназістками подорож у район Тирасполя²⁷⁷. А. Ніковський навів захоплений образ Д. Сигаревича – викладача, що різоче нагадує образ Л. Смоленського: «Мав гарний голос і вмів промовляти з великою експресією. На лекціях бували такі моменти, що дзвоник давно вже зробив перерву і кінець її, вже інший учитель заходить до класу, а Д.Д., захоплений сам широко змальованою картиною з європейської історії, нічого не чує так само, як і його зачаровані слухачки. Історію знав дуже добре, засвоїв кращі критичні методи вивчення її та як педагог, умів більше інших учителів зацікавити своїх учениць історією... Не виходив ніколи за межі даних науки та історичної правди і цим приносив велику користь молодій українській аудиторії, що тоді готова приймати все на віру та впадати в захват од кожного факту з української історії та сучасного життя»²⁷⁸. Як людину великого темпераменту, глибоких знань, широкої освіти, згадував свого приятеля А. Синявський. «Надзвичайно жваву та енергійну людину, широко освічену, особливо добре ознайомлену з польсько-українськими відносинами» – Б. Комаров. «Прекрасным педагогом и воспитателем, гуманным начальником, сердечнейшим человеком», вважав Д. Сигаревича І. Смоленський²⁷⁹.

Обраний 14 березня 1900 р. членом педагогічного відділу ІФТ, Д. Сигаревич 6 років регулярно брав участь у його засіданнях, дискусіях, виступав з доповідями, відстоюючи демократич-

---

²⁷⁷ С-ч Д. Ученическая экскурсия в Кицканский монастырь // Записки Крымского горного клуба. 1902. №9-10. С. 13-17.

²⁷⁸ Василько А. Д. Сигаревич // Рада. 1914. 27 березня.

²⁷⁹ Смоленский И.Л. Д.Д. Сигаревич // Южная мысль. 1914. 18 марта.

ні традиції у вихованні²⁸⁰. У 1901 р. під час дискусії щодо доповіді І. Каменського «О наглядности в преподавании истории», опонуючи доповідачу, який відстоював думку про максимальну заміну словесного пояснення наочними посібниками, Д. Сигаревич зауважив, що краще викладати історію образною, картинною, мовою, аніж поверхово ознайомлювати з подіями за допомогою невизначених ілюстрацій²⁸¹. З просвітницькою місією педагог виступав у Народній аудиторії Слов'янського благодійного товариства ім. Св. Кирила та Мефодія з популярними лекціями на історичні та філологічні теми. Вплив Д. Сигаревича збільшився з призначенням його завдяки зусиллям громадівців у 1902 р. на посаду директора сирітського притулку. Користуючись віддаленістю притулку від центру міста, Д. Сигаревич і тут намагався згуртувати молодь з метою поширення українського світогляду, читаючи дітям «Кобзар» та лекції з історії України.

На відміну від інших мемуаристів, М. Гордієвський наголошував не лише на одеському впливі «привабливої постаті, видатного педагога та громадського діяча» Д. Сигаревича, але й загальноукраїнському, адже «те, що він зробив в Одесі й поза Одесою становить його на один щабель з найвидатнішими українськими культурними діячами нашого Півдня... Його вплив на молодь сягає далеко поза межі Одеси. Коли під час зимових вакацій до Одеси приїжджали з Києва студентки та курсистки задля встановлення зв'язків з Одеською українською громадою, вони завжди збиралися у Сигаревича»²⁸².

До менш системних, але від того не менш важливих і помітних напрямків діяльності Д. Сигаревича в одеській громаді слід зарахувати публіцистичну творчість та організацію культурно-просвітницьких акцій. Перші відомі нам статті Д. Сигаревича з'явилися на шпальтах чотирьох номерів (9, 11, 12, 13) часопису одеської громади «По морю и суше» у 1895 р. Д. Сигаревич по-

---

²⁸⁰ Сигаревич Д. Д. Частная инициатива в учебном деле // Летописи Историко-филологического общества при Новороссийском университете. Т. 15. Одесса, 1906.

²⁸¹ Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете (далі – Летопись...). Т. 9. 1901. Протоколы. С. 34.

²⁸² ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 5069.

містив чотири замітки під назвою «Местная хроника», в яких здебільшого повідомляв у нейтральному тоні про комунальні справи. Проте, згадуючи про виставку зброї, він не зміг втриматися від більш аналітичного коментаря, цінного для біографа як відбиття його пацифістських настроїв: «Становится грустно при мысли, что потрачено столько изобретательности на усовершенствование искусства убивать друг друга. В уме невольно встает вопрос, доживет ли когда-нибудь человечество до того, чтобы весь запас умственной и нравственной энергии, затрачиваемый на это дело, будет направлен на цели мира и любви? Какую оно картину из себя тогда представит»²⁸³. Після вже згаданої замітки про подорож з гімназистками, Д. Сигаревич напередодні революції заявив про себе як автор двох культурологічних статей про кобзарів та М. Старицького. Він наголошував на більшій ступені ліричності та драматизму дум порівняно з російськими билинами, що забезпечує першим більший резонанс у душах слухачів. «Якщо б кобзарі щезли, український народ втратив би носіїв рідної, самобутньої культури, рідна інтелігенція – сильного збудника любови до рідного, культура – чудових інтерпретаторів скарбниць народної музики та поезії», – резюмував автор²⁸⁴. У статті про творчість М. Старицького одесит наголосив на її самобутності, бажанні автора вивести українську літературу на широкий світовий шлях²⁸⁵. Д. Сигаревич використовував здобутки західноукраїнських авторів В. Гнатюка та І. Франка. Всі згадані статті з'явилися або анонімно, або під криптонімами, або псевдонімом (Д. Корнич), що свідчить про побоювання автора за свої посади у гімназіях в умовах цезурного тиску.

23 листопада 1905 р. в Одесі відбувся перший у Російській імперії український мітинг за участю близько 2 тисяч українців, до яких приєдналися представники інших національних громад міста (4 грудня 1905 р. Д. Сигаревич взяв участь у другому одеському українському мітингу²⁸⁶). Д. Сигаревич належав до

---

²⁸³ Местная хроника // По морю и суше. 1895. № 11. С. 9.

²⁸⁴ Корнич Д. О кобзарях // Южные записки. 1904. № 11. С. 33-36.

²⁸⁵ Корнич Д. М.П. Старицкий // Южные записки. 1904. № 20. С. 39-43.

²⁸⁶ Украинский митинг // Одесский листок. 1905. 6 декабря.

центральных постатей першого мітингу, адже лише він, І. Луценко та С. Шелухин отримали право на «заглавне» слово. Якщо І. Луценко привітав присутніх та визначив основні завдання, С. Шелухин зупинився на історії України від Київської Русі до ліквідації Гетьманщини, то промова Д. Сигаревича з промовистою та знаковою для історіографії назвою «Відродження України» була присвячена історії українського національного руху (відродження) з кінця XVIII - до початку XX ст., тобто, як сказали б тепер, «сучасній» історії.

Виголошена українською мовою, вона була вперше в історії одеської преси²⁸⁷ опублікована цією ж мовою в одеському часописі²⁸⁸. Невдовзі промову частково опублікували в першій україномовній одеській газеті²⁸⁹. Виокремимо такі основні тези промови: регресивна роль Росії в історії України (показовою в цьому аспекті є оцінка значення М. Костомарова: «В ряді талановитих творів змалював славу та тяжку історію України. Він показав яскраво, чим жила Україна в минулому, він з'ясував перед суспільністю, що воля і братство були забуті на Україні і замінені урядом на політичну неволю і кріпацтво»); незнищенність українського народу («все можна зламати, але «душу живу» – ніколи в світі!»); слово, думка, часто бувають дієвішими за зброю; завдяки можливості розвивати українську культуру у Галичині, українська мова перетворилась у справжню наукову мову; Галичина, колись пробуджена наддніпрянцями, тепер має повернути «борг» та підтримати їх у святій боротьбі за національне визволення. Д. Сигаревич став також літописцем мітингу. Він зауважив, що «за багато років свого політичного рабства українці в перший раз змогли вільно заговорити на рідній мові про власні потреби» та висловив побажання, аби у всіх містах та селах інтелігенція організувала аналогічні мітинги з метою піднесення політичної самосвідомості²⁹⁰.

---

²⁸⁷ Комаров Б. Пам'яті Дмитра Сигаревича // Нові шляхи. 1919. 4 квітня.

²⁸⁸ Сигаревич Д. Відродження України // Южные записки. 1905. № 50. С. 12-17.

²⁸⁹ Сигаревич Д. Д. Відродження України // Народня справа. 1906. № 1.

²⁹⁰ Сигаревич Д. Первый украинский митинг в Одессе // Южные записки. 1905. 16 октября. С. 57-58.

Д. Сигаревич разом з дружиною увійшов до правління (виділу) «Просвіти». У 1906-07 роках прочитав 9 доповідей з літературознавства («Поет М. Старицький», «Значіння Т. Шевченка», «Т. Шевченко – поет»), історії («Кирило-Мефодіївське братство», «Митрополит Петро Могила», «Україна перед Хмельнищиною»), фольклористики («Про українських кобзарів і кобзарські думи», «Народні думи і кобзарі (до співів кобзаря Пархоменка)» та етнографії («Про Галичину»)²⁹¹. Промова про Т. Шевченка в міській народній аудиторії з використанням живих картин (тобто німа вистава за участю акторів) українського села, в якій промовець наголосив на поєднанні в особі Т. Шевченка постатей простонародного Кобзаря та поета-інтелігента, була надрукована в українській одеській газеті²⁹².

У 1906 р. його постать опинилася в центрі скандалу з членом «Просвіти» І. Радецьким, який на одному з засідань у ксенофобському та шовіністичному дусі висловився про народи Галичини (імовірно, поляків та євреїв). Д. Сигаревич різко засудив цей виступ, напевно, не лише з гуманних міркувань, але й справедливо побачивши у них провокацію. І. Радецького та декількох його симпатиків виключили з організації. У відповідь ініціатор скандалу опублікував віршований пасквіль на «Просвіту», де називав Д. Сигаревича польським шляхтичем²⁹³.

Не забарилася з репресіями і влада: у листопаді 1906 р. у квартирі Д. Сигаревича відбувся обшук, щоправда безрезультатний²⁹⁴. 13 грудня обговорення реферату про П. Могили заборонив поліцейський чиновник. У серпні 1907 р. його змусили разом з родиною залишити Одесу. Б. Комаров зауважив, що Д. Сигаревич «найкращу пам'ять по собі залишив як енергійна, здібна до організаційної діяльності людина, що цю енергію і цю здібність обертала передусім на благо рідного краю. За це здобув собі почесне місце серед тих діячів, що в тяжкі часи підго-

---

²⁹¹ Одчот Українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1906 рік. Одеса, 1907. С. 16; Одчот товариства «Просвіта» за 1907 рік. Одеса, 1908. С. 12.

²⁹² Вісті. 1906. № 4-5.

²⁹³ Одесское обозрение. 1908. 24 мая.

²⁹⁴ Болдирев О. Вказ. праця. С. 116.

товляв українську ниву в різноплемінній та зденаціоналізованій Одесі і тим поклали тут міцні підвалини для сучасної нашої національної праці»²⁹⁵.

Останні роки життя Д. Сигаревич провів у тодішній Катеринославщині – містами Кам'янське та Олександрівськ. Показово, що саме Д. Сигаревич був згаданий у розпал боротьби одеських українців за свої національні права у 1919 р. в якості їх своєрідного духовного батька, а наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років зображений як передвісник свободи українців, яка, як помилково здавалося багатьом у добу «українізації», вже здобута²⁹⁶. Найпроникливіше, хоча й не абсолютно вірно, оцінив постать Д. Сигаревича анонімний автор «Ради» (імовірно, С. Єфремов), який зарахував його до діячів, мало відомих широкому загалу поза межами міст, де вони працювали, не відомих публіцистів, белетристів, поетів, але в високій мірі корисних для українського громадянства своєю організаційною працею. Як впливові члени українського суспільства своєю енергією вони давали змогу працювати й українським письменникам, вченим і публіцистам, але самі не вписали своїх імен в історію народу, бо після них лишилось мало матеріальних документів, але будували, робили історію не менше, ніж відомі та прославлені сучасники²⁹⁷. Сучасники вважали Д. Сигаревича автором лише кількох публікацій, окрім М. Гордієвського, який навів 19. Нами виявлено 27, але і цю цифру не слід вважати остаточною.

Студент фізико-математичного факультету Новоросійського університету Б. Комаров згадував, що восени 1900 р. Д. Сигаревич створив першу студентську українську громаду, членам якої він планував прочитати українською мовою курс лекцій з історії України²⁹⁸. В іншому тексті Б. Комаров менш конкретно згадував про факт існування на початку ХХ ст. в університеті гуртка, шанувальників творчості І. Франка, прибічни-

---

²⁹⁵ Комаров Б. Пам'яті Дмитра Сигаревича // Нові шляхи. 1919. 4 квітня.

²⁹⁶ Гордієвський Д.Д. Сигаревич (з нагоди 15-х роковин смерті). До історії українського руху в Одесі // Известия. 1929. 7 квітня.

²⁹⁷ Памяти громадян // Рада. 1914. 27 березня.

²⁹⁸ Комаров Б. Пам'яті Дмитра Сигаревича // Нові шляхи. 1919. 4 квітня.

ків ідеї соборності України. У спогадах Б. Комарова ця важлива теза (адже сьогодні в історіографії виникнення цієї громади відсувають на роки 2-3 пізніше) розгорнута. Він писав, що з «молодим, талановитим вчителем історії» Д. Сигаревичем він познайомився завдяки дружбі з його братом Володимиром. У вересні 1900 р. педагог запропонував братові та Б. Комарову прочитати працю М. Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия», проте для обох праця виявилася заважкою для розуміння. Кілька місяців потому Д. Сигаревич запросив Б. Комарова, брата та ще трьох студентів додому, прослухати в його виконанні курс з історії України, але натомість прочитав лекцію про Французьку революцію (одну з улюблених тем Л. Смоленського). Нечисленні слухачі були вражені тим як промовець рельєфно та з ентузіазмом описав події, які наче воскресли перед їх очима²⁹⁹. Однак, ледве окреслившись, громада була розвіяна репресіями за участь у студентських заворушеннях.

Попри таку увагу до історії революцій, у листі до В. Гнатюка від 5 квітня 1901 р. він більше нарікав не на владу, а на необережність та радикалізм самих студентів. Д. Сигаревич писав, що «сього академічного року зложився в університеті невеличкий гурток український» у складі Б. Комарова, брата та ін³⁰⁰. Причиною швидкого занепаду цього гуртка Д. Сигаревич вважав жваву участь його членів у студентських заворушеннях, нарікаючи на нехтування молоддю застережень старших про необхідність більш обережної лінії поведінки, «пам'ятаючи як трудно з'єднатися українській молодіжі». За спостереженнями одеського кореспондента В. Гнатюка, $\frac{3}{4}$ українського гуртка була виключена з університету і змушена продовжити навчання або в інших закладах, або за кордоном. Отже, є підстави скоригувати думку про те, що утворення «Одеської студентської гро-

---

²⁹⁹ Комаров Б. Мої університети // Дом князя Гагарина. В. 6. Ч. 1. Одеса, 2011. С. 159.

³⁰⁰ Відділ рукописів Львівської Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Ф. 34. Оп. 1. Спр. 504. Арк. 1.

мади при Новоросійському університеті датується 1902 роком³⁰¹.

Восени 1903 р. одеська українська студентська громада відродилася зі вступом, а частково поверненням, до університету та жіночих курсів низки харизматичних осіб. Головним джерелом інформації про цей етап українського студентського руху в Одесі є спогади однієї з його учасниць, доньки Є. Чикаленка, Ганни³⁰². Напр. 1903 - на поч. 1904 років вона пів року навчалась на щойно відкритих Одеських жіночих педагогічних курсах. Однак, за її власним зізнанням, Г. Чикаленко відвідувала курси лише для того, аби побачитись з товаришами у громадських справах, а точніше студентському опозиційному русі. М. Слабченко, на той час студент Новоросійського університету, згадував: «Під час студентства свого я спочатку перебував в стосунках з російськими соціал-демократами, а року 1903 організував в Одесі групу Р.У.П., що мала свій гектограф, бібліотечку, агітаторів (Подушка, Леонтіїв, Ботвиновський і др.) і був членом української студентської громади, куди року 1906 чи 1907 вступив і Ніковський»³⁰³.

До «ядра» або «тіснішого гурту» громади, тобто «національно свідомих та більш-менш активних членів», Г. Чикаленко зараховувала чотирьох студентів історико-філологічного факультету Івана Михайловича Бондаренка, брата Дмитра Сигаревича, Володимира, щойно згаданого Михайла Єлісейовича Слабченка, студента юрфаку Вадима Володимировича Пашенка та чотирьох курсисток: себе, лубенчанок Ганну Супруненківну (донька лубенського нотаря), Софію Милорадовичівну (донька лубенського дідача Василя Милорадовича, відомого українського етнографа й співробітника «Кіевской старины») та уманчанку Олену Краковецьку, доньку уманського нотаріуса Захарія Краковецького, свідомого українця, давнього приятеля і колеги

---

³⁰¹ Гончарова Н.О. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90- ті рр. XIX ст. - лютий 1917 р.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ізмаїльський держ. гуманітарний ун-т. Ізмаїль, 2006. Арк. 63.

³⁰² Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903-04 р. // З минулого. Варшава, 1939. Т. 2. С. 74-88.

³⁰³ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині. С. 27.

М. Комарова з часів, коли той був нотарем в Умані. Цей актив найчастіше збирався та обговорював організаційні та інші справи, на відміну від ширшого кола, яке збиралося на святкові заходи.

Серед представників «ширшого кола» або «периферії» громади, яких було чимало, мемуаристка згадала Володимира Володимировича Мальованого, сина видатного громадського діяча-революціонера, Володимира Івановича Кондратовича, сина українського діяча, знайомого Є. Чикаленка, Івана Васильовича Кондратовича, Ірену Сигаревич (дружину Володимира Сигаревича), доньку відомого в Одесі генерала Наталю Олександрівну Поповичевківну, Ольгу Триліську, Е. Руденківну, Ганну Кучинську, Любов Комарівну (доньку Михайла Комарова), Март. (так у мемуарах) Устименківну та сестер Любов та Віру Захарієнківни. Осібно положення у громаді посідала Марія Балтазарівна Станішевська, яка на той час вже отримала вищу освіту за кордоном і формально не могла претендувати на статус студентки. Попри поміркованість у поглядах та віці, до громади її наближав той факт, що саме в неї на квартирі на вулиці Базарній мешкала Г. Чикаленко. Більшість названих осіб, маючи зв'язок з громадою, залишалися тісно пов'язаними з нелегальними російськими соціалістичними партіями: соціал-демократами та соціалістами-революціонерами, а у випадку М. Слабченка – РУП.

Г. Чикаленко характеризувала І. Бондаренка як дуже приємну, культурну, високоосвічену людину, але лагідної, тихої, м'якої вдачі та кволого здоров'я, неврастеніка, і тому не придатного для ролі провідника, що він й сам усвідомлював³⁰⁴. Її враження поділяв близький друг І. Бондаренка М. Гордієвський, але додавав, що це не перешкоджало І. Бондаренкові бути «одним з тих живих центрів, навколо яких скупчувалася українська молодь, переважно студентська. Серед старшої генерації одеських українців він також користувався великою повагою»³⁰⁵. За-

---

³⁰⁴ Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903-04 р. // З минулого. Варшава, 1939. Т. 2. С. 74-75, 82.

³⁰⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Оп. 1. Спр. 5067. Арк. 1-2.

довго до 1903 р. Ганна була знайома з І. Бондаренком. І. Бондаренко і нащадок письменника Євген Гребінка були одружені з рідними сестрами. Гостюючи в родовому маєтку Гребінок селі Гребінчин Яр, сусідньому з Кононівкою (маєток Є. Чикаленка), І. Бондаренко відвідував разом із Гребінками Чикаленків у Кононівці.

Під час революції 1905 р. І. Бондаренко як секретар помічника одеської міської управи брав участь у виробленні ліберальних проектів, у зборах одеських кадетів. Свої настрої найрельєфніше він висловив у листі до дружини влітку 1905 р.: «Во всех закоулках нашего бюрократического режима царит свинство... Чтобы сохранить в себе на всю жизнь образ и подобие человека, этого носителя великого мирового духа, чтобы не разочароваться в грядущем совершенствовании человеческой личности, чтобы не упасть в прах и грязь и не быть раздавленным под бременем разочарований, пошлости и всюду торжествующего свинства – надо быть готовым встретить все и даже самое смерть, иначе ты – червь и раб»³⁰⁶. У 1905 р. І. Бондаренко під час українського мітингу в Одесі він наголосив, що пригнічені українці мають виборювати свої права разом з іншими пригніченими народностями³⁰⁷.

Наприкінці 1905 р. він став співзасновником «Українського товариства «Просвіта» в Одесі». За враженнями одного з його учнів: «Ни фигура, не внешность не производили впечатления, но стоило подойти к нему ближе, посмотреть в милые, грустные глаза, увидеть добрую чеховскую улыбку, и преграды падали, он становился близким, родным, хотелось идти с ним рядом, говорить обо всем, что волнует и тревожит душу, говорить смело, искренно, не боясь, что он осудит или не поймет»³⁰⁸. Інший згадував, що, завжди замисленого, його «всегда можно было видеть погруженного в чтение книг в кабинете для чтения. Доброе, но грустное, открытое лицо, грустная улыбка, игравшая на губах, мягкое и искреннее обращение со студентами и со всеми снис-

---

³⁰⁶ ДАОО. Ф. 187. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 187.

³⁰⁷ Украинский митинг // Одесский листок. 1905. 6 декабря.

³⁰⁸ Е.Г. Памяти Ивана Михайловича Бондаренко // Одесские новости. 1911. 21 августа.

кало ему любовь»³⁰⁹. За згадкою А. Ніковського, І. Бондаренко «добре знав Кобзаря, О. Олеся на пам'ять, бо відчував його поезію глибоко і знаходив близькі ліричні мотиви»³¹⁰.

Образу інших джерел повністю відповідає опис М. Слабченка як завзятого, гарячого, талановитого соціаліста, що за поглядами перебував на крайньому лівому фланзі громади. Окрім М. Слабченка, в якості «проводиря» громади Г. Чикаленко називала його антипода, студента другого курсу юридичного факультету, В. Пащенко, близького друга та «праву руку» І. Бондаренка (вони жили неподалік один від одного на Херсонській вулиці). Хоча М. Слабченко та В. Пащенко були налаштовані революційно, належали до типу харизматичних осіб, між ними існували розбіжності у політичних поглядах. На відміну від М. Слабченка та решти членів громади, В. Пащенко та Г. Чикаленко були націоналістами та самостійниками. Г. Чикаленко згадувала, що В. Пащенко «признавався до Української Народньої Партії, хоч не пам'ятаю, чи мав ближчий зв'язок з її членами». З біографічних даних про забутого нині діяча з потенціалом майбутнього провідника українського національного руху мемуаристка навела, спираючись на його оповідання та спогади сучасників такі дані: родом з Поділля, виріс на селі у великому маєтку, був нешлюбним сином багатого дідача, був із заможної і культурної родини, подорожував за кордоном, багато оповідав про Італію, де тоді навчалась різьбарства його сестра.

Вадим Володимирович Пащенко народився 31 липня 1882 р. у селі Носковець поблизу міста Жмеринка Подільської губернії. Виховувався у дворянській родині, куди його підкинули невідомі. Середню освіту отримав у II Одеській чоловічій гімназії. Вже у соціальному статусі особистого почесного громадянина В. Пащенко у серпні 1902 р. подав прохання до адміністрації університету про навчання на медфаці. До цього він навчався на юридичному факультеті³¹¹. Не виключено, що на момент знайомства з Г. Чикаленко він дійсно повернувся на юрфак.

---

³⁰⁹ Одесский листок. 1911. 21 августа.

³¹⁰ Василюк Ан. Смерть Івана Бондаренка // Рада. 1911. 23 серпня.

³¹¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 10024.

Володимир Дмитрович Сигаревич, «спокійної, розважної вдачі», який «все стримував гарячих, завзятих, з крайніми, хоч ріжних напрямів, намірами: Пашенка – націоналіста та Слабченка – соціяліста». В. Сигаревич народився 23 травня 1882 р. у родині відставного штабс-офіцера, чиновника державного банку, надвального радника Дмитра Миколайовича Сигаревича та Антоніни Осипівни в Одесі. Випускник Одеської 5 гімназії, навчався на фізико-математичному факультеті Новоросійського університету, у березні 1901 р. – був звільнений з медфаку, але, вочевидь, згодом відновився. Найбільш цікавим фактом є згадка про те, що перебуваючи у третьому класі гімназії В. Сигаревич осиротів та надалі перебував під опікою старшого брата Дмитра³¹².

Незважаючи на міцну дружбу та постійне перебування разом курсистка історичного відділення Ганна (у актових документах по батькові – Васиївна, донька дійсного статського радника з Лубен) Супруненко та Софія Милорадович були, згідно вражень Г. Чикаленко, дуже різні зовнішньо і вдачею: перша – білява, грубенька, дуже здібна, із власними оригінальними думками, писала гарні вірші; С. Милорадовичівна – чорнява, величезна, неймовірно незграбна, мало розвинена, дуже некультурного вигляду. Обидві були неймовірно екзальтовані, експансивні, неурівноважені, не розмовляли, а кричали, вимахуючи руками. Олена Краковецька запам'яталась Г. Чикаленко як «маленька, тоненька, з чудовим голосом. Якщо вона не співала соловейком, то щебетала як пташка». Згідно матеріалів діловодства жіночих курсів, Олена Захарівна Краковецька, 1893 р. народження, була донькою титулярного радника, нотаріуса, проживала в Умані, де і народилася³¹³.

Попри те, що Г. Чикаленко не зараховувала до лідерів громади курсистку історичного відділення Наталю Поповичевікву (Поповиченко), саме її, людину «глибокою й стриманою вдачею», вона вважала найвидатнішою з громадянок-жінок – «глибокою, серйозною натурою, з великим розумом». Вступ

³¹² ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 11949.

³¹³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 3. Спр. 794. 3 арк.

Н. Поповиченко у громаду Г. Чикаленко вважала найщасливішим моментом під час свого перебування в Одесі. Була вона старше за Г. Чикаленко, мала досвід навчання на Петербурзьких Бестужівських курсах. У інших членів громади вона вчилась української мови. Джерелом української культури для Наталі були не лише молоді люди, але й її батько – «до деякої міри історично свідомий українець, лише нічим, крім військових справ не цікавився». Він оповідав Г. Чикаленко, що «його рід походить від запорожців, що його батько, а може й дід, був ад'ютантом у Гладкого чи може в Головатого, в нього були ріжні тогочасні документи, колекція тогочасної зброї і т.д., з яких користали якись історики Запорожжя».

Н. Поповиченко казала Г. Чикаленко, що до зустрічі з нею нічого не знала про український рух, але тепер знайшла тут те, що шукала в революційних колах: «Ви всі горите для національної ідеї і яке це щастя мати такий ідеал... тут можна працювати із захопленням і боротися за ідею». Згідно актових джерел Наталя Олександрівна Поповиченко народилась 28 липня 1884 р. в Одесі в родині офіцера Олександра Андрійовича Поповиченка та Леоніли Дмитрівни. На курси вона потрапила не без проблем. Зберігся її лист вересня 1903 р. до якогось професора, в якому вона просила зарахувати її на курси вже після того, як вона не пройшла за конкурсом атестатів. «Поверьте, что только огромное желание учиться и идти вперед с помощью и под руководством опытных профессоров заставило меня поступить так назойливо», – запевняла дівчина³¹⁴.

Про Ольгу Триліську Г. Чикаленко згадувала як про красуню і дуже талановиту декламаторку та співачку, але порожню, якусь беззмістовну та до всього байдужу. Серед інших курсисток, згаданих у своєрідному «другому ешелоні» членів української студентської громади, вдалося виявити дані лише про сестер Любов Яківну та Віру (в актових джерелах – Надія) Захарьєнко. Вони були доньками одеського купця, походили з

---

³¹⁴ ДАОО. Ф. 45. Оп. 3. Спр. 1189. 3 арк.

Поділля, навчалися на історичному відділенні курсів, вчителювали у гімназіях³¹⁵.

Осібне і водночас видатне місце в громаді між її симпатиками та членами займала Марія Бальтазарівна Станішевська – перша жінка, яку обрали приват-доцентом Новоросійського університету. За спогадами Г. Чикаленко, хоча М. Станішевська не була старша від деяких інших членів громади, вона мала дуже авторитарну вдачу, безапеляційні твердження і сподівалася, що інші громадівці їй підлягатимуть. Під кінець перебування Г. Чикаленка в Одесі до громади влився В. Мальований, «змалку свідомий українець», з яким вона приятелювала з дитинства.

Діяльність громади генерувалася не лише ентузіазмом молоді, але й контактами з низкою симпатиків з числа старших осіб, більш або менш українсько-свідомих, представників різних прошарків городян. Полтавська родина Томара (за Г. Чикаленко: «Старосвітські поміщики, ніби живцем узяті з Гоголівського оповідання»), в квартирі яких на вулиці Ніжинській часто збиралися найактивніші члени громади. Клавдія Андрієвська та її сестра – члени комітету Народної аудиторії, представники одеської аристократії. Представники старшого покоління, Ф. Шульга, М. Комаров та Д. Сигаревич, опікувалися молоддю, зокрема, надавали їй приміщення для зборів, шевченківських свят. Місію своєрідного «дядьки-наставника» відігравав Д. Сигаревич. Зокрема, за спогадами Г. Чикаленко, одного разу він під час шевченківського свята виголосив молоді гарний і змістовний реферат, що підсилив гарний піднесений настрій.

Форми та напрямки діяльності одеської української студентської громади мали просвітницьке спрямування. Водночас, соціалістичні і українські патріотичні ідеї, які обстоювали громадівці, безумовно, надавали їх діяльності опозиційний та конспіративний характер. Головною формою діяльності громади і водночас пропаганди української ідеї, навернення інших осіб до українства, були збори громади. Після ділової частини громадівці чисто робили доповіді: І. Бондаренко, В. Пашенко про укра-

---

³¹⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 3. Спр. 584-585.

їнські революційні партії, В. Сигаревич щось із популярної медицини тощо, або співали, грали, декламували, особливо готуючись до Шевченківського свята.

Ширше коло населення мали охопити акції, спрямовані на пропаганду серед народу в Народній аудиторії. Найтісніші зв'язки з робітниками підтримував М. Слабченко. Найуспішніше йшла справа з українською пропагандою серед інтелігенції, курсисток та студентів.

На активізацію та політизацію діяльності української громади вплинуло проведення наприкінці листопада 1903 р. в Одесі конспіративного третього загальноросійського студентського з'їзду, що визнав за доцільне лише політичну боротьбу. Щоправда, Г. Чикаленко не згадала про участь громадівців в цій акції. І все ж недаремно саме після неї, за описом Г. Чикаленко, В. Пашенко та М. Слабченко, запевняли, що громаді пора розпочати «справжню працю» і робити революційні виступи. Отже, постановлено було заpastися нелегальною українською літературою, націоналістичною та соціалістичною, для пропаганди і видавати прокламації від імені студентської громади. Невдовзі потому була видана перша прокламація, текст якої склав, за припущенням Г. Чикаленко, В. Пашенко. Напевно, текст саме цієї прокламації, щоправда у російськомовному варіанті, виявлений нами в особистому архіві одного з лідерів одеських українців Василя Громашевського. У листівці з печаткою Одеської української студентської громади йшлося про «территориальную автономію України и екстерриториальную для национальных меньшинств, децентрализацию на экономической основе»³¹⁶.

Одеська українська молодь нелегально отримувала видання Револьюційної Української Партії, брошури «Самостійна Україна», «Дядько Дмитро», газету «Праця», що видавалася українською соціал-демократичною партією, що поширювалися, зокрема, під час благодійного студентського балу у січні 1904 р. у приміщенні Біржі. Однак невдовзі діяльність громади

---

³¹⁶ ІР НБУВ. Ф. 182. Спр. 275.

закономірно скінчилася черговим погромом, арештами та виключенням активних студентів. До найтрагічніших епізодів фінального етапу існування громади належало самогубство В. Пашенка та О. Триліської.

Як найчастіше бувало в історії, розгром 1904 р. не лише не знищив, але й зумовив подальше піднесення українського національного руху загалом і в Одесі зокрема з його складовою – молодіжним крилом. У листопаді 1904 р. в Одесі виникла союзна рада об'єднаних одеських земляцтв і організацій, у грудні – соціалістична група студентів.

У жовтні 1905 р. українські студенти Новоросійського університету додали до загального рішення коаліційної ради резолюцію з українського питання, що містила вимоги: автономія України на демократично-федеративних засадах з Росією; запровадження в університеті курсу історії України «принципово українською мовою», на філологічному факультеті курсу української мови, історії української літератури, на юридичному – історії українського права. Українці також вимагали замінити вживання поняття «Малоросія» та «малоросійський» на «Україна» та «український». Знаменно, що у повідомленні «Кіевской старины» цю резолюцію інтерпретовано як вимогу про заснування чотирьох кафедр з українською мовою викладання, хоча запровадження курсів (найпевніше факультативних) не означало автоматично заснування кафедр, адже курси могли читати викладачі, зокрема, приват-доценти, інших кафедр, передусім російської історії, словесності, права³¹⁷. Однак у 1906 р. професор кафедри російської історії І. Линниченко згадував, що «недавно украинцы дали нам в совет просьбу об учреждении четырех малорусских кафедр»³¹⁸. І. Линниченко скептично оцінював шанси українців, адже за його підрахунками, у 1906 р. серед 3 тисяч студентів було лише 300 членів української громади.

Восени 1905 р. М. Грушевський відвідав Одесу і, таким чином, міг інспірувати появу студентської заяви. На його думку,

---

³¹⁷ Резолюция студентов-украинцев // Киевская старина. 1905. В. 11-12. С. 110.

³¹⁸ Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської академії наук. Ф. 113, Оп. 3. Спр. 223. Арк. 13–14.

українознавчі та україномовні кафедри мали посісти рівноправне місце серед інших університетських структурних підрозділів³¹⁹. Дещо згодом він отримав листа з Одеси від керівників української студентської громади за підписом Боровика з пропозицією посісти посаду викладача українознавства Новоросійського університету³²⁰. Іншим варіантом було запрошення Д. Яворницького. М. Грушевський запропонував кандидатуру свого брата Олександра, також вихованця В. Антоновича.

Засобом впливу на професорську раду громадівці вважали залучення односторонців з інших міст. У грудні 1905 р. надійшла петиція від полтавських жінок, а у квітні 1906 р. – від Чернігівської української громади (див. про неї нижче). Полтавська петиція вимагала дозволити українським жінкам вступати в Новоросійський університет. Вона докладно та рішуче розкрила суть проблеми, чітко наголошуючи, що заклад діє на території, заселеній українцями, а навчання в університеті має сприяти усвідомленню інтелігенцією факту відмінності України від Росії. Полтавці також вимагали, щоб бібліотека університету поповнювалась українськими книжками, які надруковано в Російській імперії та за її межами. Однак петиція вимагала впровадження україномовного навчання курсів з історії, української мови і літератури та історії етнографії для українців лише у формі окремого побажання («по змозі»).

Полтавська заява мала бажаний ефект: в засіданні ради 21 грудня 1905 р. професори ухвалили погодитись принципово на побажання відкрити в університеті курси української історії, літератури та мови, щоправда лише за бажанням студентів та на мові зрозумілій усім слухачам даного відділення, що в багатоетнічному університеті фактично означало російськомовність курсів. Підписи під рішенням поставили І. Занчевський, В. Петріашвілі, Ернст фон Штерн, С. Головін, О. Доброклонський, В. Цимерман, Є. Васьковський, О. Федоров, О. Шпаков, В. Зав'ялов, В. Істрин, О. Корш, В. Якубович, О. Медведєв, І. Линниченко. М. Грушевський відгукнувся

---

³¹⁹ Грушевський М. Твори. Т. 1. Львів, 2002. С. 279–280.

³²⁰ ЦДАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 1.

позитивно про ухвалу одеських професорів, славлячи «одеську професорську корпорацію, що йде назустріч вимогам українського громадянства», хоч і не погодився із залежністю мови викладання від національно-мовного складу студентів.

Однак жодних практичних наслідків ця ухвала не мала в умовах контрреволюційних заходів влади першої половини 1906 р. Тому чернігівська та одеська петиції квітня-травня 1906 р. мали вже суто опозиційне звучання і відзначалися більшою рішучістю тону, особливо одеська. Основним автором петиції Одеської української громади вважаємо С. Шелухина. Її зміст більше нагадував рішучий ультиматум, в якому одесити засуджували політику нещадних утисків українського народу. Як і полтавці, вони наводили аргументи на користь своїх вимог у двох площинах: етнічній та гуманно-просвітницькій.

Привертає увагу наявність у ній історичного екскурсу, висунутого як новий аргумент, що просякнутий націоналістично-державницьким баченням особливостей взаємин України та Росії. Автори звинувачували Росію у порушенні умов Переяславської угоди 1654 р., зниженні рівня освіченості колись поголівно грамотного українського народу, сприянні утворенню між українською інтелігенцією та рештою свого народу культурно-національної прірви, зумовленою русифікацією еліти нації. Загалом текст петиції пройнятий ідеєю вищості української культури над російською. Петицію підписали 86 осіб.

Вдалося розшифрувати 61 підпис, які наводимо в порядку написання під петицією та в оригінальній формі: П. Климович, Ф. Нестурх, Є. Фесенко, С. Шелухин, М. Комаров, Ніковський, Панченко-Чаленко, І. Різниченко, П. Герасимовська, В. Герасимовський, Л. Яновська, Е. Стоянова, Іван Мих. Бондаренко, Калиник Іванович Поляков, А. Панченко, Никита Бахтаров, Антон Бориневич, А. Кориневська, Дмитро Недзельський, Леонід Юркевич, Л.Н. Шелухина, Д-р Іван Липа, А. Садовая, Д. Буяльський, К. Бондаренко, Дм. Сигаревич, Ф. Г. Шульга, Ів. Милько, М. Шульга, В. Бубенюк, Василь Громашевський, В. Рачковский, Ж. Виликанець, Г. Андриевская, В. Сіденко, П. Костильняк, С. Ф. Гайдаєнко, І. Пархоменко, Д. Євтушенко,

К. Балицкая, А. Молчанов, Николай Клименко, В. Селецкий, А. Гармаш, А. Волынская, д-р І. Луценко, І. Кондратович, Б. Коржаневська, Ю. Рижак, В. Рижак, М. Злобін, М. Липа, Мина-Задніпрський, Н. Багримовський, А. Вереминська, А. Погибка, Н. Белінський, А. Федоренко, Ф. Белінський, Т. Власюк, А. Кравченко.

Поряд з провідниками, бачимо підписи осіб, про причетність яких до українського руху в Одесі досі відомо мало. Наприклад, окрім опосередкованих фактів, завдяки тексту петиції та підписам маємо поки що єдине свідчення про особисту ідейну позицію друкаря Є. Фесенка. В архіві М. Грушевського відклалися два листи до нього початку ХХ ст. від Леоніда Юркевича. Прохаючи про допомогу, «аби працювати задля улюбленої ідеї «нашої» та не померти з голоду», він наводив промовисті дані про себе, важливі в контексті просопографічного портрета «маленької» української людини: «я юнак двадцяти літ «благодаря упорному украинофильству ограниченный в правах», недавно поховав останню свою підтримку – батька (парахвіяльного попа) і лишився під тиним... Я обляяне з усіх боків злиденне створіння... Маю «атестат» о скінчення третьої кляси духовної семінарії Подільської та їдної кляси (общой) Чугуївської юнкерської школи». Також довідуємося про знайомство Л. Юркевича з Б. Комаровим³²¹.

Переможним наслідком цих дій було вже згадане вище влаштування в Новоросійський університет за сприяння В. Іконнікова та І. Линниченка брата М. Грушевського Олександра. Одеська епопея О. Грушевського офіційно розпочалася 2 листопада 1906 р., коли професори історико-філологічного факультету ухвалили рішення про його зарахування на посаду приватдоцента з метою читання необов'язкових курсів «Внутрішній лад Давньої Русі, Великого князівства Литовського та королівства Польського XIV – XV ст.» та «Доба Петра Великого: внутрішній лад держави, суспільство та влада». Темою пробної лекції молодий історик обрав «Боротьба за Галицьке княжіння у

---

³²¹ ЦДІАУК. Ф. 1235, Оп. 1, № 856 (опубліковано: Мицик Ю. З листів до Михайла Грушевського // <http://mytsyk.com/z-listiv-do-mixajla-grushevskogo>).

п.п. XIII ст.»³²². Від осені 1906 р. О. Грушевський вже перебував в Одесі, де весь подальший час мешкав у готелі «Пасаж». 20 січня 1907 р. його обрання було затверджено попечителем Одеської навчальної округи, з чого розпочався офіційний відлік його педагогічної діяльності. 29 лютого 1907 р. у присутності багатьох професорів О. Грушевський прочитав вступну лекцію до курсу історії Київської Русі «Зміна основних течій у розробці української історії в XIX ст.». Після лекції чисельна публіка нагородила лектора аплодуваннями. Один зі студентів-українців привітав нового приват-доцента як першого лектора, який оголосив в Росії повний курс історії українського народу³²³. Приїзд рідного брата найвидатнішого українського історика та громадського діяча радо зустріла Одеська Українська громада, згуртована на той час у «Просвіту».³²⁴

Отже, між українцями та професурою відразу намітилась суттєва розбіжність щодо трактування сенсу лекцій нового викладача. Подібна розбіжність існує і в думках істориків. Російський діяч С. Щоголев у 1912 р. навіть твердив, що О. Грушевський прочитав курс з української літератури. В українській історіографії поширена дефініція курсу «курс української історії» і т.п. Загалом, це не відповідає тодішній діловій документації. Однак в одному з офіційних документів 1908 р. – листку записів про відвідування лекцій Є. Загоровським – знаходимо дуже показове позначення назви лекцій О. Грушевського як «Очерк украинской истории»³²⁵.

Сучасні українські історіографи зауважують у вдачі братів Грушевських суттєві розбіжності. Олександр був по натурі мрійлива романтична, лірично-емоційна людина, не схильний до того шаленого ритму життя, яке вів старший брат. О. Грушевський не відзначався особливою волею й цілеспрямованістю, був більше нервово вразливий. Не був схильний він і до одноманіт-

---

³²² ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2622. Арк. 38.

³²³ Одесские новости. 1907. 1 марта.

³²⁴ Одесские новости. 1907. 10 апреля.

³²⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 4818. Арк. 61.

ної суспільної праці, до чого закликав його старший брат³²⁶. Однак, як і Михайла, його хвилювали проблеми національного самоусвідомлення українців. Про це яскраво свідчить стаття О. Грушевського «Зайва чемність (про виховання почуття національної свідомості у українців)». Автор замислювався над питанням, чому українська інтелігенція легко зрікається свого рідного, плазує та заграє перед росіянами та закликав позбутися цих негативних рис³²⁷.

На думку З. Першиної, український світогляд прямо відбився в лекційних курсах О. Грушевського, в яких «він доводив спадкоємність ідеї незалежності і державної самостійності українського народу часів Київської Русі та Великого Князівства Литовського»³²⁸.

Однак ознайомлення з конспектами цих курсів не дає підстав для такого радикального висновку. Важко припустити, що з університетської кафедри О. Грушевський міг пропагувати такі ідеї, тим більше будучи за світоглядом вірогідніше федералістом-лібералом. О. Грушевський здебільшого обмежувався позитивістським фактографізмом, зупиняючись докладніше на найважливіших питаннях. Так, він докладно аналізував причини виникнення козацтва, бачачи їх у необхідності самозахисту, природних умовах («результат взаємин між культурною полозою та степом»), історичних традиціях (берладники). Услід за В. Антоновичем, історик відзначав важливість уходництва, коли козацтво було не так групою населення, як тимчасовим заняттям різних страт населення. Характеризуючи польсько-литовську магнатів і шляхту, О. Грушевський використовував порівняльний метод, співставляючи закони Польського королівства та Великого князівства Литовського. Традиційно в українській історіографії, він наголошував, що велике значення Хмельниччини зумовлене залученістю у цю подію широких мас і результатами

---

³²⁶ Гирич І., Гирич В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського // Український історик. 1991-1992. Ч. 110-115. С. 418-432.

³²⁷ ЦДАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр.1080.

³²⁸ Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. 1994. № 4. С. 56.

цієї події. Союз з Московією він характеризував як спілку для боротьби з Польщею без подальших близьких планів та звертав увагу на безплідність цього союзу.

Деякі зауваження лектора мали більш узагальнюючий, історіософський характер. Велику увагу він приділяв економіці, зокрема, міст, що як відомо, пізніше відбилося в його відомій монографії про міста Великого князівства Литовського.

Говорячи про початок історії Київської Русі, він ототожнював його з початком «історії» народу загалом в контексті питання про неісторичність та історичність певного народу. Більш спеціально українознавче звучання мали тези О. Грушевського про те, що «століття з половини 16 до половини 17 ст. цікаві не зовнішніми, а внутрішніми факторами. Найяскравіший та загальновідомий – козацтво. Інший факт – так звана берестейська унія та прояви народних антипатій». Торкаючись етнокультурної історії, О. Грушевський наголошував, на «поступовому піднесенні української національної самосвідомості», але й зауважував заплітаність цього питання, що призвело до заплутаності даних. Модерним виглядає один з головних висновків О. Грушевського про умови національної самосвідомості: «якщо ми зазвичай уявляємо собі єдину Україну, ідеальний конгломерат земель заселених українським народом, то в історії були різноманітні умови життя окремих українських земель та життя тут складалося неоднаково»³²⁹.

Отже, лектору йшлося не про доведення переваги певної ідеології, але про достовірність даних, основи історіографічного, джерелознавчого та навіть історіософського аналізу, тобто власне педагогічні завдання. Курс О. Грушевського був витриманий у традиціях української історіографії, виплеканої В. Антоновичем, що входила у більші чи менші протиріччя з крайніми проявами російсько-імперського історіографічного офіціозу.

Такі риси лектора були додатковим стимулом для студентів О. Грушевського, окрім символічного громадсько-національного значення самого факту його присутності в Одесі.

---

³²⁹ ЦДІАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1159. Арк. 25, 40, 42-65, 137, 185, 203.

Напевно, більш розкутим він був на семінарах та особливо «privatissima», тобто практичних заняттях з невеликим гуртком у нього вдома³³⁰. Таким чином, О. Грушевський продовжив традицію приватних лекцій з історії України, яку започаткував у 1870-х роках дуже популярний серед одеситів педагог середніх шкіл, також вихованець Київського університету Св. Володимира, Л. Смоленський. Одеські українці розглядали ці лекції як прообраз Українського народного університету. Подібні зустрічі влаштовував на своїй квартирі в Одесі і О. Маркевич, хоча вони і не мали такого широкого резонансу та значення. У Києві лекції в себе вдома читав В. Антонович у 1880-х роках. У своїй статті про витоки Українського народного університету О. Грушевський не випадково згадав про свою педагогічну діяльність в Одесі, виразно вважаючи її сенсом зміцнення цієї традиції.

На початку свого перебування в Одесі О. Грушевський писав брату Михайлу: «пока придивляюся до місцевої інтелігенції та прихожу до доволі скептичних результатів. Український настрій доволі слабкий, хоча «Просвіта» дише, але в неї мало сил»³³¹. Однак у спогадах про перебування в Одесі, він писав, що деякі питання разом з учнями він обговорював саме в «Просвіті», «де покійний М.Ф. Комар, втомлений астмою, нотаріальними справами та вічними суперечками з приводу українських викладів з урядовцями градоначальника (бо ті, всі *енки* та *чуки* заявляли, що не знають української мови й не можуть стежити за дебатами на українській мові), щиро вітав кожний реферат членів гуртка»³³². У листі до брата О. Грушевський згадував про свою участь у шевченківському святі, що організувала «Просвіта». Принагідно зазначимо, що дивним чином О. Грушевський, принаймні згідно звітів, не зробив жодної доповіді та не був обраний членом «Просвіти», хоча до неї входив навіть російський одеський професор Б. Ляпунов. Якщо не пояснювати цей факт простим збігом обставин, залишається припустити, що далися

---

³³⁰ Грушевський О.С. Український народний університет // Літературно-науковий вістник. 1917. Т. 68. С. 321-322.

³³¹ ЦДАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 50.

³³² Грушевський О.С. Український народний університет // ЛНВ. 1917. Т. 68. С. 321.

взнаки суттєві розбіжності у поглядах на шляхи розвитку української справи між лідерами «Просвіти» І. Луценко, С. Шелухиним та М. Грушевським.

Учнями О. Грушевського в Одесі, а не лише формальними студентами чи слухачами, слід вважати учасників згаданих неформальних зібрань. На думку Л. Приходько, «зважаючи на тривалий термін викладацької діяльності О. Грушевського (1907-1930), логічним є припущення про те, що за цей час він міг підготувати певне коло учнів. Проте це питання належить до таких, що найменше можуть бути підкріплені документально»³³³. Справді, найчастіше важко докладно реконструювати всі нюанси ланки «вчитель-учень». Одеські події не є виключенням, адже ані сам О. Грушевський, ані хтось з його одеських слухачів не згадував один про одного як про свого учня чи вчителя. Певні документальні підстави простежити коло студентів О. Грушевського все ж таки надають згадані листки з записами про відвідування лекцій. Зокрема, студентами українського вечного були у подальшому відомі одеські професори Є. Загоровський та А. Флоровський.

Однак згадане коло одеських учнів у більш вузькому сенсі послідовників, людей, що перейняли певні елементи чи основи історичного, національного, громадського світогляду, доводиться лише моделювати. Проте, якщо зважити на біографії цих студентів, ця реконструкція не буде виглядати занадто апріорною. Отже, не лише слухачами О. Грушевського, але й співучасниками засідань «Просвіти» були історики М. Слабченко та П. Клепацький, історик та філософ М. Гордієвський, філологи В. Буряченко та А. Ніковський. Всі вони стали провідниками українського національного руху в Одесі. Найбільш близьким за своїми науковими інтересами до О. Грушевського виявився П. Клепацький.

Як часто бувало, надалі шляхи учнів та вчителя пересікалися, але часто і зовсім розходилися (згадаємо конфлікт

---

³³³ Приходько Л. Педагогічна діяльність О. С. Грушевського // [http:// www. nbuv. gov. ua / portal/soc_gum / Studii / 2008_16/19.htm](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Studii/2008_16/19.htm)

М. Грушевського зі своїм учнем С. Томашівським). Знайомство з В. Буряченком та А. Ніковським – видавцями одеського журналу «Основа» – зумовило публікацію статті О. Грушевського на сторінках цього видання у 1915 р.³³⁴. У 1920-х роках зі своїми колишніми одеськими студентами та учнями О. Грушевський зустрічався у Києві, співпрацював по лінії ВУАН. Однак повноцінному співробітництву О. Грушевського та М. Слабченка у 1920-х роках завдав гострий конфлікт одеського історика з М. Грушевським та його «кланом». Хоча М. Слабченко продовжував вважати О. Грушевського «безперечно українцем», він закидав йому наукову бездарність і часто обзивав «нулем». Подібно склалися взаємини обох Грушевських з П. Клепацьким. Ще у 1919 р. у київській газеті «Нова Рада» він піддав критиці книжку О. Грушевського «З сучасної української літератури». П. Клепацький закидав своєму колишньому вчителю увагу до другорядних письменників, Олени Пчілки, І. Семенюка, Грицька Григоренка, М. Грушевського, але ігнорування П. Куліша та О. Стороженка, неухвагу до біографічної канви, заглиблення лише у зміст творів, тоді як письменство є передусім мистецтвом. У 1920-х роках він критикував Грушевських за узурпацію ВУАН, називаючи її «домініоном Грушевських».

Навіть у нетривалому викладанні О. Грушевського можна виокремити три періоди: 1) весна – осінь 1907 р.; 2) осінь 1907 – лютий 1908 р.; 3) лютий – вересень 1908 р.

Перший став справжнім тріумфом О. Грушевського. Він згадував, що на відміну від більшості викладачів, «студентство зустріло виклади на українській мові з великим задоволенням. Нема де поставити додаткових стільців, казав глядач університетського будинку (на Преображенській вулиці), а декан фон Штерн висловлював поки-що задоволення, що студенти так зацікавилися історією (він ще не передчував, що йому, як деканові, через рік буде висловлено за сю справу з українськими ви-

---

³³⁴ Грушевський О. З життя Київського Українського гуртка в 1870-1874 рр. // Основа. 1915. Кн. 1. С. 107-112.

кладами догану від міністерства)»³³⁵. Ініціативу О. Грушевського читати лекції українською мовою привітала одеська «Просвіта». У зібранні товариства на пропозицію В. Ковердинського було обрано депутата для привітання О. Грушевського як першого лектора в Росії з української історії рідною мовою³³⁶.

Звістки про успіхи О. Грушевського миттєво поширилися серед українців інших областей, які розглядали їх як доказ перспективності українського національного руху. Зокрема, С. Петлюра в київському журналі «Україна» зазначив, що «по газетним відомостям, перші лекції д. Грушевського вже відбулися при великому числі студентів»³³⁷. Він же одним з перших інтерпретував цю подію як заснування кафедр українознавства.

Приїхавши до Одеси восени 1906 р., О. Грушевський дізнався від професорів історико-філологічного факультету, що в Раді підіймалося питання про українську мову і викладачі висловлювалися за запровадження приватних курсів українською мовою, якщо сформується цілісна група студентів-українців. Весною він розпочав необов'язковий курс «Внутрішній лад Великого князівства Литовського», під час якого зформувалася невелика група студентів, виключно українців. За узгодженням з ними О. Грушевський перевів викладання на українську мову у березні 1907 р.³³⁸

Погляди та мова курсу О. Грушевського не були секретом для його колег. Він згадував, що зі всіма проявами зневажливої реакції російських діячів на український рух він добре ознайомився навесні 1907 р.: «історик Щепкін, кадет, казав, що не може бути української території, бо всюди українська людність перемішана з не-українською, наприклад, казав він з виглядом триумфатора, візьміть Одесу з її українцями, росіянами, поляками, жидами, італійцями, пальців руки не вистачає для всіх народів, племен Одеси. Філолог Істрин, пізніше академік, пророкував,

---

³³⁵ Грушевський О.С. Український народний університет // ЛНВ. 1917. Т. 68. С. 321-322.

³³⁶ Одесские новости. 1907. 10 апреля.

³³⁷ С.П. З українського життя // Україна. 1907. Т. 1. С. 133.

³³⁸ ДАОО. Ф. 45. Оп. 9. Спр. 10. Арк. 81-82.

що поруч з багатою російською літературою, українська література завжди буде бідною, провінційною, для низчепечаткового вжитку. Філолог Ляпунов висловлював сумнів, чи досить розроблена українська мова для наукових викладів. Історик Линниченко казав, що українське питання є просте непорозумінне, культурна українська праця мала б значення в часи Богдана Хмельницького, а тепер вона є анахронізмом, шкідливим, бо відвертає українців від реальної корисної праці. Над моїм столом у бібліотеці можна було повісити анонс: тут дають всякі інформації по українському питанню, починаючи від такого, чому Володимир Антонович, людина дуже розумна досі ще вірить в українську будучність і кінчаючи тим, чому Пантелеймон Куліш вважав себе гетьманом України, коли писав «рукою власною»?»³³⁹.

Другий період був часом стабілізації. Курси О. Грушевського осені 1907 та весни 1908 р. тісно примикали до початкового курсу. Аудиторія не змінилася у своєму складі, тому він продовжував читати українською. У наступному семестрі він викладав українською польсько-литовські взаємини після смерті Вітовта та коментував історичні джерела, які відносилися до цього періоду, здебільшого актовий матеріал. Натомість курси про добу Петра I він читав російською.

Навпаки, третій період, як і перший, став часом вибуху, на цей раз з негативним забарвленням. Сам О. Грушевський вважав, що вже восени 1907 р. «обставини почали змінюватися: в повітрі потігнуло чорносотенством. У часописі «Русская Речь» почалися доноси, *coveant consules*». Олександр усвідомлював тимчасовість свого перебування та викладання у цьому місті, очікував гонінь, визначав свій стан як «настрій кислий», «набридло», «сумно і гидко!». Зрештою, у лютому 1908 р. його побоювання справдилися. 20 лютого 1908 р. попечитель одеської навчальної округи зажадав у ректора пояснення щодо читання лекції українською мовою (саме так! Пізніше ця дефініція була змінена у діловому листуванні щодо цієї справи на «малоросійську мову»). Ректор звернувся за поясненнями до декана Е. фон

---

³³⁹ Грушевський О.С. Український народний університет // ЛНВ. 1917. Т. 68. С. 321–322.

Штерна. У листі до брата О. Грушевський повідомляв: «тут починається похід против української мови, цікаво, що вийде з того». Саму сутність справи він пояснював так: «в 1906 році була розмова в Совіті про українську мову і була зроблена певна резолюція, про се сказали мені в 1906 р. всі по свіжій пам'яті. Я і сподівався, що питання стане таким чином на ґрунт принципіальний. Але в журналі резолюції нема й мій виступ не мов власна ініціатива і тільки всього. Сумно і гидко! На російську мову переходити я, розуміється, не буду: закінчу по українські до кінця окремого відділа і буду далі замість курса вести читання джерел. А в осені – addio!»³⁴⁰. І все ж, на нашу думку, О. Грушевський і раніше усвідомлював певний ризик від свого вчинку.

Однак, як справедливо зауважила Т. Попова, Е. фон Штерн обрав тактику захисту свого підлеглого, звівши все до простого непорозуміння³⁴¹. Більш того, він дуже довільно проінтерпретував слова з пояснювальної О. Грушевського, повідомивши ректора, що той обрав українську мову викладання тому, що його «курс носит специальный практический характер и состоит главным образом из разбора разных документов, написанных в значительной мере на малороссийском языке»³⁴². Сам же О. Грушевський послідовно оперував категоріями законності своїх дій, їх відповідності рішенням Ради подібно до ситуації у Харківському університеті. Отже, хоча Д. Дорошенко наголошував на самовільності цих лекцій, мотивація та дії О. Грушевського мали легальний, а не радикальний, революційно-підпільницький характер³⁴³.

Справа О. Грушевського викликала розкол серед одеських професорів, які і до того поділялися на дві групи: консервативну та ліберальну. Деякі сучасники називали ці групи відповідно «великоруською» та «малоруською». Вирішальний момент стався 4 квітня 1908 р. під час голосування щодо питання чи має

---

³⁴⁰ ЦДАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 79.

³⁴¹ Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. Одесса, 2007. С. 41.

³⁴² ДАОО. Ф. 45. Оп. 9. Спр. 10. Арк. 78.

³⁴³ Українська культура: лекції за редакцією Д. Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. К., 1993. С. 35.

О. Грушевський отримати винагороду за всі прочитані ним лекції, чи лише за російськомовні? 14 професорів (О. Шпаков, В. Косинський, Б. Ляпунов, С. Пападімітріу, О. Доброклонський, Г. Танфільєв, С. Танатар, М. Ушинський, І. Слешинський, О. Павловський, П. Мелікішвілі, О. Кононович, С. Ярошенко, Е. фон Штерн) проголосували за повне винагородження українського історика. Однак перемогла протилежна позиція 19 професорів (К. Серапін, І. Кіяницин, В. Адамович, Я. Лебединський, Н Щоголев, С. Головин, О. Корш, О. Маньковський, Д. Кишенський, Ф. Каменський, О. Клітін, Н. Батуєв, О. Щербakov, О. Алмазов, О. Федоров, М. Чижов, В. Палаузов, Ю. Клименко, С. Левашов)³⁴⁴.

Цей розподіл далеко не прямо відображає ступінь лібералізму певного професора. Так, серед прихильників О. Грушевського опинилися на той час послідовні ліберали О. Шпаков, П. Мелікішвілі, В. Косинський, однак, поряд з ними досить дивно виглядають консерватори Б. Ляпунов, С. Пападімітріу та О. Доброклонський. Нагадаємо, що про першого з них О. Грушевський згадував як про одного зі своїх запеклих критиків. Таким чином, завдяки справі О. Грушевського, лібералам вдалося ситуативно залучити на свій бік трьох представників протилежного табору, який однак виявився досить міцним. Принциповість, втім як і в інших питаннях (наприклад, негативному ставленні щодо правових обмежень проти євреїв), проявив Е. фон Штерн.

М'яка реакція значної частини професорської корпорації на чолі з деканом амортизувала становище О. Грушевського. У травні 1908 р. міністерство народної освіти обмежилось лише доганою та попередженням, що в разі повторного випадку читання лекцій українською мовою О. Грушевського буде звільнено. З цього приводу він згадував: «весною приват-доцентом вистовлено догану за українську мову і пропоновано негайно перейти на «єдиний общегосударственный язык». Прийшлося пакувати книжки та посилати порт'є готелю «Пасаж» за білетом

---

³⁴⁴ ДАОО. Ф. 45. Оп. 9. Спр. 10. Арк. 112.

на городську станцію». Однак після догани він ще певний час викладав. Він повідомляв брата: «з округа я вже маю роз'яснення, що лекції можна читати лише по російськи. Я читаю замість курса тепер про джерела і студенти розбирають уривки з джерел»³⁴⁵. 23 вересня 1908 р. О. Грушевський надав заяву декану, в якій відмовився від читання курсів, адже після хвороби печінки у серпні потребував відпочинку. Фінальною крапкою в одеському періоді життя О. Грушевського слід вважати рішення історико-філологічного факультету від 3 жовтня 1908 р. про те, що внаслідок порушення здоров'я він не буде читати в осінньому семестрі лекції з російської історії.

Щоправда, подальші зміни у кар'єрі О. Грушевського виглядають на перший погляд дивно: у лютому 1909 р. його зарахували на посаду приват-доцента Московського університету, а в подальшому – Петроградського. Хоча це виглядало навіть як підвищення, більшу рацію мала дружина О. Грушевського, яка у 1939 р. після арешту чоловіка у листі до Й. Сталіна намагалась чіткіше виокремити його образ борця з царським режимом: «он первый в 1906 году читал лекции на украинском языке в Одесском университете, за что в 1907 г. получил выговор о запрещении читать лекции в южных университетах, и мы жили до 18 г. в Ленинграде»³⁴⁶. Згідно колоніальної політики Російської імперії щодо її українських губерній, діячі українського національного руху всіляко усувалися з території України, отже, відриваючись від ґрунту, який сприяв їх націєтворчій діяльності. Найвідомішим епізодом цієї політики є повернення М. Костомарова, Т. Шевченка та ін. кирило-мефодіївців з заслання до Петербургу. Попри сучасний міф про одвічний брак українського «підґрунтя» в Одесі, доля О. Грушевського яскраво свідчить, що царський уряд чудово розумів його наявність.

Одеські події відразу стали предметом осмислення з боку сучасників. Для російських шовіністів вони були водночас свідченням зухвалості та неблагонадійності українського руху та

---

³⁴⁵ ЦДАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 81.

³⁴⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64688-ФП.

його загрозливого піднесення³⁴⁷. Для М. Грушевського та багатьох його однодумців – свідченням наростання реакції імперії проти мирних, просвітницьких, гуманних та справедливих бажань українців³⁴⁸. П. Стебницький пророкував зворотні наслідки політики репресій: «украинская молодежь вновь предоставлена самой себе в своих научных потребностях, которые от этого, конечно, не потеряют в своем интенсивности, но, встречая, в качестве запретного плода, трудности в своем удовлетворении, естественно сопровождаются настроениями, которые едва ли желательны для того же просветительного ведомства»³⁴⁹. Найбільш оптимістичним був В. Дорошенко, на думку якого, «існування українських кафедр відіграло велику освідомляючу роллю: з одного боку рух за ними спричинився до значного поширення національної свідомості серед широких верств українського громадянства, з другого – допоміг українському студентству об'єднатися й зорганізуватися на загальноукраїнській справі»³⁵⁰. Назва «кафедри» не відповідала дійсності, але підкреслювала значення цих курсів для подальшої розбудови української освіти.

З твердженням В. Дорошенка слід погодитись, як втім й з чудовою метафорою відомого українофоба початку ХХ ст. С. Щоголева, який писав, що «весенний семестр 1907 г. принес новоросійському університету першу українську ласточку» у вигляді лекцій О. Грушевського (С. Щоголеву належить й інша цікава метафора: українські студентські громади – «партизаны украинства»).

Натомість, у цьому більш-менш поверховому аналітичному «хорі» більш цікавою та глибокою виглядає думка С. Петлюри. Пригадуючи через рік після подій активність студентства у напрямку відкриття українських кафедр він зауважував, що «з боку формального, зовнішнього, українське студентство вияви-

---

³⁴⁷ Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. К., 1912. С. 166.

³⁴⁸ Грушевський М. Твори. Т. 3. Львів, 2005. С. 395.

³⁴⁹ Стебницький П. Вибрані твори. К., 2009. С. 334-335.

³⁵⁰ Дорошенко В. Українство в Росії. Відень, 1917. С. 73.

ло свою національну свідомість і маніфестувало її прилюдно». Проте, він відразу задався питанням про те наскільки ця свідомість справді є глибокою, наскільки вона заявила себе активною? Відповідав він у досить песимістичний спосіб: «українські студенти, які, між іншим, і в Харкові, і в Одесі завзято добивались українських лекцій, не дуже-то густо ходили на ті лекції, коли їх почали в Харківському та Одеському університетах викладати тамошні професори. Є, приміром, певні звістки, що на лекції історії в Одеському університеті (викладав прив.-доц. Ол. Грушевський) ходять нечисленні одиниці з-поміж українського студентства, що побирає освіту в Одесі. З такого факту можна зробити один тільки логічний вивід: або ж тих лекцій не вміють викладати настільки цікаво з наукового боку, щоб вони могли захопити слухачів, або ж самі слухачі мало цікавляться українською наукою, якої вони недавно так завзято домагались од університетського уряду. В кожному разі, згаданий нами факт про те, як ставилася на ділі частина українського студентства до українських лекцій, не можна вважати за корисне придбання для українського громадянства»³⁵¹.

Від'їзд О. Грушевського, наростання реакції, негативно вплинуло на моральний стан студентського українського руху. За свідченням А. Ніковського, у 1909 р. «студентська громада, що почала було весною читання рефератів, за пів року урядила може одну збірку з рефератів. Іноді на вечірках Просвіти тиняються з кута в кут. І мало, страшенно мало, тих українців – робітників серед студентства! Свідомих, освічених є досить, та дуже в них розвинуто скептицизм, критицизм і т. ін., що не дає їм змоги пристати до праці просто, без заплутаних міркувань, без примірювань, оглядин. Не беруть участь в діяльності Просвіти, тому що там панує буржуазний напрямок і забувають про те, що напрямок роблять люде, а не природа, не хочуть згадати про те, що власною участю, власною енергійною працею можна утворити свій напрямок... Звинувачують старших у вузькому націоналізмі, цураються чорної роботи, яку робить студентст-

---

³⁵¹ Петлюра С. З українського життя в минулому році // Петлюра С. Статті. К., 1993. С. 54-64.

во Галичини... Саме краще, чого можна було б бажати одеському студентству, щоб воно зрозуміло таємницю чорної роботи, щоб воно приклало до праці руки, щоб кинуло «принципіяльні розмови», бо в основі їх лежать часто й густо тільки особисті непорозуміння, бо коли молодіж обвинувачує окремих осіб в шовінізмові, націоналізмові то що, то це не більше як формальна причіпка, щоб не робити для всіх, щоб дати волю розвинути в собі всім українським «гедзам»»³⁵².

Ініціативу низки студентів заснувати польську секцію Одеської студентської громади для втягування в український рух полонізованих українців А. Ніковський вважав штучним та нецирим і загалом заперечував існування студентської української громади³⁵³. Втім, не виключено, що в даному разі дався взнаки надмірний критицизм та скептицизм публіциста та громадського діяча. У 1912 р. лідер українських есерів М. Ковалевський зустрівся в Одесі з В. Буряченком як з лідером української студентської громади. У 1914 р. одеські студенти зосередились на протистоянні владі в її намаганні унеможливити відзначення ювілею Т. Шевченка. У 1915 р. набула заснована Одеська українська громада курсисток у складі 14 членів³⁵⁴.

У 1917 р. В. Буряченко присвятив некролог одному зі своїх колишніх соратників, члену одеської української студентської громади, есеру, Костеві Комарецькому³⁵⁵. На основі цього тексту можемо зробити висновок, що цей нині абсолютно забутий діяч належав до кола провідників одеських українців. У 1911 р. К. Комарецький закінчив юрфак Новоросійського університету, читав у гуртках історію України та українського письменства, був головою «Української хати» та її літературної секції. Мало відомість цього діяча була зумовлена тим, що свої статті він найчастіше підписував псевдонімами «К.М.К.», «М-евич», «Кость». В «Одесском листке» він вів українську хроніку, пуб-

---

³⁵² Василько А. Лист з Одеси // Рада. 1909. № 15.

³⁵³ Євген Чикаленко. Андрій Ніковський. Листування, 1908-1921 роки. С. 44.

³⁵⁴ Українське слово, 1917, 23 березня.

³⁵⁵ Українське Слово. 1917. Ч. 7. Червень.

лікувався також в «Одесских новостях», львівській «Будучності» та київській «Раді». У 1917 р. він встиг видати 26 лютого статтю про Т. Шевченка в «Одесских новостях», але передчасна смерть не дозволила йому реалізувати свої здібності.

На початку ХХ ст. один з лідерів одеських українців В. Громашевський повідомляв в одному з листів, що найняв для сина репетитора, «студента Вкраїнця (правника) з Анан'їва, Комарецького – нічого собі людина (належить до Українського кола в університеті)»³⁵⁶. З особової справи студента Костянтина Миколайовича Комарецького дізнаємося низку додаткових даних: народився 18 грудня 1884 р. у родині надвірного радника у місті Константинограді Полтавської губернії. Середню освіту отримав в Анан'ївській гімназії³⁵⁷. Про Дружину Костя, Олександр Миколаївну Комарецьку, С. Шелухин згадував як про одного з лідерів українських жінок Одеси, активну учасницю українського національного руху. Як грекиня за походженням, разом з іншою грекинею, дружиною А. Ніковського Н. Христо, О. Комарецька подавала приклад зденационалізованим українцям. У 1918 р. вона створила українську жіночу організацію, яка швидко розгорнула допомогу українцям. У 1920 р. вона була одним з провідних членів «Просвіти», за що і була розстріляна більшовиками у червні.

У 1917-20 роках студенти-українці Одеси перебували в авангарді боротьби за українську Одесу, що було б неможливим без попереднього досвіду. Тогочасна одеська преса рясніла оголошеннями про студентські збори українців, лекції на політичні та історичні теми, заяви-вимоги про запровадження українознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах³⁵⁸. Рушійною силою процесу став Український студентський союз, що об'єднав студентів та курсисток Одеси³⁵⁹. Одеське українське студентське товариство проголосило своєю метою «всебічне вивчення та наукову розробку літератури, історії, мови, етнографії, геогра-

---

³⁵⁶ РНБУВ. Ф. 182. Спр. 118. Арк. 2.

³⁵⁷ ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 6520. 7 арк.

³⁵⁸ Див. напр.: Вільне життя. 1918. 5 травня.

³⁵⁹ ДАОО. Ф. 615. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 150.

фії, філософії та загалом всього культурно-історичного процесу розвитку українського народу»³⁶⁰.

Від лютого 1917 р. одеські студенти українці намітили виклади з української історії для робітників, моряків, солдатів. Серед тем – Демократичний устрій України до з'єднання її з Московою; Національні відносини України в кінці 18 століття; Культурне відродження України після Шевченка; Українські козаки – перші борці за волю народу³⁶¹.

На початку березня 1917 р. українські студенти та курсисти Одеси надіслали звернення до міністра юстиції О. Керенського про відкриття українських університетів та кафедр українознавства у російських університетах. Звільнення українців-галичан³⁶². Подібні тенденції були властиві і іншим національним громадам. Так, збори студентів євреїв та курсисток тодіж прийняли резолюцію про те, аби всіма силами та засобами добиватися заснування при Одеському народному університеті кафедри єврейської історії та культури³⁶³.

Головною формою активності українських студентів та курсисток у 1917 р. була участь у студентському самоврядуванні. У травні 1917 р. представники «Українського союзу учнів вищих навчальних закладів Одеси» (Поляничко, Шаровский, Петрунь, Ненадкевич, Кубраченко, Шелухина) у складі Блоку національних меншостей разом з євреями-сіоністами та поляками (разом – 50 осіб) взяли участь у виборах до Одеського коаліційного студентського комітету. За результатами виборів українці делегували у цей орган двох осіб, так само як поляки та сіоністи. На нових виборах у середині жовтня 1917 р. українці склали окрему фракцію. Загалом у виборах взяла участь менша частина тогочасного студентства Одеси (40 % - 3096 з 8 тисяч). Перемогли отримали кадети (1018 голосів), сіоністи (586), есери (554), блок есдеків та «Бунду» (472). Українців підтримало 150 осіб, тоді як євреїв-соціалістів 36, німців – 87. Для настроїв студентів

---

³⁶⁰ ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 613. Арк. 2.

³⁶¹ Українське слово, 1917, 23 березня.

³⁶² Одесские новости. 1917. 6 марта.

³⁶³ Сын народа. 1917. 18 марта.

показово, що за чорносотенці проголосувала лише одна людина. Українці отримали, таким чином, три місця у комітеті³⁶⁴. Одна з одеських газет, коментуючи результати, не уникла приводу для кпину на адресу українців, мовляв, «при стремлении к объявлению Новороссии «самостийной Украиной» это как-будто не совсем много»³⁶⁵. Проте, враховуючі всі обставини (підбір студентів в університети, тиск здебільшого українофобської професури та студентів, брак досвіду), не можна не відзначити певний прогрес у оформленні українського світогляду молоді, що цілком відповідало загальним тенденціям доби Української революції, особливо порівняно з подіями 1905-07 років, коли українці фактично не брали участь у студентському самоврядуванні та активності окремою групою.

Як бачимо, газета наводить прізвища провідників українського студентства, щоправда, «глухо» – без ініціалів. Постаті деяких можна встановити напевно. Безумовно, в першу чергу йдеться про Шелухину та Петруня. Шелухина – то донька одного з провідників одеських українців С. Шелухина, Ксенія, 1898 року народження. У 1906-13 роках К. Шелухина завершила сім класів Маріїнської жіночої гімназії, де їй, зокрема, викладав один з засновників україномовної математики в Одесі В. Крижанівський. Звання домашньої наставниці вона отримала в Одеській жіночій гімназії О. Кандиба. У 1916 р. К. Шелухина рік вчилася на історичному відділенні Одеських вищих жіночих курсів, але невдовзі перевелася на юридичний³⁶⁶. У вересні 1917 р. вона була зарахована вільнослухачкою на історичне відділення історико-філологічного факультету Новоросійського університету, де слухала лекції Мандеса, Доброклонського, Ланге, Коцієвського, Щепкіна, Попруженка і, особливо слід зазначити, курс історії української літератури у професора С. Вілінського³⁶⁷.

---

³⁶⁴ Одесские новости. 1917. 18 октября.

³⁶⁵ Одесские новости. 1917. 19 октября.

³⁶⁶ ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 4371.

³⁶⁷ ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 14881.

Федір Остапович Петрунь є відомою постаттю в історії одеської вищої освіти та науки, проте про його причетність до українського громадського життя згадана вище звітка дає поки що унікальне свідчення. Проте і загалом про його студентські роки відомо досить мало, хоча мало використані та мало відомі архівні документи надають таку можливість. Ф. Петрунь народився в родині священика Остапа Онисифоровича та Надії Ємельянової 17 лютого 1894 р. у селі Уст'є Подільської губ. У червні 1912 р. зі срібною медаллю скінчив Одеську 3 гімназію, де йому викладали С. Шелухин, історик М. Хітун та професор П. Потапов. Прийнятий на історичне відділення Новоросійського університету в осінньому півріччі 1912 р. У вересні 1919 р. завершив навчання з дипломом. Слухав зокрема спецкурси А. Флоровського «Історія Новгороду Великого», «Огляд пам'яток російського законодавства», В. Крусмана «Історія встановлення європейського володарювання в Індійському океані», «Загальний нарис допоміжних наук історії», С. Пападімітріу «Фуکیدід», М. Гордієвського «Введення у філософію», П. Біцилли «Вступ до вивчення середньовічної літератури», «Історія Сходу», Є. Тріфільєва «Російська історіографія», «Російська археологія», «Історія України», Б. Варнеке «Археологічний коментар до Овідія», Є. Загоровського «Історія Новоросії», «Запоріжжя», С. Вілінського «Історія української літератури», П. Потапова «Малоруська мова».

Для залікового твору він готував роботу на тему запропоновану М. Попруженко «Віктор Іванович Григорович в історії вивчення півдня Росії» - першу роботу з новітньої історіографії чи наукознавства. Але більш цікавою та новаторською виглядає робота Ф. Петруня надану ним у факультет 27 серпня 1919 р. «Основні моменти у долях історичного вивчення Півдня Росії». Отже, вперше в Новоросійському університеті було підготовлено роботу з історіографії Південної України. Головним вчителем Ф. Петруня був Є. Тріфільєв, під керівництвом якого він працював і в студентському історичному гуртку. У лютому 1916 р. він виконував обов'язки бібліотекаря цього гуртка з правом приймати літературу, що надходила для гуртка. Позаяк нам невідома

фотографія Ф. Петруня, її до певної міри може замінити опис його прикмети з документу 1912 р.: «роста выше среднего, волосы и брови русые, глаза серые, нос и рот обыкновенные, подбородок круглый, лицо чистое, особых примет нет»³⁶⁸.

Полянничко – то напевно Феодосій, що був досить помітний діяч українського політичного руху 1917-18 р., але виявити його зв'язки з університетом не вдалося. Інші особи так і залишаються загадковими. Лише припустимо, що Ненадкевич – це Микола Васильович – студент історико-філологічного факультету слов'яно-руського відділення до вересня 1919 р.³⁶⁹, Кубраченко – Кубраченко Марія Несторівна (народилась 14 липня 1895 р. у родині чигиринського міщанина), яка навчалась на словесному відділенні Одеських вищих жіночих курсів від осені 1918 р. Хрещена в Одеській Св. Миколаївській Карантинно-Портової церкви. У 1907-12 р скінчила 7 класів приватної жіночої гімназії В. Маслової та М. Градської в Одесі з золотою медаллю³⁷⁰.

Питання українізації Одеського університету підіймали і соціал-демократи, що загалом легковажили національним питанням. Так, наприкінці квітня 1918 р. у головному корпусі Новоросійського університету на зборах студентів соціал-демократів відбулась лекція П. Тучапського «Українізація та вища школа»³⁷¹.

Однією з форм національної самореалізації була діяльність українських молодіжних гуртків та клубів. Чільним діячем літературного студентського гуртка був Юрій Липа³⁷². Метою «Одеського Українського студентського товариства» проголошувалось всебічне вивчення та наукове опрацювання літератури, історії, мови, етнографії, географії, філософії та загалом усього культурно-історичного процесу українського народу. Товариство збиралось влаштовувати читання, лекції, реферати, збирати археолого-етнографічні колекції, купувати необхідні

---

³⁶⁸ ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 10180; ДАОО. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 786.

³⁶⁹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 717.

³⁷⁰ ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 2178.

³⁷¹ Одесские новости. 1918.28 апреля.

³⁷² Гак А. (Мартин Задека) Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Новий Ульм-Філадельфія, 1973. С. 67.

для його цілей книги та рукописи, друкувати книги та брошури, що мають наукове значення. Товариство мало власну бібліотеку. Існувало товариство на пожертви та субсидії університету. Керівним органом товариства було Правління у складі 9 членів та 3 кандидатів³⁷³. 5 червня 1918 р. у Воронцовському палаці за модерування Виконавчого комітету Української міської Ради (голова – Л. Ковальчук) мали відбутися збори професорів-українців, Української студентської громади, Одеського Українського наукового товариства, Української студентської громади, українських студенток ОВЖК, на яких мало обговорюватися питання про заснування в університеті кафедри українознавства³⁷⁴.

Студенти склали велику частину українських мілітарних формувань³⁷⁵. Апогеєм українського студентського патріотизму і водночас свідченням плідності розвитку українського студентського руху була провідна участь студентської української молоді у забезпеченні військової допомоги ЗУНР у 1918 р.³⁷⁶. На початку листопада з Одеси до галицької армії відправилися близько трьох тисяч одеських юнаків³⁷⁷.

1920-30-ті роки в Одесі та решті міст Півдня були проваллям у класичних формах студентського руху, адже політична система унеможливила нелегальні форми діяльності, опозиційні до влади. Особливо такі дії були неможливі у репресивні 1930-ті роки. Більш того, інспірований владою громадський рух студентів був спрямований на талановитих викладачів, що підозрювалися у неблагонадійності. З іншого боку, політика «українізації» 1920-х років створювала враження реалізації всіх прагнень студентів-українців. Ситуація з україномовністю вищої освіти залишалась складною. Лише деякі викладачі послідовно читали лекції українською мовою: історик М. Слабченко та М. Гордієвський, філологи Н. Букатевич, А. Музичко,

---

³⁷³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 19. Спр. 613. Арк. 2-3.

³⁷⁴ Молодая Украина, 1918, 5 июня.

³⁷⁵ Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту // Визвольний шлях. 1967. Кн. 1. С. 106.

³⁷⁶ Шухевич С. Моє життя. Спогади. Лондон, 1991. С. 255.

³⁷⁷ Одесский листок. 1918. 9 ноября.

В. Лазурський, О. Ковалівська, Р. Волков, математик В. Крижанівський та галичанин юрист І. Цьокан (колишній вояк УГА). Решта читали україномовні курси лише епізодично, далеко не якісною мовою, сприймаючи свою україномовність радше як обтяжливий обов'язок.

Помітні спроби відродити традиції українського студентського руху спостерігались у роки війни. Їх слід розглядати передусім у контексті боротьби ОУН за відродження колективної національної пам'яті українців, передусім підсоветських до 1941 р. У положенні про устрій ОУН йшлося про історичну тяглість та зумовленість нації. У третьому пункті резолюції Конгресу зазначалося: «Національний ідеал формується на ґрунті суцільного досвіду минувшини в з'єднану форму органічних прагнень, яких здійснювання дає тяглість історичного ставання нації»³⁷⁸.

В часи війни на перше місце вийшла проблема повернення східноукраїнського населення до власних коренів. В інструкціях до пропаганди травня 1941 р. ОУН закликала до пропаганди культу героїзму, нав'язуючи до історії України (історія України не починається з 1917 р.) і до місцевих актів та подій визвольної боротьби та пам'яток, організувати віча та демонстрації з поворотом прапорів козацьких і часів 1917-20 років, наводилися приклади пісень зі згадками українців як предків козаків.

Потреба у навчанні власній історії в іншому документі обґрунтовувалась тим, що людина може полюбити Україну лише в разі її пізнання, наголошувалося на необхідності наведення історичних закономірностей, висновків, а не лише цифр та фактів. Пропагандисти ОУН мали обговорювати теми про великих людей в історії України, історію загалом і особливо – кривди, що завдала Україні Росія. ОУН цікавили звіти оперативних груп про рівень обізнаності «східняків» з постаттю М. Грушевського, національні гордощі за власне минуле. В інструкції для вихователів юнацтва ОУН, подано програму з історії України та список літератури. На відміну від більшості подібних документів, де

---

³⁷⁸ Конгрес Українських націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський. Львів, 2006. С. 77-79, 285, 297.

увага зверталась виключно на державні епохи в історії України, у цій програмі враховувалися первісні часи, підкреслювалась передова роль української культури у зміцненні Литовсько-Української держави (саме це поняття слід вважати досить оригінальним, адже історіографія здебільшого оперувала поняттям «Литовсько-Руська держава»), відродження та визвольні змагання, ідейна сила і слабкість українського руху. Завершувався курс вказівками про перспективи та ідейні основи української державності.

У списку літератури привертає увагу наявність не лише праць державників Д. Дорошенка, І. Терлецького, В. Липинського, Д. Донцова, але й критикованого останнім М. Грушевського, М. Драгоманова. Це яскраво свідчить про обмеженість погляду на ідеологію ОУН як ледве не простого копіювання поглядів Д. Донцова³⁷⁹. В іншій програмі цей план конкретизувався та доповнювався докладним висвітленням новітньої історії України, тобто 1917-1940-х років, згадувався Холодний Яр, Базар, рекомендовано окрім М. Грушевського ще й праці В. Антоновича. В інструкції ОУН кінця 1940-х років наголошувалося, що «після упадку УНР наші державно-історичні традиції стали головним поштовхом у діяльності ОУН, УПА». Покликання до історичної традиції містять і загальновідомі «Декалог», «12 прикмет характеру українського націоналіста» та «44 правила життя українського націоналіста».

Натомість використання радянських підручників та праць з історії України відкидалося. В інших програмово-інструкційних документах липня 1942 р. вказувалося на завдання показати весь історичний процес України з точки зору протистояння з Росією, при чому показати вразливість Росії на прикладах Карла XII та Наполеона, використовувати паралелі з іншими народами. Своє бажання побудувати Українську Самостійну Соборну Державу ОУН пояснювало прагненням до відродження героїчного духу княжих і козацько-гайдамацьких предків. План праці в юнацькій сітці на Волині у 1942 р. передбачав вивчення історії політично-

---

³⁷⁹ Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939 – 1955) / Літопис УПА. Т. 11. Львів, 2011. С. 443.

го руху в Україні³⁸⁰. В інструкції 1946 р. конкретизувалося, що Київську Русь слід пропагувати як першу Українську Державу, Козацьку – другу, УНР 1918-20 років – третю, уточнювалося, що Б. Хмельницький не з'єднував Україну з Московією, а І. Мазепа був самостійником. Дуже цікавими з огляду на використання численних паралелей з історії Європи, відтак європейської перспективи, є програмові засади ОУН (м) серпня 1946 р. Замислюючись над перспективами української визвольної боротьби, автори наводили приклади Французької революції, що знесла феодальні окови, ще ранішої Англійської, що не допустила абсолютизму королів і навіть наводили приклад Російської революції 1917 р. як національної, що попри інтернаціональні кличі пішла великоросійським руслом. Наводились також приклади використання поневоленими народами участі свого поневолювача у війні з іншою державою: серби та війни Росії з Туреччиною 1878 р., греки у 1821-30 роках, звільнення Бельгії від Нідерландів, Мала Ірландія проти Англії, 1648 р. – незалежність Швейцарії, народів Австро-Угорщини³⁸¹. В одному з останніх подібних інструктивних документів ОУН знову наголошувалося, що «ширення всіма доступними методами правдивого значення і розуміння східними українцями історії – це одно із найосновніших під сучасну пору її завдань».

Документи про діяльність ОУН, а згодом і ОУН обох фракцій, свідчать про те, що згадані програми, інструкції та декларації втілювалися в життя. ОУН мала витримати серйозну конкуренцію з боку багатьох сил: полонізованих, румунізованих, русифіковано-комунізованих мас. Під час війни ОУН було занепокоєно бажанням румунів румунізувати історичну пам'ять південноукраїнського населення Трансністрії та аналогічним прагненням з боку німців на решті окупованій Третім Райхом та його союзниками території.

---

³⁸⁰ Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941-1943 рр.). Тернопіль, 2002. С. 78-79.

³⁸¹ На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. Зб. Статей, спогадів і документів. К., 1993. С. 453-457.

Певний вплив на окупованій території мала й радянська пропаганда, що після «патріотичного повороту» кінця 1930-х років, як відомо, теж апелювала до українських військових традицій, щоправда, не забуваючи і про «братерство» з росіянами. Ці погляди поширювали совецькі командос («партизани» совецької міфології) та підпільники. Однак ситуація була ще складнішою, адже члени похідних груп зауважували використання німцями для пропаганди навіть радянські історичні кінострічки («Б. Хмельницький»). Мельниківці і бандерівці конкурували і у сфері боротьби за історичну пам'ять, хоча апелювали до спільних цінностей та гасел. Мельниківець О. Жданович навіть вважав історичні розходження однією з передумов розколу на дві фракції³⁸². Іноді вони об'єднувалися для спільних дій проти советів, німців та румунів, а часто наявні документи і не дозволяють чітко ідентифікувати групи. Тим більше, що в окупованій Україні діяли і позаоунівські самостійницькі українські формування. Прикладом є діяльність гетьманців, що поширювали свої історичні погляди, зокрема, в часописі «Нація в поході»³⁸³.

Засоби впливу ОУН на історичну пам'ять населення, можна умовно поділити на два тісно пов'язаних між собою різновиди: прямі, що передбачали безпосереднє спілкування з пересічними людьми, та опосередковані. До перших зарахуємо бесіди, вишкіл молоді, організацію та проведення свят, культ могил, до других – використання «історичних» псевдонімів діячами ОУН та УПА («Наливайко», «Байда», «Кармелюк», «Козак», «Сагайдачний» та ін.), перейменування вулиць на честь українських героїв, видання листівок, преси, зображальних матеріалів, збирання та пропаганду відомостей про подвиги членів ОУН та УПА.

Спочатку здебільшого обмежені тереном Галичини, з 1941 р. націоналісти на короткий час (десь до початку 1942 р. в

---

³⁸² Жданович О. Між юнацьким горінням і холодним досвідом // На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. Зб. Статей, спогадів і документів. К., 1993. С. 281-294.

³⁸³ Євтимович В. Гетьманська традиція в Суботові // Нація в поході. 1940. № 1-2. С. 16; Назарук О. Слово до українських людей доброї волі. Про українську трудову монархію // Нація в поході. 1940. № 13-14. С. 16.

масштабах всієї України, але в багатьох районах – раніше) змогли поширити такі дії на східні землі і до того ж цей час діяти майже легально та відкрито (мельниківці завдяки лояльності до німців, бандерівці – завдяки тактиці «доконаних фактів»). На Півдні видати українську пресу так і не вдалося. Особисте спілкування іноді було ефективніше за друк листівок та газет, а апелювання до історії, ніж до мови³⁸⁴. Під час оперативної роботи з населенням Сходу члени ОУН використовували не лише неодноразово вказану в інструкціях літературу, але й інші праці. Закономірним і вдалим вибором було використання знаної історії миколаївця М. Аркаса, доступну та цікаву місцевому населенню³⁸⁵. Головною проблемою був брак відповідної літератури.

Джерела свідчать про успішну діяльність націоналістів в такому здавалося б безперспективному регіоні як південний. Недаремно у пам'яті А. Мельника закарбувалась не лише Наддніпрянина, але й Причорномор'я: «Численні неофіти ОУН у Києві, Полтаві, Харкові й Вінниці, Одесі і в Дніпропетровську могутньо боролися під знаком українського націоналізму і вмирили, вірні його великим засадам. У роки війни український націоналізм ще глибше занурився в національний материк, розорав його безкраю ширину потужним ралом своєї ідеї і посіяв зерно, вагітне майбутніми історичними плодами». Показовою є стаття Д. Донцова 1941 р., в якій він запропонував оригінальне визначення Одеси – «око України до Європи». У цьому тексті Одеса постає важливим українським центром вольнощів, який не змогла подолати імперсько-радянська ідеологічно-адміністративна машина³⁸⁶.

Румуни відзначали використання українськими силами найрізноманітніших форм поширення своїх поглядів у Трансністрії: живе спілкування з людьми; за допомогою преси, яка представлена 38 газетами, що друкуються за Бугом та привозяться

---

³⁸⁴ Беркгоф К. Жива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Переклад з англійської Тараса Цимбала. К., 2011. С. 222.

³⁸⁵ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 року. Документи і матеріали / Упор. О. Дзюбан. Львів-Київ, 2001. С. 241; На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. Зб. Статей, спогадів і документів. К., 1993. С. 175.

³⁸⁶ Донцов Д. Одеса – «око України до Європи» // Краківські вісті. 1941. 23 жовтня.

підпільно або через пошту в Трансністрію і розповсюджуються з рук у руки; за допомогою літератури самостійницького характеру, до якої належать біографії відомих українців, націоналістична література, журнали, листівки, декларації як бандерівського, так і мельниківського походження; використання приїжджих з Райхскомісаріату емісарів під виглядом художників, іконописців, типографістів, театральних груп, журналістів, студентів, викладачів; шляхом домашніх зустрічей на хрестинах, весіллях, днях народження, вечорницях з використанням пісень, віршів, танців, історичними розповідями старших людей, направлених на розвиток національної свідомості; за допомогою священиків, яких визнано найбільш полум'яними українськими пропагандистами.

Румунські звіти стверджували, що націоналістична пропаганда знаходить сприятливе підґрунтя, оскільки співпадає з прагненням до національного самоствердження з метою створення Української незалежної держави. До руху активно залучається молодь, навіть колишні комсомольці, а тепер організація молодих петлюрівців, національна свідомість яких тепер вища, ніж ще півроку до того, а значить несе серйозну загрозу новому режиму³⁸⁷.

Від заснування Одеського румунського університету наприкінці 1941 р. румуни взяли курс на створення російськомовного закладу, як перехідної форми на шляху до подальшої румунізації вищої освіти. Серед предметів був відсутній курс української мови, хоча б як факультативний. Румуни побоювались зростання української національної свідомості в умовах наявності великої кількості українських студентів, хоча й далеко не завжди україномовних. Українці та росіяни посідали разом перше місце за кількістю студентів (40-50 %) ³⁸⁸. Прагнучи змінити становище на свою користь, 2 липня 1943 р. Дирекція

---

³⁸⁷ Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. Львів, 2005.

³⁸⁸ Л. Шанковський вважав, що кількість українських студентів доходила до 80 %, але ми згодні з сучасними істориками, які вважають цю цифру дещо завищеною (Вінцовський Т., Нікульча І.Я. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941-1944) // Український історичний журнал. 2007. № 5. С. 131). Слід врахувати також, що серед цих студентів далеко не всі були україномовними та українськими патріотами.

культури Трансністрії запровадила квоту на набір студентів: молдавани – 50 %, 25 % – для українців та 25 % – для росіян та інших національностей³⁸⁹. Українці опинились у більш вигідному становищі, аніж росіяни, але, принаймні на історико-філологічному та юридичному факультетах, українці та росіяни перебували у рівноазі, переважаючи разом інші національності. З 324 студентів історико-філологічного факультету 83 в реєстрах позначені як українці, 86 – як росіяни. На менш чисельному юрфаці було 26 росіян та 31 українець.

Провідники похідних груп ОУН зі здивуванням відзначали наявність в русифікованій Одесі досить свідомих українців, зауважуючи серед них передусім студентську молодь³⁹⁰. Влітку 1942 р. батько С. Караванського познайомив свого сина з представником ОУН Богданом Яворським, атестувавши його як цікаву та культурну людину, що прибула з Західної України³⁹¹.

На час вступу наприкінці 1942 р. на історико-філологічний факультет університету С. Караванський був активним членом бандерівської фракції ОУН. Свій вступ він представляв власне як шлях до реалізації завдання ОУН вербувати нових членів з числа студентської молоді. В університеті він вчився до весни 1943 р. Цікавою є замальовка С. Караванським Одеси тих часів: «Війна 1941 року і окупація Одеси румунами додала матеріалів до критичного мислення. З одного боку, війна і окупація вражали своїм варварством, а з другого боку, одесити пересвідчилися у перевагах приватного господарювання та приватної ініціативи. Уся колгоспна адміністрація – оці сьгоднішні морози і ткачки – втекли, а селяни розділили колгоспну землю. Ринки Одеси переповнили плоди праці приватних хліборобів. Під час війни в Одесі не було браку продуктів. Полиці крамниць вгиналися від ковбас. Німецькі солдати, які потрапляли в Одесу з території Райхкомісаріату України (німецько-соціалістично організованої – зони окупації) не вірили своїм очам, оглядаючи «одеське чу-

---

³⁸⁹ ДАОО. Ф. Р-2274. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 31.

³⁹⁰ Чубай М. Рейд організаторів ОУН від Попраду на Чорне море. Мюнхен, 1952. С. 52-53.

³⁹¹ Одесский мартиролог. Т. 3. Одесса, 2005. С. 672.

до»: купували в Одесі ковбаси, пакували пакунки і відсиляли до Німеччини»³⁹².

В таких умовах з'явилися дві петиції студентів історико-філологічного факультету (15 листопада 1942 р. та 6 липня 1943 р.) до румунської влади про відкриття українських відділів на всіх секціях історико-філологічного факультету Одеського Університету, а в першу чергу – кафедри української мови та кафедри української літератури. Першу петицію підписали 20 студентів, другу – С. Караванський, В. Непомнящий, В. Панків. У першій петиції студенти зазначали: «Місцева Румунська влада йдучи назустріч потребам населення Трансністрії, дозволила в містах і селах з переважною українською людністю відкрити українські школи початкові і середні, які успішно працюють і тепер, маючи завдання сприяти процвітанню Трансністрії. Немає ще досі у нас лише вищої школи з українською викладовою мовою, відсутність якої дуже боляче відчуває українське населення Трансністрії, що становить собою аж 2,5 мільйони. Хоч в Одеському Університеті студенти-українці становлять більшість (692 особи), проте викладова мова тут тільки російська»³⁹³. Додатковим аргументом у другій петиції було посилання на 12 пункт декрету маршала Й. Антонеску від 15 червня 1943 р., яким на території Трансністрії забезпечувалось навчання рідною мовою. Якщо у першій петиції студенти мотивували своє прохання лише бажанням бути корисними у справі просвіти українського населення Трансністрії, то у другій до цього додалися більш емоційні слова: «Цілком усвідомлюючи собі величезне культурне й моральне значення освіти рідною мовою»³⁹⁴.

У матеріалах НКВС кінця 1944 р., зокрема звітах про допити С. Караванського, фігурують студенти 1 курсу історико-філологічного факультету «Яков Перебийнос», «Павел Наниєв», «Петр Горох», «В. Непомнящий» (фігурує або під ініціалом В., або ім'ям Петр), «Виктор Пеньков», «Розалия Гавдзинская»,

---

³⁹² Караванський С. Світло згаслої зорі // Українські проблеми. 2000. № 20. С. 194.

³⁹³ ДАОУ. Р-2249. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 36.

³⁹⁴ ДАОУ. Р-2249. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 34.

«Барановский», «Бевзюк», «Олег Легкий», «Михаил Григорьевич Гдешинский» з Донеччини, якого завербувала у 1943 р. Р. Гавдзинська, «Нина Доконт», «Таисия Дубинская», які були у свою чергу завербовані М. Гдешинським, та, зрештою, студенти Політехнічного відділення «Коваль Николай Григорьевич» та уродженець Одещини «Назаров» (1925 р.н.).

Під час суду С. Караванський стверджував, що серед загітованих ним студентів, активними членами ОУН стали лише Р. Гавдзинська, Я. Перебійніс та П. Нанієв. Деякі з них у 1944 р. продовжували підпільну діяльність. Учасниками студентського руху були також майбутня видатна дисидентка, дружина С. Караванського, у роки війни працівник Інституту мікробіології, Ніна Строката, у 1954-60 роках – дружина щойно згаданого О. Легкого, а потім С. Караванського.

Важливий орієнтир для дослідження діяльності української студентської громади в Одеському університеті надають підписи під нижче опублікованими листами. Архівні матеріали дозволяють дізнатися докладніше про деяких з них. Паньків (чи Паньков) Віталій Григорович народився у 1918 р. у селі Стіна Томашпільського району Ямпільського повіту. У 1935 р. він закінчив середню школу, а у 1940 р. – Харківський медичний технікум. До 1941 р. працював в інституті невідкладної хірургії та переливання крові у Харкові. На початку війни був мобілізований у Червону армію як медпрацівник. Згодом добровільно перейшов на бік німців та румунів. Василь Іванович Непомнящий народився 18 серпня 1924 р. у с. Маркевичево Ширяївського району. На момент вступу до університету жив у селі Олександрівка Ширяївського району Одеської області.

С. Караванський згадував, що «він пристав до ОУН, хоч мав незрозумілі погляди. Розбираючи книжки на звалищі, підібрав «Як гартувалася сталь» Островського». Павло Ільч Нанієв народився у 2 лютого 1922 р. у місті Ямполі. Мартинова Катерина Афанасіївна народилась у 1924 р. у с. Анастасіївка, надалі проживала в Одесі. У 1942 р. її батько працював секретарем сільської управи. Бербец Анастасія Григорівна народилась 15 грудня 1923 р. у селі Дахнов-Полевих Краснянського району

Могилівської губернії. Колотіліна Людмила Петрівна народилась 29 березня 1925 р. у селі Білому Смоленської області у родині вчителів. У 1930 р. родина переїхала до Чернову, Ананіївського повіту Одеської області. Бурлака (Бурлакова) Любов Дмитрівна народилась у 1924 р. у селі Веселий Кут Одеської губернії Миколаївського повіту. До вступу в університет працювала шкільною вчителькою. Легкий Володимир Федорович народився 23 липня 1923 р. в Одесі³⁹⁵.

Ніна Григорівна Доконт була донькою співробітника Одеського археологічного музею Григорія Антоновича Доконта. Єдина серед вище згаданих осіб вона успішно пережила повернення комуністів. У 1960-х роках продовжувала справу батька у якості співробітниці археологічного музею, публікувалась у центральній радянській історичній періодиці. Все це, напевно, дало підстави С. Караванському згадати про неї так: «Доконт – мабуть Ніна. У 1960-х роках була викладачкою ОДУ, мабуть, історичкою. Одружена з істориком-галичанином. Чи жива – не знаю. Мала дочку Наталку. Шукайте її, хоч її прізвище не Доконт, а від батька-галичанина. Ніна, можливо, співпрацювала з КГБ».

Наведені фрагментарні факти все ж таки дозволяють зробити певні узагальнюючі висновки щодо колективного портрету одеських студентів, учасників українського національного руху. Попри задекларовану підписантами українську ідентичність, серед них зустрічаємо осіб, що у деяких документах позначали себе як представники інших національностей – молдаванин В. Непомнящий та росіянка Л. Колотіліна. Слід відзначити й наявність серед підписантів уродженки Білорусі. Про складний характер соціокультурної орієнтації деяких підписантів свідчить й наявність російськомовних підписів. Більшість з підписантів походили з Одеси та Одещини, що підтверджує враження галицьких представників ОУН про високий рівень національної ідентичності одеського студентства. До них примикають уродженці Вінниччини. За соціальним становищем майже всі підписанти

---

³⁹⁵ ДАОО. Ф. Р-2271. Оп. 3. Спр. 302, 289, 404, 282, 217, 269, 263.

походили з родин інтелігенції та службовців. Виключенням є Л. Колотіліна, що по матері походила з родини дворян. Лише двоє зі згаданих осіб вказали на своє перебування у комсомолі (Мартинова, Колотіліна) і лише К. Мартинова вказала, що її родина постраждала від радянських репресій. Більшість з підписантів вже не були юними людьми, мали певний життєвий, зокрема, викладацький досвід.

На нашу думку, акція студентів була інспірована ОУН, хоча, напевно, не всі підписанти були членами цієї організації. Загалом, вчинок підписантів, система вимог та аргументації, більш відповідає українській національно-демократичній традиції боротьби за рідномовну освіту.

Обидва листи не пройшли повз увагу румунів, про що свідчить наявність в архівній справі перекладів румунською мовою, зроблених невдовзі після їх надходження. Більшість підписантів навчались в університеті і в 1943-44 навчальному році. Ця обставина підтверджує тезу багатьох дослідників про «м'якість» чи «гнучкість» румунського режиму, порівняно з попереднім комуністичним та тогочасним німецьким. Не викликає сумнівів, що за подібний вчинок у радянському університеті у 1930-х роках студентів очікувало б щонайменше заслання. Про один з таких епізодів згадує С. Караванський: «після війни за вимогу складати іспити українською мовою були засуджені до розстрілу харківські студенти»³⁹⁶. Однак певні репресії могли мати місце, про що свідчить дуже помітне скорочення кількості підписів під другим з листів. Можливо репресії могли амортизувати деякі досить впливові одеські симпатичні української культури, адже їх коло в університеті не обмежувалось підписантами.

Можна припустити, що до появи першого, а особливо другого листа (усна порада, консультація при формі написання тощо), мав відношення один з провідних професорів, В. Лазурський. 3 липня 1942 р. він викладав в університеті всесвітню літературу. 24 листопада 1942 р. колеги обрали його деканом історико-філологічного факультету³⁹⁷. Він та його дружина з

³⁹⁶ Караванський С. Ми були зайві на своїй землі // Літературна Україна. 2008. 29 травня.

³⁹⁷ ДАОО. Ф. Р-2271. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 22.

початку ХХ ст. мали позитивну репутацію в українських колах як прихильники української культури. С. Караванський згадує: «Моє знайомство з Лазурським сталося під час мого збору підписів під петицією губернатору Трансністрії Алексяну про потреби українців Одеси: видання української газети тощо. Лазурський заяву підписав. Підписали ще екс-викладач Одеського індустріального екс-інституту Іван Рузин, та здається, (бо я не певен) ще: лікар Кісельов – автор «Російсько-українського медичного словника» та викладач зеленої архітектури Каковський та ще дехто, яких уже не пам'ятаю».

Серед гіпотетичних однодумців українських студентів слід назвати й щойно згаданого відомого українського мистецтвознавця, архітектора та графіка Всеволода Кармазіна-Каковського (1898-1988), який у 1942-44 роках викладав в одеських університеті та Українському ліцеї. Румунські спецслужби підозрювали обох у зв'язках з самостійницьким українським рухом³⁹⁸.

Серед інших осіб що так чи інакше могли симпатизувати українській культурі слід згадати викладача університету Олександра Лазурського, сина професора В. Лазурського. У справах всіх факультетів збереглася досить значна кількість україномовних побутових заяв та прохань студентів, що свідчить про сприятливий ґрунт для активістів українського національного руху.

У нашому розпорядженні немає документів, які б чітко засвідчили вплив аналізованих листів на політику румунів у галузі вищої освіти. Відомий історик А. Жуковський згадує усне повідомлення В. Кармазіна-Каковського про те, що в Одеському університеті у роки Другої світової війни чотири дисципліни викладались українською мовою: українська мова – Шумлянський, історія України – проф. Черняхівський, історія української літератури – А. Балясний, археологія – проф. Селінов³⁹⁹. Однак деякі обставини викликають сумніви: 1) Черняхівський був

---

³⁹⁸ Вінцовський Т. Документи Державного архіву Одеської області про Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії // Лукомор'я. В. 2. Одеса, 2008. С. 193-194.

³⁹⁹ Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часі Другої Світової війни: Північна Буковина, частина Басарабії, і Трансністрія, 1941-1944 // Український історик. 1987. № 1-4. С. 91.

викладачем латини; 2) ані Балясний, ані Селінов не були помічені у симпатіях до українства, а другий загалом не володів українською мовою; 3) в актах діловодства університету немає жодної згадки про такі лекційні курси, а тексти нижче опублікованих листів студентів прямо заперечують їх існування до липня 1943 р. Імовірно, інформатор сплутав університет та Український ліцей, де викладали деякі зі згаданих ним осіб, або він мав на увазі якісь неофіційні, навіть нелегальні збори чи навіть нереалізовані проекти. І все ж, є деяка ймовірність, що вимоги студентів могли хоча б на деякий час принести успіх, наприклад, у завершальний рік румунської окупації. У випадку підтвердження цього припущення, може суттєво підвищитись оцінка вагомості результатів діяльності української студентської громади Одеського університету.

Відновлення комуністичної окупації Одеси перервало традиції українського національного руху, що відновились лише наприкінці 1980-х років. Щоправда, у 1960-х роках у причорноморських вишах на хвилі «Відлиги» існували українські гуртки, але їх суто культурницька робота та деяке вільнолюбство швидко зупинили репресії. Не вдаючись у подробиці новітнього руху за справді Український університет, звернемо увагу на публікації українських одеських викладачів останнього десятиліття ХХ ст. Серед них особливо важливими вважаємо статті Василя Галюса та Василя Барладяну-Берладника, основою текстів яких була все та ж боротьба за виникнення справді Українського духовно та мовно університету в Одесі. Принциповою, хоча і менш різкою, була стаття професора кафедри історії Росії та СРСР О. Гонтаря та деяких інших. Разом вони складають своєрідний маніфест української викладацької еліти Одеси, не реалізований і нині⁴⁰⁰.

---

⁴⁰⁰ Гонтар О. Чи опанують професори українську мову? // Одесский университет. 1992. 20 вересня; Лист С. Іщенко (зав. кабінетом україністики ОГУ) // Одесский университет. 1992. 16 ноября.

На момент написання відгуку на історію Одеського університету ім. І.І. Мечникова 1990 року видання⁴⁰¹, В. Галяс вже тривалий час перебував на пенсії, хоча тримав тісний зв'язок з університетськими колегами, що надавало йому можливість для жорстких оцінок з позиції ветерана (недаремно відгук підписаний «В. Галяс, абітурієнт ОДУ 1939 року»). Головні і подекуди вбивчі характеристики нарисів полягали в іншій площині: «Подекуди книга не позбавлена старих стереотипів і традицій історії КПРС, коли в світлі марксизму-ленінізму не визнавався плюралізм думок» і «висвітлення української культури не знайшло належного місця». «А в радянський час кафедра історії України то з'являлася, то щезала», - з сумом та натяком констатував очевидне В. Галяс і абсолютно вірно зауважив ігнорування, особливо порівняно з виданням 1968 року, місця ОДУ в історії української культури. Зокрема, кричущою була ігнорация постаті М. Слабченка, М. Чайковського, факту праці в Одесі О. Грушевського, який, як вже зазначалося, у 1907 р. вперше в російсько-імперських університетах прочитав курс лекцій з історії України українською мовою.

Чільний діяч Народного Руху України В. Барладяну часто фігурував на шпальтах одеських газет і зокрема «Одесского университета» у 1990-х роках. При чому переважав досить скандальний контекст, звинувачення його у міфологізації, примітивізації, глорифікації української культури та історії, русофобії. Часто ця критика була зумовлена українофобськими комплексами самих критиків. Ці обставини ускладнили роботу В. Барладяну в ОДУ, з яким він мав проблеми ще в часи молодості, виключався з університету. Всі ці риси особистості та ситуації акумулювала рецензія В. Барладяну на чергову ювілейну історію ОДУ 2000 року видання⁴⁰². В інтерв'ю соратнику В. Барладяну коментував: «Ти не читав оцю «Ще одну історію Одеського університету»? Зараз вона вийде в Лондоні без поми-

---

⁴⁰¹ Галяс В. Дрібні суб'єктивні міркування читача книги «Одесский университет. 1865-1990» (одні претензії замість одної рецензії) // Одесский университет. 1992. 1 июня; Галяс В. Чого не узнають студенти («Одесский университет. 1865-1990») // Друг читача. 1992. 11 листопада.

⁴⁰² Барладяну-Бирладник В. Ще одна советська історія ОДУ // Окна. 2000. № 14-15. 29 декабря.

лок [якщо це перевидання і побачило світ, нам його виявити наразі не вдалося – О.М.]. Я там показав, що вся історія Одеського університету – це історія боротьби з українством. Мене, знаєш, ненавидять в університеті. Прогнати мене після цієї рецензії на історію університету вони не можуть, бо це зразу стане це однією антиукраїнською акцією»⁴⁰³.

Його рецензія майже повністю присвячена новітній добі – від сер. ХХ ст. – до сер. 1970-х років. Останні базовані на особистих враженнях автора. Щодо ХІХ ст. В. Барладяну обмежився хіба що зауваженнями про ігнорування авторами ролі В. Григоровича та Д. Княжевича (автор згадував їх саме у такому порядку, порушуючи хронологію) в заснуванні університету і за радянською традицією приписування її М. Пирогову. Причиною такого підходу він вважав те, що Д. Княжевич та В. Григорович були «свідомими українцями». Одним з перших В. Барладяну справедливо наголосив на вартості університету, що працював в Одесі у 1941-44 роках, нагадавши і про роль закладу в становленні П. Каришковського. Сучасні дослідження підтверджують тезу автора про наявність в Одеському університеті осередку ОУН (див. вище у цьому ж нарисі). Нагадав В. Барладяну і про складну та трагічну долю репресованих після повернення комуністів професорів П. Потапова, П. Єршова, А. Незвідського.

Чи не вперше автор поставив проблему вивчення боротьби зі всім українським в університеті впродовж 1930-70-х років, вірно зауваживши тяглість цього процесу. Зокрема, він нагадав «секрет полішинеля», але те про що довгий час було не прийнято згадувати – відставку ректора О. Юрженка, русифікацію університетської газети, репресії проти професора-україніста П. Воробєя (автор навів маловідомий факт, що приводом до гонінь стало те, що П. Воробєй у своїй брошурі з історії України для іноземців назвав Україну Україною, а не УРСР). Відкрито називалися винуватці бід талановитого українця –

---

⁴⁰³ інтерв'ю В. Барладяну-Бирладника В. Овсієнку (режим доступу: <http://archive.khpg.org/en/index.php?id=1203669040>)

М. Раковський, І. Дузь, Н. Якупов. Нагадував рецензент і зовсім нещодавню історію зі звільненням з закладу талановитих українців М. Дашенко, М. Степняка-Лапшина, М. Шах-Майстренко. Всі ці аспекти заслуговують на ретельне дослідження. Резюме В. Барладяну було радикальним: «Ця «Історія» є вкрай шкідливою для української науки», а концептуальний позитивний меседж, «Історія ОДУ є частиною історії саме України», і сьогодні, на жаль, не всіма до кінця усвідомленим.

Попри де-факто невирішеність більшості питань, за які боролись українські студенти та викладачі, сучасне українське студентство ще далеке від активної боротьби не лише за загальні інтереси України, але навіть за свої власні і не лише національні, але й цілком побутові. Головною загрозою для сучасного студентського руху є потрапляння у пастку «деполітизації». Про це попереджав ще Д. Донцов на початку ХХ ст. Великою загрозою для студентів-романтиків є перетворення на пішаків у брудних політичних іграх. Єдиний, хоча й не стовідсотковий, запобіжник – самовиховання, вироблення критичного розуму, підвищення культурного рівня, отже, головне, заради чого молода людина набуває статус студента.

Книга і сцена в українських кольорах: бібліографічні та театральні осередки

Регулярно ознайомлювати одеські культурні сили (вчительство, студентство, бібліотечних та клубних робітників, членів різних гуртків та семінарів, культвідділів та культуркомісій) та взагалі місцеве громадянство з сучасним українським книгарним скарбом та кращими новинами українського друку взагалі і разом з цим, шляхом поширення та розповсюдження здобутків української культури серед суспільства, сприяти поглибленню та підвищенню свідомості громадянства щодо української культури

Зі статуту Українського бібліографічного товариства в Одесі, 1925 р.

Поставлено інститути було зразково і з них вийшло чимало корисних робітників школи й клубів

М. Слабченко про значення Театрального та Педагогічного українських інститутів, 1930 р.

Наукові та громадські товариства були осередками громадянського суспільства, громадянської ідентичності, адже навіть найбільш наукові за завданнями та структурою з них захоплювали в орбіту своєї діяльності не лише науковців, але й решту населення, поєднували наукові завдання з громадянським служінням. Збільшення чисельності всіх типів товариств на території пізньої Російської імперії та раннього етапу існування СРСР відображало зростання громадянської ідентичності, але з іншого боку – стимулювало розвиток цього явища.

Історія Одеського бібліографічного товариства при Новоросійському університеті (ОБТ) вивчена досить фрагментарно⁴⁰⁴. Остаточо статут товариства Міністерство народної освіти затвердило 5 березня 1911 р. Цю дату прийнято вважати датою заснування ОБТ. У справі заснування ОБТ загалом взяла участь 21 особа, з них 18 викладачів та 3 бібліотекаря⁴⁰⁵. На першому засіданні засновників у квітні 1911 р. головою та секретарем ОБТ були обрані І. Линниченко та В. Лазурський. Головним керівним органом ОБТ була визначена Рада у складі голови, секретаря, скарбничого, бібліотекаря та трьох членів.

Перше загальне засідання ОБТ відбулося 14 травня 1911 р. За даними В. Лазурського, до кінця 1910-х рр. відбулося 168 засідань⁴⁰⁶. Станом на початок 1916 р. кількість членів ОБТ перевищила 500 осіб. Члени ОБТ поділялись на членів-засновників, почесних, дійсних та членів-співпрацівників. До складу членів-засновників та дійсних членів увійшла майже вся наукова еліта

---

⁴⁰⁴ Гуменюк М. Бібліографічні товариства на Україні // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. 1965. № 2. С. 44-49; Корнійчук І.І. Історія української бібліографії: Дожовтневий період. Харків, 1971. С. 262-265; Зленко Г.Д. Одно из первых в России // Советская библиография. 1981. № 4. С. 53-54; Смичок А.М. Одеське бібліографічне товариство // Одесі-200. Одеса, 1994. Ч. 2. С. 113-114. Лука Алексеєвич Чижигов. 1861-1924. Біобібліографічний покажчик / Упор. та автор вступ. статті Зленко Г.Д. Одеса, 1993. 27 с.; Мирошниченко В.А. Деятельность И.А. Линниченко в Одесском библиографическом обществе: материалы к биографии // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. Вип. 9. 1999. С. 179-184; Подрезова М.А., Самодурова В.В. Библиотекари Одесского (Новороссийского) университета – мировой науке // Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Т. 13. Вип. 8. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. Одеса, 2008. С. 11-23.

⁴⁰⁵ Известия ОБТ. Т. 1. 1911. С. 1-4.

⁴⁰⁶ Лазурский В. История моей жизни. Одесса, 1936. Арк. 195.

Одеси. Головне ядро склали викладачі та «аспіранти» Новоросійського університету та Одеських вищих жіночих курсів. Деякі автори намагались утвердити в ролі натхненника, засновника та ключової постаті ОБТ відомого бібліографа Л. Чижикова, не в останню чергу завдяки його «почервонінню» у 1917-1920 рр.⁴⁰⁷ Зовсім не відповідають джерелам спроби зобразити найдіяльнішим членом і організатором ОБТ та ініціатором його українознавчих студій М. Комарова. На той час вже сильно хворий діяч не виголосив на засіданнях ОБТ жодної доповіді, не фігурував у жодному проекті⁴⁰⁸.

Весь комплекс наявних документів неоднозначно засвідчує, що цю роль треба відвести професору кафедри російської історії І. Линниченку. В умовах переваги консервативних та клерикальних поглядів в інших наукових установах Одеси, ОБТ перетворилось на найбільш ліберальний осередок гуманітаристики в Одесі. Наприклад, для В. Лазурського, який попри свій магістерський ступінь, до 1917 р. залишався лише приват-доцентом, діяльність в ОБТ була однією з найкращих віддушин.

ОБТ налагодило зв'язки з науковими та навчальними установами та бібліотеками Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Нью-Йорку. В. Лазурський згадував, що «Сорокское общество исследователей Приднестровья просило Линниченко и Бертье-Делагарда помочь им в разработке истории Приднестровья, по случаю 100-я присоединения Бессарабии с Россией. Я ездил в Сороки и читал лекцию о Перси Шелли. По приглашению Бессарабского общества естествоиспытателей я повторил эту лекцию в Кишиневе в пользу Школьного музея при этом обществе»⁴⁰⁹. Низка діячів ОБТ в якості його членів відвідували археологічні з'їзди, працювали в архівах та бібліотеках. Про видання та діяльність товариства регулярно повідомляли бібліографічні

---

⁴⁰⁷ Хмельницький І. Памяти Л.А. Чижикова // Известия. 1924. 18 июня.

⁴⁰⁸ Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть ХІХ ст. - 1917 р.). К., 2007. С. 551.

⁴⁰⁹ Лазурский В. История моей жизни. Одесса, 1936. Арк. 195-196.

видання РАН та «Библиографические известия» (Москва)⁴¹⁰. Під час засідань ОБТ обговорювались питання, що виходили поза межі бібліографії: критерії поняття «видатний» та «місцевий» діяч, методика публікації листування видатних людей, методика виховання дітей у школі тощо. За перші 4 роки існування ОБТ на його засіданнях було виголошено 111 доповідей.

Найпомітнішими акціями ОБТ була розробка анкети для «выяснения книжных богатств Одессы, Новороссийского края, Бессарабии и Крыма», словника видатних діячів Новоросійського краю, заснування музею історії Одеси. Жодна з цих ініціатив не завершилась успіхом. ОБТ вдалося зібрати невелику власну бібліотеку (на початок 1918 р. вона складала 225 назв та 294 тома), проте не вдалося організувати для неї спеціальне приміщення. Бібліотека ОБТ зберігалась в особливій кімнаті при бібліотеці університету у шафах та утримувалася на суму, спеціально асигновану правлінням університету.

Головним досягненням ОБТ слід вважати випуск «Известий» (протягом 1911-1916 вийшло 5 томів (35 випусків). Структура видання була максимально спрощеною і мало відрізнялася від більшості подібних видань: «Офіційний відділ» (протоколи загальних та спеціальних засідань, звіти, списки членів) та «Статті та рецензії» (серед них були короткі огляди, великі критичні замітки, спеціальні тематичні статті, археографічні та джерелознавчі статті), «Бібліографічні покажчики», «Оголошення» (про різні наукові видання та ліберальні газети Російської імперії).

У 1910 р. поняття українознавство усталилося не лише в українській літературі, але й у діяльності Петербурзької Академії наук⁴¹¹. ОБТ перетворилось на провідний, фактично перший в історії міста, центр українознавства в Одесі, що пізніше зауважив М. Слабченко⁴¹². Безумовно, найвагомішу роль відіграв

---

⁴¹⁰ Библиографические известия. 1913. № 1. С. 83; Библиографические известия. 1913. № 3. С. 259; Лазурский В. Рец. На: Обзорение трудов по славяноведению, издания РАН // Известия ОБО. 1914. В. 2. Т. 3. С. 104-105.

⁴¹¹ Обзорение трудов по славяноведению. Издание РАН. СПб, 1914; Рец. на це видання: Щербак С. // Библиографическое обозрение. 1914. № 3-4. С. 477-536.

⁴¹² Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914-1924 роках // Україна. 1925. № 5. С. 179.

особистісний фактор: український патріотизм членів товариства: подружжя Лазурських, М. Комарова, В. Чехівського, П. Климовича, Л. Ковальчука, С. Шелухина, М. Гордієвського, М. Слабченка, П. Клепацького. Володимир та Наталя Лазурські оприлюднили в «Известиях» цілу низку дрібних рецензій на праці М. Комарова, збірники про М. Комарова, Т. Шевченка тощо, просякнуті повагою до української культури, зокрема, театру. В Лазурський зазначав: «только в общении с местными любителями старины и книги ОБО может успешно работать для развития библиографии общерусской и в особенности южно-русской»⁴¹³. Найвиразніше апологія української культури пролунала у некролозі М. Комарову, авторства одного з провідних одеських педагогів, власника гімназії, Л. Ковальчука⁴¹⁴. У доповідях та публікаціях була присутня тема Галичини (повідь І. Линниченка про видання, присвячені історії Галичини, стаття М. Слабченка про звичай колеганства в Галичині).

В «Известиях» друкувалась більша частина доповідей членів ОБТ. Однак деякі важливі праці, найпевніше з технічних причин, залишились на шпальтах одеської преси або в переказі журналістів, або, що значно цінніше, були надруковані у повному вигляді. Передусім, «не пощастило» доповідям періоду Великої війни. Так, газети навели лише коротку інформацію про відгук П. Клепацького на працю І. Розенфельда «Присоединение Малороссии к России»⁴¹⁵.

Згідно статуту ОБТ, його основними завданнями було видання праць, влаштування зборів з питань бібліографії, збирання матеріалів з біобібліографії, бібліографії, історії літератури, бібліотекознавства, книжкової справи, налагодження контактів з бібліотеками, музеями тощо. ОБТ фактично значно перевищувало обсяг роботи суто бібліографічного товариства. Максимально широке трактування поняття бібліографії відстоював

---

⁴¹³ Лазурская Н. Рец. на: Т.Г. Шевченко. Его жизнь и поэзия. Одесса, 1914 // Известия ОБО. Т. 4. – В. 2. С. 107-108; її ж. Рец. на: Вінок Шевченкові. 1912. С. 372-373; Лазурский В. Рец. на: Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины 18 века. 1912 // Известия ОБО. Т. 2. В. 3. С. 173-174.

⁴¹⁴ Известия ОБО при ИГУ. Т. 2. Вып. 7. 1913. С. 323-336.

⁴¹⁵ ОЛ. 1916. 17 ноября.

І. Линниченко. У програмній промові «Задачи библиографии» він наголосив, що члени товариства мають не лише фіксувати та описувати книги, але й критикувати їх зміст⁴¹⁶. Фактично йшлося про історіографічні або наукознавчі завдання. До того ж голова товариства вважав за необхідне перетворити ОБТ на головний осередок для реалізації його ініціативи заснування в Одесі міського музею (у проектах статуту фігурувало також поняття «бібліографічний музей»), що вочевидь не відповідало змісту поняття «бібліографія». У листах 1912 р. до М. Гершензона та В. Семевського, І. Линниченко наполягав на тому, що ОБТ фактично є «історико-літературним товариством»⁴¹⁷. У 1914 р. ОБТ привітало з ювілеєм ІФТ, зазначивши, що обидва товариства є спорідненими за своїми завданнями історичного та історико-літературного дослідження та мають значну кількість спільних членів⁴¹⁸. У листі до дружини академіка Ф. Корша І. Линниченко писав, що «мазепинцем меня часто ругают националисты» (нагадаємо, нині забутий факт, що на початку ХХ ст. «націоналістами» в Російській імперії називали виключно російських шовіністів)⁴¹⁹. Частково ця фраза пояснюється завдяки повідомленню «Одесского листка» 1914 р. про членування правою пресою «ОБТ» та персонально І. Линниченка⁴²⁰.

Архівні матеріали свідчать, що попри встановлення більшовицької влади, старим діячам ОБТ вдалося продовжити існування цієї установи й на початку 1920-х років. На початку комуністичного режиму в Одесі ОБТ було закріплено при Одеському гуманітарно-суспільному інституті. 16 вересня 1920 р. було затверджено новий статут ОБТ при цьому інституті (голова О. Дерібас, скарбник П. Шестериков, секретар В. Лазурський). Збори товариства відбувалися щотижня в приміщенні Інституту на-

---

⁴¹⁶ Линниченко И.А. Задачи библиографии // Известия Одесского библиографического общества. Т. 1. Вып. 1. Одесса, 1911. С. 1-17.

⁴¹⁷ Архів РАН (Москва). Ф. 489. Оп. 3. Спр. 425. Арк. 77; Научно-исследовательский институт рукописей Российской государственной библиотеки. Ф. 746. К. 36. Д. 32. Л. 4.

⁴¹⁸ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2841. Арк. 7.

⁴¹⁹ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки Ф. 465. К. 27. Д. 69. Л. 7.

⁴²⁰ Донос на ОБТ в Русской речи // ОЛ. 1914. 6. января.

родної освіти на вулиці Преображенській 24⁴²¹. Останні роки ОБТ простежуються за листами М. Слабченка та В. Лазурського до І. Линниченка. 27 травня 1921 р. М. Слабченко радісно повідомляв свого вчителя про те, що «ОБО открыто и отмечает свое 10-е, с чем и поздравляет своего председателя»⁴²². Однак у наступному році він згадував про те, що «Студенческое Библиографическое Общество работает так же бойко как прежнее при вас работало. Все остальные умерли»⁴²³. Пізніше він згадував, що в Інституті народної освіти організував історичний студентський гурток та студентське бібліографічне товариство, де було прийнято українську і російську мови⁴²⁴. 1 квітня 1923 р. він вже чітко зазначав, що ОБТ вже рік не працює⁴²⁵. Ці факти аналогічні інформації В.Лазурського про те, що ОБТ проіснувало з деякими перервами до 1922 р.⁴²⁶. Підбиваючи підсумки історії ОБТ, В. Лазурський наголошував, що «...мы делали большое культурное дело, и сейчас в Одессе есть много лиц, которые с удовольствием вспоминают интересные заседания нашего общества».

Формально ОБТ було ліквідоване лише 30 червня 1923 р. Під час організаційних зборів разом з ІФТ його переформатували в Одеське філологічне товариство, яке, втім, так і не розпочало роботу. В якості засновників, окрім старожилів В. Лазурського та М. Слабченка, вперше «засвітилися» мовознавці, викладачі ОІНО, П. Бузук та Р. Волков – всі українознавці, що ознаменувало перемогу української орієнтації у своєрідному майже столітньому змаганні українців за «українізацію» одеських офіційних, неукраїнських, товариств.

Однак вже за кілька років естафету продовжило Українське бібліографічне товариство в Одесі (УБТ). Нова установа стала результатом синтезу російсько-імперських та наукових традицій. Потужне духовне джерело заснування УБТ містилось в тра-

---

⁴²¹ ДАОО. Ф. Р-1395. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 33.

⁴²² Там само. Арк. 43.

⁴²³ Там само. Арк. 39.

⁴²⁴ Михайло Слабченко. С. 32-33.

⁴²⁵ Там само. Спр. 86. Арк. 1.

⁴²⁶ Лазурский В. История моей жизни. Одесса, 1936. Арк. 195-196.

дицях українського національного книгознавства, бібліотекознавства та бібліофілії, заснованих в Одесі передусім М. Комаровим, що пережило піднесення у 1917-20 роках на хвилі Української революції, в Одесі – передусім завдяки ієромонаху Микиті, В. Буряченку, Б. Комарову. Микита заснував Українську національну книгозбірню (бібліотеку), Б. Комаров – у 1920 р. Українську державну бібліотеку, яку і очолив. Символічно, що до її складу увійшли книги не лише ієромонаха Микити, але й українця з великої бібліотеки вбитого більшовиками у 1919 р. І. Луценка. Безпосередній поштовх до заснування УБТ надало створення у січні 1925 р. при Одеському бібліотечному об'єднанні окремої української секції, яка мала влаштовувати курси та виставки української книги. До її президії було обрано Б. Комарова. Ця подія викликала велике зацікавлення серед одеських бібліотекарів, що до цього часу стояли досить далеко від українського життя⁴²⁷.

Обставини заснування УБТ майже невідомі, адже у виданих 1928 р. «Записках» лише зазначалась плідна трьохрічна праця та наводився список доповідей за цей термін. Більш цінну інформацію наводив Б. Комаров у провідному виданні українських бібліологів «Бібліологічні вісті». Він зазначав, що УБТ виникло з ініціативи Науково-методичної комісії по справах українізації при Одеській Політосвіті⁴²⁸.

Конкретизувати генезу УБТ дозволяє проект його статуту 1925 р. за підписами М. Гордієвського, Р. Волкова, П. Бузука, В. Чудновцева, Н. Букатевича, А. Бачинського і А. Клочка. Останній був колишнім «боротьбистом», функціонером від освіти, провідником політики «українізації» в Одесі. Імовірно, до цієї ж категорії належав А. Бачинський. Інші підписанти були викладачами ОІНО: М. Гордієвський – історії педагогіки, Н. Букатевич – української мови. Попри відсутність прізвища під статутом, до кола засновників УБТО безумовно слід зарахувати Богдана Комарова. Наявність підпису М. Гордієвського на першому місці була зумовлена не лише тим, що на той час він очо-

---

⁴²⁷ Бібліологічні вісті. 1925. № 1-2. С. 145-146.

⁴²⁸ Б.К. Українське бібліографічне товариство в Одесі // Бібліологічні вісті. 1926. № 1. С. 77.

лював Українську науково-методичну комісію при Губнаросвіті (власне саме ця комісія у складі М. Гордієвського, Н. Букатеви-ча, А. Бачинського, В. Чудновцева, П. Бузука та С. Дложевського 6 січня 1925 р. прийняла рішення про заснування УБТ), але його високим авторитетом не лише в українських, але й загалом одеських наукових колах. Недаремно у 1926 р. він очолив Наукове товариство при ВУАН. Окрім свого політичного (теж «боротьбист»), наукового (праці з історії філософії та педагогіки), педагогічного (з 1918 р. – доцент Новоросійського університету), публіцистичного (статті з проблем федералізму, української культури) на той час він мав певний досвід боротьби за заснування товариства – у 1921 р. належав до ініціативної групи засновників Філософського товариства. Більшовики визнали вченого людиною правих переконань та аполітичним. Товариство так і не дозволило відкрити⁴²⁹.

Автором статуту в документі було зазначено В. Чудновцева. З огляду на цей факт, а також на маловідомість, слід більш детально зупинитись на біографії цієї постаті. Василь Олександрович Чудновцев (подекуди у джерелах – Чудновців) народився у 1878 р. у родині дяка у селі Преображенське Зміївського повіту Харківської губернії. Загальну освіту отримав у Ставрополі у 1899 р., вищу – у 1904 р. на словесному відділенні Київської духовної академії зі званням магістра богослов'я (магістерська дисертація присвячена поглядам Вундта), прослухав також курс філософії у Київському університеті, викладав в різних гімназіях Закавказзя (Озургетах, Єревані, Тифлісу) грецьку, російську мову, логіку, історію, був інспектором, у 1904-08 роках, у 1905 р. був делегатом загально-кавказького з'їзду вчителів, брав участь у соціал-демократичних організаціях. Обирався, без успіху, у першу Державну думу.

У 1909 р. він оселився в Одесі за адресою Новосельська 67. Викладав російську мову у жіночих гімназіях Ю. Соколової, Шольп, Кандиба, чоловічій гімназії Малярова, а також філософську пропедевтику на різних народних курсах. У 1910 р. він

---

⁴²⁹ ДАОО. Ф. Р-3865. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

прочитав лекції з російської мови на курсах для вчителів церковно-приходських шкіл. У номерах «Циркуляра Одеського ученого округу» за вересень – грудень 1916 р. було опубліковано програму В. Чудновцева з методики російської мови. У тому ж році він виступив організатором та делегатом на методологічному з'їзді вчителів російської мови та зробив декілька доповідей методологічного характеру. Поза межами шкільної освіти він діяв, але не активно, як член двох товариств при Новоросійському університеті – Бібліографічного (з 1912 р.) та ІФТ (з 1913 р.), Літературно-артистичного (з 1912 р.). В цей час він написав статті про М. Гоголя, І. Тургенева, О. Кольцова, М. Ломоносова.

Заслуги В. Чудновцева були увінчані наданням йому чину надвірного радника та орденів Св. Станіслава 3 ступеня та Св. Анни 3 ступеня. Втім, про ці знаки пошани він вже не згадував в автобіографіях 1920-х років, хоча факт свого походження зі стану священників не приховував, на що в ті часи наважувалися вже далеко не всі⁴³⁰.

До 1919 р. ми не бачимо В. Чудновцева серед учасників одеського українського національного руху, хоча не виключено, що він публікувався в одеській пресі про український театр, Т. Шевченка під псевдонімами та криптонімами «Базиль», «М.Б.», «Ч., В.», які він розкрив у 1920-х роках Б. Комарову⁴³¹. В автобіографії він згадав про свої рецензії на книжки, наприклад, російсько-український словник В. Буряченка (В. Буряка), який було видано, як відомо, у 1916 р.

Принаймні більш активно, хоч і теж далеко не на перших ролях, В. Чудновцев заявив про себе у добу Української революції. У 1917-20 роках він був членом української спілки учителів (членом ради її президії), скінчив спеціальні інструкторські курси з української мови та літератури у 1918 р., у 1919 р. викладав у Українському Фребелівському інституті «Основи розвитку дитячої мови». У 1917 р. він був делегатом губерньського

---

⁴³⁰ ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 3986.

⁴³¹ Комаров Б. Матеріяли до словника псевдонімів та криптонімів українських авторів // Записки Українського Бібліографічного товариства в Одесі. Ч. 1. Одеса, 1928. С. 7, 10, 12.

з'їзду вчителів. У 1919 р. – доповідачем на губернському з'їзді вчителів у 1919, 1920, 1921 р. У 1920 р. йому запропонували викладати філософські науки в Камінецькому університеті⁴³². У часопису «Наша школа» він опублікував методичну записку про викладання української мови, у газетах – статті про І. Нечуя-Левицького та І. Франка.

Як стверджував В. Чудновцев в автобіографії, за проукраїнську та соціалістичну позицію попечитель Одеської навчальної округи звільнив його з посад у 1919 р. Це зумовило перехід В. Чудновцева до політичної роботи у лавах УКПБ, а в 1920-21 роках – КП(б)У. Однак після «вчищення» у 1921 р., він залишився безпартійним. У 1919, 1920, 1921 р. належав до членів Ради робітничих депутатів. Як і для більшості українських націонал-комуністів, доба 1920-х років для В. Чудновцева відкрила досить широкі можливості для реалізації. Свій педагогічний шлях він продовжив передусім в Інституті народної освіти, де викладав лекції та практичні заняття з української мови на факультеті соціального виховання. Окрім цього, він викладав у Політехнічному, Сільськогосподарському, Медичному інститутах, Інституті народного господарства. При чому у сільськогосподарському інституті він у 1922-23 р. викладав курс українознавства. Свою публіцистичну творчість у першій половині 1920-х років він присвятив постаті Т. Шевченка, висвітлюючи його діяльність в дусі раннього соціалістичного реалізму⁴³³.

Однак у заявах до керівництва Одеського інституту народної освіти В. Чудновцев нарікав на брак часу для викладання через зайнятість громадською роботою. Тому у 1925 р. він перейшов на посаду позаштатного викладача, в якому і перебував до 1928 р. У 1920-21 роках він був членом Президії та скарбничим товариства Української пролетарської культури, 1922-23 роках – членом пролетарської асоціації наукових робітників, членом наукової секції при Робітосі, комісії допомоги вченим, інструкторо-

---

⁴³² ДАОО. Ф. Р-1593. Оп. 1. Спр. 392.

⁴³³ Базиль. Шевченко й село // Вінок Шевченкові. Збірник. Одеса, 1920; В.Ч. В чому сила й могутність поетичної творчості Т. Шевченка // Мысль курсанта. 1924. 5 апреля.

ром-ревізором губернської наросвіти, експертом з обліку та розподілу робітників губкому праці та ін., не враховуючи публічних лекцій, як то народним суддям та червоним командирам. Разом з професорами М. Гордієвським (голова), Н. Букатевичем, А. Бачинським, П. Бузуком, С. Дложевським, В. Чудновцев належав до складу Української науково-методичної комісії при Губнаросвіті – головного провідника політики «українізації» в культурній сфері Одеси.

Для реалізації своєї мети УБТ збиралося влаштовувати зібрання «для наслукування та обміркування доповідей та рефератів бібліографічного фактору», публічні лекції з питань української бібліографії, збирати матеріали з бібліографії, історії письменства, бібліотекознавства, книгарному ділу й т. ін. в зв'язку з бібліографією, видавати праці, що стосуються до бібліології, а також свій спеціальний періодичний орган, встановлювати відносини з державними й громадськими книгозбірнями та музеями по питаннях бібліографії; брати участь у з'їздах з бібліографії губерніального та загальноукраїнського масштабу. Планувалося заснувати секції за окремими фахами, бібліотеку спеціального характеру, бібліографічний музей, бібліографічне довідкове бюро, книжковий склад. Члени товариства поділялися на дійсних членів та членів-співробітників. Керувало справами Правління на чолі з головою та заступником. В разі закриття УБТО його майно мало перейти до Одеської Української Державної бібліотеки⁴³⁴. Знаходилося УБТ на вулиці Гоголя, 15.

До першого складу правління входив голова В. Лазурський, заступник Є. Загоровський, секретар – Б. Комаров, кандидати – Ф. Петрунь та В. Буряченко. На початку 1928 р. був обраний новий склад: голова – М. Слабченко, заступник – Б. Комаров, секретар – П. Марків, члени бюро – С. Рубінштейн та В. Чудновцев. Від жовтня 1928 р. до 1930 р. головою правління УБТ був Б. Комаров. На початку діяльності УБТО вирішило також заснувати постійну комісію рецензування книжок для села.

---

⁴³⁴ ДАОО. Р-134. Оп. 1. Спр. 1849. Арк. 2-3.

Складання бібліографічного словника діячів Одещини й покажчика «Ucrainica».

У 1925-28 роках на засіданнях УБТ було зачитано 58 доповідей. Від грудня 1925 р. відбувались засідання Природничо-математичної секції. Впродовж 1928-30 років було видано 4 випуски (3 книги) «Записок», хоча спочатку товариство мало на меті видавати їх кожні три місяці. Але не було знято проблеми малої чисельності членів (50 осіб) та бездіяльності великої частини з них. Значно менш задокументована та нетривала діяльність УБТ дає небагато можливостей для узагальнень, а, отже, і порівнянь з ОБТ. В ієрархії наукових одеських товариств 1920-х р. УБТ поступається за своїм доробком Науковому та Комісії краєзнавства. У 1927 р. М. Слабченко зазначав, що УБТ доведено майже до занепаду⁴³⁵. Але у 1928-29 роках було прочитано 14 доповідей і загалом провідникам товариства вдалося втримати товариство «на плаву». УБТ продовжило традиції Одеського бібліографічного товариства щодо широкого трактування бібліографії як знання про книгу та осмислення її змісту. Доповіді були присвячені не лише історичній та літературознавчій, але й математичній та правознавчій бібліографії. Напр. 1920-х років УБТ планувало розширити напрямки діяльності та видавничу програму до 10, зокрема, укладання біобібліографічного словника діячів Степової України, бібліографії підручників, художньої літератури. У 1928 р. провідні члени УБТ видали новаторську працю – збірник творів видатного теоретика педагогіки Г. Песталотці в українському перекладі⁴³⁶.

УБТ значно розвинуло традиції популяризації української культури, зокрема, творчості І. Франка, С. Єфремова, театру. Дуже багато УБТ зробило для дослідження діяльності свого духовного символу М. Комарова. Б. Комаров та низка українських одеських істориків та літературознавців упорядковували та опрацьовували матеріали архіву та бібліотеки М. Комарова, намагались видати деякі матеріали. У 1928 р. Б. Комаров підготу-

---

⁴³⁵ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині С. 264.

⁴³⁶ Песталотці Г. Вибрані твори / За ред. М.І. Гордієвського, А.Г. Готалова-Готліба і В.О. Чудновеца. Одеса, 1928.

вав друге видання бібліографічного покажчика літературної діяльності М. Комарова.

Бібліографічна, а фактично загальногуманітарна діяльність УБТО була перервана у 1930 р., коли слідчі «НКВД» сфабрикували «українську буржуазну націоналістичну контрреволюційну організацію» на чолі з Б.Комаровим і УБТ в якості її центру (зауважимо, що попри її міфічність як чітко структурованої, політичної організації, не слід відкидати опозиційний до існуючої влади характер цього неформального гуртка, панування серед однодумців-українців українського патріотизму як бази для духовного та наукового єднання). В. Чудновцева заарештували 15 березня 1931 р., але 26 лютого 1932 р. звільнили. Подальша доля педагога нам невідома. Але вочевидь духовно він «помер» саме під час «розстріляного червоного ренесансу», невеличкою часткою якого він був.

Поряд з книгознавством та літературою, український театр мав ще більше значення для українського націєтворення. ХІХ – поч. ХХ ст. принесли справжній тріумф на одеських сценах М. Кропивницькому, М. Садовському, М. Заньковецькій⁴³⁷. На цьому тлі майже невідомим явищем є результат успіху українського театру в Одесі – Одеська Українська театральна студія, а згодом інститут ім. М. Кропивницького. На цей час єдиним докладним джерелом про цю студію є спогади одного з її випускників Володимира Мошинського, що є базовими в сучасних дослідженнях⁴³⁸. Одеський краєзнавець Т. Максим'юк виявив та опублікував перші актові документи про діяльність цього закладу⁴³⁹.

Згідно В. Мошинському, у серпні 1918 р. був оголошений набір до студії та проведені іспити. Директор студії, професор та проректор Новоросійського університету В. Лазурський підніс її на рівень університетського факультету театального мистецтва

---

⁴³⁷ М.П. Старицький в Одесі. Бібліогр. покажчик /Упор. О.Г. Нуньєс. Одеса, 2010; Корифеї Українського театру в одеській пресі. Бібліогр. покажчик /Упор. О.Г. Нуньєс. Одеса, 2011.

⁴³⁸ Вінцковський Т. Доля одного одеського просвітянина (Лев Полікарпович Ковальчук) // Краєзнавство. 2009. № 3-4. С. 241-252.

⁴³⁹ Максим'юк Т. М.Є. Слабченко та одеський театральний інститут ім. М.А. Кропивницького // Академік М.Є. Слабченко (наукова спадщина і життєвий шлях). Зб. статей. Одеса, 1995. С. 99-104.

з дворічним курсом навчання у складі драматичного та оперного відділів. Виклади відбувались регулярно щодня, крім неділі, від четвертої години вечора до 22, а іноді і до дванадцятої ночі. Для студентів драматичного відділу В. Лазурський викладав українську літературу. Обравши за основу підручник С. Єфремова, він викладав значно ширше і тому цікавіше. В. Мошинський згадував, що найбільше уваги професор приділяв українській літературі нового часу починаючи від І. Котляревського. Услід за М. Грушевським та С. Єфремовим, В. Лазурський підкреслював внесок письменників та поетів у розвиток української національної свідомості. Особливу увагу він звертав на постать Б. Грінченка⁴⁴⁰. Не менш цікавими, оригінальними та фаховими були заняття Л. Ковальчука з української мови, історії України М. Слабченка, Горського (режисура), Чернявського (гримування), Казимира (балет).

Парадоксально, але спогади В. Мошинського є єдиною згадкою про діяльність студії до середини 1919 р. «Підозріло» мовчать про студію актови джерела та українські газети 1918 р., що не пропускали й менш значимих подій з українського культурного життя. Показово й те, що В. Мошинський у розмитих рисах описав генезу студії. Ці лакуни провокують до припущення про те, що у свідомості мемуариста відбувся зсув в часі і насправді заклад виник лише у середині 1919 р., про що й писали М. Слабченко та В. Лазурський, загалом не схильні до замовчування своєї діяльності до встановлення влади більшовиків. Лист М. Слабченка також чітко вказує на заснування Театральної школи, а не на її реформування або відновлення. Незрозуміло й те, чому такі активні театралки як Г. Боровик та Н. Лазурська поступили до студії лише у 1919 р. і завершили навчання 25 травня 1921 р. про що свідчать їхні атестати⁴⁴¹. Головним свідченням на користь хронологічної достовірності спогадів В. Мошинського є його опис розподілу викладацьких функцій

---

⁴⁴⁰ Мошинський В. Український державний театр ім. Т. Шевченка в Одесі й театральна студія ім. М. Кропивницького // Визвольний шлях. 1966. Кн. 11. С. 1252-1254.

⁴⁴¹ Максим'юк Т. Вказ. пр. С. 99-104; Музей театрального, музичного та кіномистецтва України (МТМКУ). Інв. № Д-7370.

викладачів, що не співпадають зі спогадами В. Лазурського та актовими матеріалами, що виявив Т. Максим'юк, і можуть бути віднесені лише до гіпотетичного попереднього періоду існування студії. Остаточну крапку у цих сумнівах/роздумах можуть поставити нововиявлені, бажано актові, джерела 1918 – поч. 1919 р.

У принципово важливу фазу свого розвитку театральна освіта в Одесі увійшла у середині 1919-24 роках, що більш виразно відбито у джерелах. В автобіографії роль одноосібного промотора справи заснування Української театральної студії та Фребелівського вчительського інституту у 1919 р. собі відводив М. Слабченко. Він згадував, що діяв за дорученням Національного комісаріату на чолі з партією боротьбистів⁴⁴². Безумовно, велику роль у заснуванні студії слід відвести також боротьбисту А. Миколюку та В. Лазурському.

Поява не фахового театрала В. Лазурського на відповідальній посаді директора першого одеського українського спеціального театального навчального закладу виглядала цілком логічно з огляду на його попередню біографію. Уродженець Центральної України, випускник Московського університету, невдовзі після переїзду до Одеси став членом місцевої «Просвіти». Зокрема, на засіданнях «Просвіти» зміцніли почуття В. Лазурського до іншого члена цього товариства, Н. Богомолець, яка й стала його дружиною. Дружина мала вирішальне значення у «втягуванні» вченого до українського театального процесу, адже, за її визнанням, вона жила театром з п'ятирічного віку⁴⁴³. Від 1890-х років Наталя була улюбленою подругою М. Заньковецької, часто з нею листувалася. Гостем в родині Богомольців був Марко Кропивницький, який прихильно поставився до захопленої українським театром та мрією про акторську кар'єру Наталі⁴⁴⁴. Вона також спілкувалася з М. Садовським, О. Сусловим, П. Карпенко та О. Саксаганським. Н. Лазурська декілька разів грала у складі української трупи у виста-

⁴⁴² Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині. С. 31.

⁴⁴³ Російський державний архів літератури та мистецтва (РДАЛІ). Ф. 2980. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 1.

⁴⁴⁴ Лазурська Н. З моїх зустрічей // Спогади про Марка Кропивницького. К., 1990. С. 133-136.

вах разом з М. Заньковецькою (роль Дарини у «Ой не ходи Грицю, та й на вечорниці», Марусі – у «Лимерівні», Катрі – у «Не так сталося, як жадалося»)⁴⁴⁵. З аматоркою репетирувала сама М. Заньковецька. І хоча Н. Лазурська фігурувала в афішах лише під псевдо «Лихачевська», їй було приємно, що в газеті «Одеський листок» відзначили теплоту та щирість її гри. На шпальтах одеських газет до 1917 р. з'явилась низка статей Лазурських про М. Заньковецьку та український театр загалом⁴⁴⁶. Особливо багато на цю тему (приблизно 30 статей) опублікувала Н. Лазурська в «Одесском листке», зокрема, під псевдонімом «Невидимка». Вона не лише оспівувала талант українських акторів, але й докоряла українцям за інертність у відстоюванні інтересів рідної культури⁴⁴⁷.

У доповідях та статтях В. Лазурський, зокрема, замислювався на перспективах розвитку українського театру: «Сделает ли малорусский театр шаг вперед в своем оригинальном развитии, или все его развитие будет состоять в том, чтобы он, расширяясь, понес старый репертуар от интеллигентных верхов к малорусскому деревенскому народу предсказать нелегко»⁴⁴⁸. У 1916 р. комісія з присудження премій І. Вучини при історико-філологічному факультеті Новоросійського університету, зокрема, у складі В. Лазурського, вирішила допускати до конкурсу п'єси, написані українською мовою⁴⁴⁹. Квартиру Лазурських часто відвідували українські митці під час гастролей української трупи Мар'яненка в Одесі у жовтні 1915 - лютому 1916 р.

Перший досвід організації театральної справи Лазурські отримали у 1917 р., коли влітку вони заснували у Козельці артистичне товариство імені М. Заньковецької та 30 листопада Укра-

---

⁴⁴⁵ Лазурська Н. Творець народного театру // Вінок слогадів про М.К. Заньковецьку. К., 1950. С. 162-173.

⁴⁴⁶ Лазурський В. Школа М.К. Заньковецької // ОЛ. 1916. 5 сентября; Лазурська Н. К юбилею М. Заньковецької // Южная мысль. 1912. 2 февраля..

⁴⁴⁷ Лазурська Н. «Синяя птица» // Одеський листок (ОЛ). 1916. 28 октября..

⁴⁴⁸ Лазурський В. Рец на: Комаров М. До Української драматургії. О., 1912 // Известия Одесского Библиографического общества при НУ. В. 7. 1912. С. 330.

⁴⁴⁹ Новые правила премии Вучины // ОЛ. 1916. 3 сентября.

їнське художнє товариство ім. М. Заньковецької в Одесі⁴⁵⁰. Останнє було зареєстровано в Одеському окружному суді лише 20 березня 1918 р. як організація, що мала на меті розвиток та популяризацію українського мистецтва у всіх його видах. Почесним членом одеського товариства обрали М. Заньковецьку. За статутом товариство могло ділитися на літературну, драматичну, музичну та живописну секції.

Головною формою роботи товариства у скрутних матеріальних умовах була організація публічних зібрань. До кінця квітня 1918 р. було організовано дві вечірки: на честь ювілею М. Заньковецької в приміщенні одеської міської художньої школи та роковин Т. Шевченка – у консерваторії. Воно взяло участь у загальноукраїнському святі одеської громади на честь Т. Шевченка. Свого власного приміщення товариство не мало. На одному із засідань В. Лазурський висвітлив історію українського театру. У травні 1918 р. товариство організувало «Вечір поезії Олеся». Н. Лазурська згадувала, що з ініціативи однієї з членів одеського товариства О. Ганцової українські народні вистави відбувались у селі Сичавка у 30 верстах від Одеси. Одеське товариство надсилало до села драматургічні твори. У діяльності товариства брали участь українські артисти Вачинський та П. Васильківський⁴⁵¹.

Наприкінці березня 1918 р. Н. Лазурська повідомляла М. Заньковецьку про прагнення товариства створити школу її імені, на кшталт Музично-драматичної школи ім. М. Лисенка, що діяла у Києві з 1904 р. Одеські українські театрали намагались розшукати «капіталістів» для фінансування своєї мрії. Н. Лазурська обіцяла своїй подрузі, що вона та її однодумці вкладуть у справу заснування театральної школи всю свою душу⁴⁵². В одній з українських одеських газет Н. Лазурська опублікувала велику статтю з обґрунтуванням необхідності заснування театральної школи в Одесі крізь призму естетичних та на-

---

⁴⁵⁰ Садовський М. Мої театральні згадки. К., 1956. С. 59; Невидимка. Вільний український театр // ОЛ. 1917. 1 октября; ДАОО. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 32.

⁴⁵¹ Васильківський П. Українська театральна школа в Одесі // Вільне життя. 1918. 24 квітня.

⁴⁵² МТМКУ. Інв. № Д-6928. 1 арк.

ціональних мотивів. На її думку, мистецтво ошляхетное, надихає життя, «в эпоху политической борьбы народов те, кто так или иначе соприкасается с искусством должны с особой бережливостью хранить его в непосредственной чистоте... мы, украинцы, считаем своей обязанностью воплотить мечту М. Заньковецкой».

Передбачаючи значні перешкоди, авторка закликала українців бути сильними духом, енергійними та бадьорими. На її думку, головною причиною успіху українського театру є його народність, яка компенсує брак інтелігентності більшості акторів та слабкий репертуар⁴⁵³. Турботу Н. Лазурської про український театр як один з основних проявів української культури поділяли й інші українські діячі, але деякі з них розуміли прогрес як радикальний розрив з минулим, а не розвиток на основі минулого. М. Кравець зазначав, що театральне мистецтво «починає прискорювати свій розвиток і настав час, коли треба порвати зі старими традиціями українського театру і ступити на новий шлях утворення українського театру в західноєвропейському дусі»⁴⁵⁴.

Під час візиту до Одеси наприкінці жовтня 1918 р. члена Київської Театральної Ради Дмитра Володимировича Антоновича (восени 1918 р. за його сприяння Рада Міністрів Української Держави заснувала у Києві Державний Драматичний театр) одесити заручились його обіцянкою отримати субсидію від держави в разі відкриття школи⁴⁵⁵. Отже, школа ще не розгорнула своєї діяльності в цей час. Попри резонансні гастролі восени 1918 р. в Одесі «Молодого театру» Леся Курбаса матеріальне підґрунтя одеського українського руху було ослабким для створення потужних місцевих театральних закладів. 4 серпня 1918 р. самоліквідувалося за браком коштів товариство на вірі «Одеський Український театр»⁴⁵⁶.

---

⁴⁵³ Лазурская Н. Украинская театральная школа в Одессе // Молодая Украина. 1918. 5 июня.

⁴⁵⁴ Кравець М. Наше мистецтво // Вільне життя. 1918. 8 серпня.

⁴⁵⁵ МТМКУ. Інв. № Д-6932. 1 арк.

⁴⁵⁶ Вільне життя. 1918. 6 серпня.

Більш докладно історія студії впливає з коротких спогадів В. Лазурського⁴⁵⁷: «Влітку 1919 року, коли влада в Одесі була в руках більшовиків, і на чолі наробразу стояв А. Миколюк, було вирішено відкрити українську драматичну студію в помешканні бувшої гімназії Ковальчука, на розі Софіївської та Торгової вулиць⁴⁵⁸.

Завідувачем адміністративною частиною було запрохано проф. Лазурського, а театральну частину доручено організувати артисту Г. Горському⁴⁵⁹. За іспитом на перший курс було прийнято до 120 чоловік, серед яких хлопці майже виключно були з робітників, мало освічених, а більшість дівчат навпаки мала середню, а де які й вищу освіту. Ставились вони один до одного дуже добре, ві більш освічені жінки охоче допомагали менш освіченим чоловікам.

Розподіл предметів між викладачами був такий: дикція – Суслов⁴⁶⁰, виразне читання – Горський, декламація – Ковальчук, мімодрама – Ценін⁴⁶¹ театральний репертуар – Горський, грим – Черневський, танці та пластика – Казіміров⁴⁶², історія української літератури – К. Бачинський, історія українського театру – проф. Волков⁴⁶³, мистецтво актора – проф. Слабченко. Організацію хору було доручено Д.Коханському. Цю справу пізніше скасували, бо за браком коштів українська Студія не могла пос-

---

⁴⁵⁷ МТМКУ. Інв. № Д-1020. 2 арк.

⁴⁵⁸ Приватна гімназія та квартира Л. Ковальчука (вул. Софіївська 22) – один з найважливіших центрів одеського українського суспільно-політичного життя за доби Української революції 1917-20 років.

⁴⁵⁹ За даними В. Мошинського, Горський був старим режисером побутового театру, консерватором у мистецтві, у 1920 р. був призначений режисером етнографічно-побутового репертуару Одеського Українського Державного театру ім. Т.Г. Шевченка

⁴⁶⁰ Суслов (Резніков)Онисим Зіновійович (1857-1929) - український драматург, актор, режисер та антрепренер школи М. Кропивницького. У 1918-1929 р. керував селянськими. пересувними театрами та заводськими гуртками, знімався у кіно.

⁴⁶¹ Ценін Сергій Сергійович (1884-1964) - актор та режисер. У 1917-1918 - актор та режисер Київської кіностудії «Світотінь». У 1919-1922 – режисер Одеської кіносекції Політвідділу 4-ї дивізії в Кінокомітеті. У 1919-1960 р. один з провідних акторів Московського камерного театру Таїрова та Московського драматичного театру імені О.С. Пушкіна. Заслужений артист РСФСР.

⁴⁶² У В. Мошинського «балетмейстер Казімір, що мав свою балетну школу в Одесі».

⁴⁶³ Волков Роман Михайлович (1885-1959) – літературознавець та мовознавець, ректор Одеського інституту народної освіти у 1920-х р. Професор Одеського, Львівського та Чернівецького університетів.

тавити практику й теорію співів та музики так на таку височень, як це було в одеській державній консерваторії. Склад слухачів був гарний, і за першу половину навчального року можна було показати громадянству наслідки роботи студії. В селянському будинку, на користь українських установ, зробили виставу. Грали «На перші гулі» Васильченка за режисурою Горського; Казіміров поставив танці класичні й китайські – комічні, а потім декламували. Вистава пройшла вдало. На різдво досить добре пройшов «Назар Стодоля» Шевченка, за режисурою Горського, в українській школі. Коли до Одеси прийшли добровільці, була небезпека, що без офіційної підтримки українська студія загине, але заняття продовжувались майже без перерви⁴⁶⁴. Під кінець січня 1920 року більшовики знову заняли Одесу. Влітку цього року Студію було реорганізовано, і вона під назвою «Інститута імені Кропивницького», існувала як державна вища школа, до 1924 року. Ректором інституту був професор Михайло Слабченко, а потім артист Г. Горський. З'явилися молоді лектори з молодого українського театру – Городиська⁴⁶⁵ та Васильєв⁴⁶⁶. Це надало інституту нового, свіжого повітря. На шевченковому святі дуже гарно пройшов «Іван Гус» на зразок Київської постановки Курбаса. На перехідні іспити готували, за режисурою Городиської, окремі дії з Зудермана, – «Огні Іванової ночі», Лесі Українки – «У пущі», Гоголя – «Ревизор» (друга дія). Інститут придбав дуже цінних лекторів з російських акторів – Адашева⁴⁶⁷ для мімодрами, Гартінга-Татіщева⁴⁶⁸ для режисури. Танці було

---

⁴⁶⁴ Бажання врятувати студію разом з ризиком несприйняттям більшовизму, можливо умотивувало В. Лазурського на неординарний для українського діяча крок: восени 1919 р. він завідував лекційним відділом Одеського відділення пропаганди Добровольчої армії. Водночас, М. Слабченко був змушений усунутися від діяльності в студії, переховуючись від добровольців

⁴⁶⁵ За даними В. Мошинського, її звали Ольга.

⁴⁶⁶ Васильєв Валерій Михайлович (1893 - ?) - режисер; почав театральну діяльність у 1914 -1916 р. в театрі М. Садовського у Києві, один з організаторів «Молодого Театру»; пізніше був актором і режисером у «Березолі», Театрі ім. Франка та в ін. театрах України.

⁴⁶⁷ Адашев Олександр Іванович (справжнє прізвище Платонов) (1871-1934) – актор Московського художнього театру. У 1923-1927 р. викладав у театральній школі Київського російського драматичного театру.

⁴⁶⁸ Татішев (Гартінг) Володимир Костянтинович (1874-1934) - режисер, художник, актор, заслужений артист РСФСР, випускник драматичної студії в Одесі (1906). У 1910 р. - художник-

відмінено і запрошено Крафт на ритмічну гімнастику. До історії українського театру додали ще історію античного театру – проф. Мандес, та історію західньо-європейського (особливо Шекспірового) театру. Деякий час репертуар вів артист Мурський⁴⁶⁹. Студенти з великим захопленням розучували під його керівництвом «Вишневий сад» Чехова та «Панну Мару» Винниченка. За браком репертуару, самі брались за переклади. Так М. Слабченко переклав «Владу темряви» Толстого⁴⁷⁰, а Н. Лазурська переклала «Вишневий сад» та «Лебедину пісню» – Чехова, «Діти Ванюшина» Найдьонова, «Благодатну надію» Гайерманса.

На перший випускний іспит, за режисурою Городиської та Горського, було поставлено «Співочі товариства» Винниченка (перша дія), «Молода кров» Винниченка (перша дія), «Осінь» Олесея, «Благодатна надія» Гайерманса (четверта дія). Грали з великим захопленням. В трагічних місцях жінки обливались справжніми сльозами. Дуже весело пройшли «Співочі товариства». Велика аудиторія гаряче вітала молодих артистів. Говорили, що цю виставу, порівнюючи з другими випускними виставами театральних шкіл, треба визнати надзвичайно вдалою.

За короткий час до цього першого випуску, що тримав іспит весною 1921 року, в склад лекторів Інституту ввійшов режисер Г. Гловацький, який почав ставити зі студентами «Владу темряви» Толстого. На випускному іспиті його постановка не була, бо він її не вважав ще закінченою, але він бачив значні сили першого випуску українського театального інституту і гадав, що з нього можна організувати український театр-студію, який піде шляхом нового мистецтва. Разом с К.О. Бачинським, що був тоді комендантом Селянського Будинку, в театральному приміщенні на Грецькій вулиці, почали працювати без грошей, але з великими надіями. В мій плян не входить розповідати за-

---

декоратор та режисер у московських театрах. У 1920-1924 – художній керівник Одеського театру "Красный факел". Надалі працював у театрах Москви, Баку, Краснодару, Свердловську.

⁴⁶⁹ Мурський (Мульман) Олександр Олександрович – артист Московського Малого театру.

⁴⁷⁰ Віддунням цих толстовознавчих студій історика була його стаття «Невідоме про Л. Толстого» у Записках Одеського наукового при ВУАН товариства. Соц.-істор. секція. Одеса, 1929. Ч. 2. С. 35-38.

раз про цю надзвичайно цікаву з художнього боку театральну спробу Гловацького⁴⁷¹ та Бачинського, на чолі з Яворським. Ця спроба провадилась за тяжкі часи голоду в Одесі (1921-1922 рр.). Від тифу помер Бачинський. Молоде, свіже й талановите діло замерло. З тих, що приймали в ньому жваву участь, вийшли на сцену як професійні актори, або працюють по клубах: М. Богданов, Н. Бублай, Г. Боровик⁴⁷², М. Жаданівський, Н. Іващенко, Н. Лазурська, Н. Лисицька, В. Тищенко, П. Шамрай. Вони всі з великою любов'ю і подякою згадують і першу на Одесі українську театральну школу і особливо театр-студію Гловацького та Бачинського».

Попри те, що цей текст є менш яскравим та докладним, ніж опис В. Мошинського, він подає низку важливих доповнень до історії закладу. В. Лазурський чітко фіксує дату перейменування студії на інститут імені М. Кропивницького – літо 1920 р., останнього директора студії – Г. Горського (раніше ним вважався М. Слабченко). Цінними є згадки про побутові деталі діяльності студії (стосунки чоловіків та жінок, різниця між ними у рівні освіти), репертуар (постановка китайських танців, творів М. Гоголя, перекладацьку роботу М. Слабченка та Н. Лазурської), коло випускників.

Деякі повідомлення В. Лазурського не уточнюють, а загострюють питання про назву закладу та кінцеву дату його існування. В. Лазурський послідовно виправив у назві студії слово «театральна» на «драматична», хоч в інших джерелах фігурує виключно поняття «театральна». Імовірно, професор прагнув відобразити реальний стан справ у студії, де пануюче місце належало саме театральному відділенню. Згідно вказаному Т. Максим'юком поважному джерелу, студія у 1923 р. була пе-

---

⁴⁷¹ Гловацький Гавриіл Володимирович (1866-1939) - актор та режисер. Заслужений артист РСФСР. До 1917 р. працював у театрах Москви та С.-Петербургу. Після революції організував в Одесі театри «Красный моряк» та «Мороборона». У 1930-х роках працював у театрах Якутії та Далекого Сходу.

⁴⁷² Боровик Галина (1896-1988) – донька відомого одеського українського суспільно-політичного діяча Віталія Боровика.

ретворена на театральний технікум. Проте, згідно В. Лазурському, студія була ліквідована 1924 р. Запланована на початок 1923 р. ліквідація за певних організаційних причин розтягнулася до 1924 р.

У листі до М. Заньковецької В. Лазурський уточнив, що на посаді директора він пробув близько 8 місяців (тобто серпень 1919 – березень-квітень 1920 р.). Ця згадка дозволяє точніше датувати початок директорства М. Слабченка. Відомі до цього документи фіксували його директорство лише з лютого 1921 р. Професор згадав, що його дружина також була повністю занурена у діяльність студії та зробив висновок, що «опыт с театральной студией для украинцев, который продолжался в Одессе около года, показал, что это дело может пойти, если его хорошо обставитъ». Він повідомляв, що зараз (імовірно, лист було написано навесні 1920 р.) радянська влада розробляє проект 5 народних драматичних студій з українським відділенням, і він бере участь у розробці відповідних документів⁴⁷³. Ці повідомлення доповнила Н. Лазурська, зазначивши, що «у студії і театрі було вкладено багато любові і справжнього почуття до мистецтва»⁴⁷⁴.

В. Лазурський висував в якості причини закриття студії, а згодом Українського театру брак коштів, але іноді він згадував і про більш суб'єктивні причини, що корінилися у природі нової влади. У листі до московського приятеля він писав у травні 1921 р.: «Если коммунистические власти везде по Украине повесили портреты Шевченко вместе з портретами К. Маркса, то почему же они воспретили Одесской украинской театральной студии поставить на сцене мистерию Шевченка «Великий Льох»? Очевидно Шевченко и Карл Маркс не одно и то же»⁴⁷⁵. Своє розчарування зигзагами національної політики більшовиків висловлювала й Н. Лазурська, яка була змушена після закриття українського театру грати у російському театрі Сибірякова: «Как-то грустно и больно, что при всем моем страстном

---

⁴⁷³ МТМКУ. Інв. № Д-6919. Арк. 1-2.

⁴⁷⁴ МТМКУ. Інв. № Д-2713. Арк. 1.

⁴⁷⁵ РДАЛ. Ф. 444. Оп. 1. Спр. 484. Арк. 10.

желаний отдалиться родной сцене пришлось идти «в чужие люди»»⁴⁷⁶.

Ці думки корелюються зі спогадами М. Слабченка, який суперечив сам собі, коли спочатку писав, що у 1923 р. відмовився від директорства в театральному інституті, але трохи далі вже різко зазначав, що його роботу у Фребелівському та Театральному інститутах «було зненацька перервано завдяки самодурству радянських спецслужбовців: мене було мобілізовано по польовому контролю... В Театрального інституту, що мав вивести український театр на новий шлях, відбирали один будинок за другим і в ГуБОНО ставились до нього як до танцюльки»⁴⁷⁷.

В. Лазурський теж виступав проти зведення українського театру до малоросійщини, прагнучи спрямувати розвиток української культури на шлях наслідування кращих зразків світової культури, модернізації, постійного самовдосконалення. У 1921 р. він закликав: «На помощь украинской сцене, кто чем может! Пусть украинцы помнят, что на их глазах вызревает дело нашей национальной культуры. Трудовой народ не должен отвернуться»⁴⁷⁸. Отже, найбільшим був внесок одеських бібліографічних товариств в бібліографію, книгознавство, історіографію та літературознавство. Відчутним є внесок товариств в становлення одеської україністики. Українська театральна студія та інститут ім. М. Кропивницького в Одесі були помітним проявом українського національно-культурного потенціалу у причорноморському місті та водночас чинником його подальшого зміцнення. Театральний рух виявився чи не унікальним прикладом єднання українських діячів різної політичної орієнтації, продемонстрував вражаючу тяглість та стійкість.

---

⁴⁷⁶ МТМКУ. Інв. № Д-6410. Арк. 1.

⁴⁷⁷ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952). С. 31, 33.

⁴⁷⁸ Лазурський В. Будущность украинского театра // Станок. 1921. 30 декабря.

Осяяні Шевченком: співпраця причорноморських і західно-українських науковців

Від утисків українські діячі перенесли працю до нашої другої столиці – Львову, Наукове товариство ім. Т. Шевченка – попереду маленьке, а нині розвинене до Академічної програми, з яким рахуються європейські наукові інституції

М. Аркас, 1908 р.

Про контакти між Українським Причорномор'ям та Заходом України у першій половині XIX ст. свідчить перебування на посаді директора одеського Рішельєвського ліцею у 1826-29 роках вихідця із Закарпаття, одного з ідеологів слов'янської взаємності І. Орляя. У другій пол. XIX – поч. XX ст. російсько-імперська політика щодо Західної України мала на півдні України певне відлуння у діяльності низки місцевих патріотично-імперських політичних та громадських об'єднань, зокрема просвітницько-благодійних товариств. Паралельно з російсько-імперським варіантом інкорпорації Західної України у середовищі національно зорієнтованого українства формується знаменита ідея «Українського П'ємонту», що мала поширення і серед діячів південноукраїнських громад. Так, провідник українського національного руху в Одесі М. Комаров у своєму виступі перед однодумцями у 1908 р. на тему «Товариство Просвіта в Галичині та завдання наших Просвіт» розглядав галицьку «Просвіту» як матрицю для подібних осередків українства у решті України⁴⁷⁹. Інтенсивними були особисті контакти між представниками українського національного руху обох земель⁴⁸⁰.

---

⁴⁷⁹ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 276. Арк. 52-53.

⁴⁸⁰ Хмарський В.М., Білоусова Л.В. М.С. Грушевський та одеські науковці // Архіви України. 1996. № 1-3. С. 61-69; Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. Одесса, 2007; Зленко Г. Про один творчий перегук Івана Крип'якевича і Михайла Слабченка // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упор. Ф. Стеблій. Львів, 2001. С. 869-873; Мисечко А.І. З історії культурно-освітніх зв'язків Одеси із Західною Україною в другій половині XIX - на початку XX ст. // Мисечко А.І. Український рух в Одесі наприкінці XIX - початку XX ст. Одеса, 2006. С. 19-26; Старовойтенко І. Євген Чикаленко і наукове товариство ім. Шевченка // Вісник НТШ. 2011. Ч. 46. С. 31-36.

Перші відомості про контакти науковців причорномор'я та заходу України пов'язані з діяльністю найстарішого південноукраїнського наукового товариства – Одеського товариства історії та старожитностей. На пропозицію лідера товариства Д. Княжевича 1840 р. історик М. Надеждин здійснив подорож по Молдавії, Валахії, Сербії, Моравії та Галичини з метою дослідження античних пам'яток римського періоду: городищ, решток архітектурних комплексів, написів, монет. Перед М. Надеждиним поставлено завдання найважливіші з них описати. На реалізацію цих завдань товариство асигнувало 572 рублів сріблом⁴⁸¹.

Початок контактів в академічному, викладацькому, середовищі пов'язаний з іменем викладача історії Рішельєвського ліцею, а згодом професора кафедри російської історії Новоросійського університету Михайла Павловича Смирнова (1833-77). Наприкінці 1850-х р. матеріал для своєї магістерської дисертації з історії середньовічної Галичини М. Смирнов збирав під час наукових відряджень до Львова, Волинської та Подільської губерній (1859 р.). М. Смирнов налагодив контакти з галицькими русофілами під час перебування у Львові: Д. Зубрицьким, Й. Лозинським, Я. Головацьким, І. Вагилевичем [тими самими Головацьким і Вагилевичем, що входили колись до «Руської трійці»] та поляками Я. Добжанським та А. Беловським. Особливо теплі згадки у нього залишив народознавець та бібліограф Й. Лозинський: «Дуже мила молода людина». Вже через десять років після відвідин столиці Східної Галичини у листі до Я. Головацького М. Смирнов згадував про люб'язний та щирий прийом у Львові. З Я. Головацьким до кінця 1860-х років М. Смирнов підтримував листування, в якому повідомляв про обставини своєї праці в Одесі. М. Смирнов приєднався до численного хору сучасників з наукового світу про несприятливі обставини існування вченого в Одесі: «Вы не можете себе представить, как трудно заниматься ученым трудом в Одессе, так бедны наши библиотеки, в особенности к той теме, которую я выбрал». Од-

---

⁴⁸¹ Надеждин Н.И. Отчет о путешествии, совершенном в 1840 и 1841 годах по южно-славянским землям // ЗООИД. Одесса, 1844. Т.1. С.518-548.

нак захист докторської дисертації відбувся при величезному напливі публіки, що дало підстави М. Смирнову більш оптимістично зауважити: «Что показывает, каким вниманием пользуются сочинения по западнорусской истории даже в Одессе, которая вообще не отличается ни малейшим сочувствием к науке, а занята исключительно пшеничными интересами». М. Смирнов перебував в активному обміні книгами та періодичними виданнями з Я. Головацьким.

Одесит надсилав галичанину для Народного руського дому книги Пушкіна, Лермонтова, Терещенка, Шевченка, Карамзіна, Костомарова, Котляревського, Гоголя, П. Куліша, одеські видання – праці А. Скальковського, «Новороссийский календарь». Велику частину книг пожертвував одеський купець першої гільдії Семен Степанович Яхненко, який, за характеристикою М. Смирнова, «как малоросс питает к Русинам особенную симпатию, ревность его весьма похвальна». Ліцейські викладачі були в захваті від надісланих Я. Головацьким книг в дар ліцею. Можливо, галичанин виконав прохання М. Смирнова про надіслання йому історичної карти Галичини. В Одесі М. Смирнов намагався видати праці І. Вагилевича, обрати Я. Головацького почесним доктором Новоросійського університету (що зрештою і відбулося)⁴⁸².

Магістерська дисертація М. Смирнова «Судьбы Червоной или Галицкой Руси» була надрукована у С.-Петербурзі у 1860 р. У цьому ж місті відбувся захист одеського історика, що мав певний резонанс у столичній пресі⁴⁸³. Магістерську дисертацію доповнювала доповідь М. Смирнова на урочистому акті Рішельєвського ліцею «Спор между Литвою и Польшей о правах на Вольнь и Подолию» (1863). У докторській дисертації присвяченій Кревській унії (1868) М. Смирнов також не оминув історію Галичини та Волині. У третьому розділі він висвітлив історію литовсько-польської політичної боротьби до 1384 року, зокрема, за західноукраїнські землі. Однак цей текст містив мало нових

---

⁴⁸² Відділ рукописів інституту української літератури ім. Т. Шевченка. Ф. 104. Оп. 1. Спр. 860-863.

⁴⁸³ Касторский М. Мои возражения Смирнову // Северная пчела. 1860. № 282; Ответ Смирнова М.П. // Северная пчела. 1860. № 270.

даних про історію Галичини та Волині порівняно зі згаданими працями історика.

Найбільшим внеском М. Смирнова у вивчення середньовічної історії Західної України так і залишилась його магістерська дисертація, у якій він простежив основні етапи розвитку Галичини з Київських часів до 1387 р. Автор провів порівняльний аналіз численних джерел, перевірів висновки польських авторів, виявив головні тенденції історії Галичини. М. Смирнов працював у типово позитивістському дусі, більше переповідаючи літописи, аніж вдаючись до власної інтерпретації джерел. У невеличкій книзі М. Смирнов висловив думки, що і надалі будуть предметом дискусій у вітчизняній історіографії. Концептуально новим на той час був розділ про «Внутрішню історію Галицької Русі», у якому автор охарактеризував соціально-економічні, національні та церковні відносини. М. Смирнов підкреслював велику роль боярства у Галичині, що суперечило теоретичним основам народницької історіографії. Не даремно на захисті М. Костомаров гаряче спростовував тезу М. Смирнова про пасивну роль народу порівняно з боярами та князями⁴⁸⁴.

Праця М. Смирнова була передвісником спалаху інтересу до історії Галицько-Волинського князівства у Наддніпрянській Україні в останні десятиліття XIX ст. Ближчі наступники М. Смирнова твердили про застарілість його праці і надавали їй лише бібліографічне значення. Однак у 1886 р. у Тернополі дисертація М. Смирнова була перевидана у скороченому вигляді у перекладі на українську мову у 5 томі «Руської історичної бібліотеки» за редакцією О. Барвінського. У Галичині ця праця відповідала планам редакції висвітлити «руську бувальщину, зображену в монографіях найзначніших істориків, оснований на найновіших дослідях»⁴⁸⁵. В історіографії XX ст. праці М. Смирнова хоча і згадувались, не розглядались як значущі. Однак напевно чи мав рацію І. Крип'якевич, який вважав, що М. Смирнов не вніс ніяких важливих доповнень до праць Д. Зубрицького та

---

⁴⁸⁴ И.Б. Несколько слов по поводу диспута г. Смирнова // Северная пчела. 1860. № 265

⁴⁸⁵ Руська історична бібліотека під ред. О. Барвінського. Т.5. Тернопіль, 1886. С. 2.

І. Шараневича, а лише популяризував їх досягнення⁴⁸⁶. Праця І. Шараневича з'явилася лише через три роки після праці М. Смирнова. Заслугою останнього порівняно з Д. Зубрицьким була більш чітка постановка важливих дослідницьких проблем щодо історії Галицько-Волинського князівства. Лише на початку ХХІ ст. праця М. Смирнова отримала більш позитивну оцінку. Російський історик А. Майоров підкреслив новаторське значення праці одеського історика, що на його думку передусім полягало у зверненні до соціально-економічної тематики⁴⁸⁷. Водночас, А. Майоров не погодився з основною тезою праці М. Смирнова та багатьох його наступників про вирішальну роль боярства у політичній історії Галичини.

Кінець ХІХ ст. позначений розгортанням співробітництва між південноукраїнськими науковцями та Науковим товариством ім. Т. Шевченка. Головною передумовою розгортання співпраці були, з одного боку, намагання М. Грушевського та інших будівничих товариства максимально поширити його вплив як в межах українських етнічних земель, так і у світі, а з іншого – підвищення наукового і загалом культурного потенціалу та поживлення процесів українського націєтворення у Південній Україні: заснування Новоросійського університету в Одесі та низки товариств при ньому, «Просвіт» в Одесі та Миколаєві.

Природно, що НТШ передусім привернуло до себе увагу провідників українського національного руху, що цілком сприйняли погляд на Галичину і ширше – українські землі Австро-Угорської імперії, як український П'ємонт. Так, провідник українського національного руху в Одесі М. Комаров у своєму виступі перед однодумцями у 1908 р. на тему «Товариство Просвіта в Галичині та завдання наших Просвіт» розглядав галицьке товариство як матрицю для подібних осередків українства на решті території України⁴⁸⁸. Д. Сигаревич віддавав належне здобуткам НТШ та особисто його голові професору Михайлові

---

⁴⁸⁶ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 18-19.

⁴⁸⁷ Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. СПб., 2001. С. 46-47, 51-52 та інші.

⁴⁸⁸ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 276. Арк. 52-53.

Сергійовичу Грушевському, який переніс до Львову традиції свого видатного вчителя Володимира Антоновича.

Одеський громадський діяч наголошував на великій ерудиції М. Грушевського, його бурхливій енергії та непохитній громадянській та національній позиції, що забезпечило подиву гідне зростання нещодавно заснованого Наукового товариства у Львові, до якого залучені провідні наукові сили Галичини⁴⁸⁹.

Зрештою, багато важили особисті зв'язки, що часто формувались за принципом приналежності до певного спільного соціуму – університету, школи, міста тощо.

Важливе значення для налагодження контактів мав епістолярний діалог, традиційний та надважливий для інтелігенції ХІХ – ХХ ст. У 1910 р. В. Гнатюк, якого І. Линниченко називав «невтомним дослідником Угорської Русі», відповів своєму одеському колезі на запит бібліографічного характеру⁴⁹⁰.

Не такий налагоджений характер мали особисті зустрічі, втім, не менш важливі для підтримки зв'язків. Вони відбувались під час візитів М. Грушевського, В. Гнатюка, І. Франка до Одеси, візитів О. Грушевського, О. Маркевича, М. Комарова, І. Луценка, І. Липи, Д. Сигаревича до Львова.

Спочатку М. Комаров, а згодом Д. Сигаревич виконували функцію зв'язкового з галичанами. Саме М. Комарова слід вважати піонером у налагодженні контактів з НТШ (точніше, у 1880-х роках – Літературного товариства). Видатний діяч українського національного руху Є. Чикаленко згадував, що М. Комарова називали «міністром закордонних справ», передусім за його розгалужені зв'язки з Галичиною⁴⁹¹.

В. Дорошенко зауважував, що по 1876 р. М. Комаров «був одним з найдіяльніших, хто не клався на славетну українську піч, а пішов, хоч по одинцю, за свій страх і ризик у Галичину»⁴⁹². Однак і Є. Чикаленка, одеського громадівця 1890-х, є теж всі

---

⁴⁸⁹ Корнич Дм. Просветительная деятельность галицких русских // Южные записки. 1905. 23 января.

⁴⁹⁰ ДАОО. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 477. Арк. 1.

⁴⁹¹ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). К., 2003. С. 134.

⁴⁹² Дорошенко В. Михайло Комар (Комаров) // ЛНВ. 1913. Т. LXIV. жовтень. С. 125.

підстави вважати одним з промоторів контактів з НТШ на півдні України. Обидва в ці часи були знайомі з провідними членами НТШ, вели з ними жваве листування, передусім М. Грушевським.

Наприкінці 1890-х років Д. Сигаревич налагодив стосунки з М. Грушевським та НТШ⁴⁹³. Він брав участь в роботі товариства, обміні літературою, підтримував листування, зокрема, з В. Гнатюком. Найважливішими були особисті подорожі Д. Сигаревича до Галичини. У 1897 р. разом з дружиною під час весільної подорожі за кордон, вони виконали доручення громади в різних справах до НТШ. У 1899 р. його відрядили вже спеціально у громадських справах⁴⁹⁴. На засіданнях одеської громади Д. Сигаревич інформував однодумців про життя українців у Галичині⁴⁹⁵. Невідомим фактом є відвідини Львова у першій половині 1914 р. провідним одеським літературознавцем початку ХХ ст. Володимиром Лазурським, яке він описав у своїх мемуарах. Одеський науковець відвідав приміщення НТШ, де йому організували екскурсію до музею. Також він відвідав дівочу гімназію, якою завідував член НТШ О. Макарушка, який дозволив В. Лазурському відвідати уроки, показав йому приміщення⁴⁹⁶.

Піком взаємних контактів слід вважати обрання п'яти одеських громадських та культурних українських діячів членами НТШ – у 1901 р. дійсними членами філологічної Михайла Комара (Комарова) та історико-філософської Олексія Маркевича, звичайними, членами лікарської комісії НТШ – лікарів Івана Липу, Івана Луценка, Василя Гукевича⁴⁹⁷. Василь Костянтинович Гукевич, вірогідно, був сином іншого звичайного члена НТШ Костя. Народився В. Гукевич у 1871 р. у селі Германівці у Галичині у родині священика. Вищу освіту він отримав на медичному факультеті Краківського університету. У 1901-07 роках

---

⁴⁹³ЦДАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 871. Арк. 259. 1 арк.; Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 400; 2282; Чикаленко Є., С. Єфремов. Листування. С. 39.

⁴⁹⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 5069. Арк. 3.

⁴⁹⁵ Корнич Д. Просветительская деятельность галицких русских // Южные записки. 1905. № 4. С. 39-45.

⁴⁹⁶ Лазурский В. История моей жизни. Рукопись. Одесса, 1936. Л. 212.

⁴⁹⁷ Хроніка НТШ. В. 1. Ч. 33. 1908. С. 25, 30.

був членом Русько-Української радикальної партії. Про обставини його діяльності в Одесі відомо мало. Принаймні серед провідних діячів його не помітно. Не значився він навіть серед членів українських товариств. Однак у «Хроніці» НТШ за 1908 р. фігурує саме як одеський член товариства. Припустимо, що В. Гукевич міг лише наїздами перебувати в Одесі, здебільшого зосереджуючись на діяльності в Галичині. Втім, у 1920 р. саме В. Гукевич очолив одеську «Просвіту» і вже у 1921 р. саме в цій якості був вперше заарештований. У 1923 р. його знову заарештували, але відпустили. Між тим, напр. 1920-х років В. Гукевич посів помітне місце серед медичної еліти Одеси: був заступником голови медичної секції Одеського наукового при ВУАН товариства, завідувачем відділу дитячої лікарні, лікував у 1930-33 роках дітей німецького консула, що і відіграло рокову роль. У 1937 р. В. Гукевича заарештували та розстріляли в Одесі⁴⁹⁸.

М. Комаров спонукав до вступу у члени НТШ свого товариша по навчанню у Харківському університеті Василя Гегело. Своє перебування серед членів НТШ ці особи аж ніяк не вважали формальним. І. Луценко намагався відвідати засідання товариства, хоча йому це не завжди вдавалось. Своє право голосу під час звичайних зборів НТШ він передавав докторові Івану Боднару та Євгену Бурячинському⁴⁹⁹. У листі до С. Єфремова зі Львова від травня 1904 р. М. Грушевський зауважував: «В товаристві притихло на хвилю, але ся тишина нічого доброго не віщує – сплетні й інтриги йдуть далі – чекають, чи буде затверджувати статут, і готовляться до баталії на звичайних загальних зборах – вони будуть мабуть в середині нового стилю червня. Треба б, аби приїхали знов – присутність Чикаленка й Луценка на сих зборах була дуже користна»⁵⁰⁰. Свідченням про перебування І. Луценка у Львові та його плани у налагодженні контактів є його візитівка, залишена для О. Барвінського⁵⁰¹. На ній

---

⁴⁹⁸ ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 7321.

⁴⁹⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Арк. 43; Мисечко А. І. Український рух в Одесі наприкінці XIX - початку XX ст. Одеса, 2006. С. 21.

⁵⁰⁰ Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурака. К., 1997. С. 149.

⁵⁰¹ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ. Ф. Барвінських. Спр. 1739. Арк. 1.

гість з Одеси занотував, що жалкує з приводу відсутності господаря вдома. У липні 1914 р. І. Луценко взяв участь у роботі з'їзду слов'янських учительських товариств у Львові, з початком війни перебував на Галицькому фронті в якості військового лікаря і, без сумніву, скористався нагодою підтримати контакти з членами товариства. Важливим проявом участі одеських діячів у діяльності НТШ була фінансова підтримка товариства з їхнього боку. У 1900 р. Д. Сигаревич привіз львів'янам пожертви одеситів на українську культурну справу та зустрівся з І. Франком, О. Маковієм та В. Гнатюком⁵⁰². Найбільш символічним виглядає відомий вже на той час з газет факт, що М. Комаров заповів частину свого майна на потреби НТШ⁵⁰³. У 1901 р. М. Грушевського було обрано членом ОТІС.

На цій міцній основі налагодився обмін літературою. Через цензурні перешкоди до революції 1905 року безпечніше було отримувати книги через офіційні установи. Тому, наприклад М. Грушевський надсилав томи своєї Історії П. Іванову, на його прохання, на адресу університету. «Історія» призначалась не лише для П. Іванова, але й для одного з провідників українців Одеси, гласного міської думи, П. Климовича⁵⁰⁴. Однак виписка відбувалась і по особистій лінії. У листі до М. Грушевського Є. Чикаленка 1899 р. з Одеси останній повідомляв про те, що він виписав «Літературно-науковий вісник» для низки одеситів (педагога Антіна Васильовича Крижанівського, Єлісея Івановича Волянського, М. Комарова, І. Луценка) та одного з провідників українців Херсону Андрія Грабенка⁵⁰⁵. Питанню обміну літературою були присвячені листи до В. Гнатюка І. Липи та М. Кома-

---

⁵⁰² Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / Упор., автор вст., комент. та покажч. Н.В. Руденко. Запоріжжя, 2006. С. 26.

⁵⁰³ Рада. 1913. 17 серпня.

⁵⁰⁴ ЦДІАУК. Ф. 1235.–Оп. 1. Спр. 874. Арк. 5 (згадка про П. Климовича у не підписаному листі призвела до помилки сучасного історика С. Плохія, який назвав П. Климовича автором листа і навіть популяризатором творчості М. Грушевського в Одесі (хоча насправді ним був саме П. Іванов (див. нижче): Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. К., 2011. С. 123, 467, 479. 501).

⁵⁰⁵ Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Ред. А. Винар, Упор.: І. Старовойтенко, О. Тодійчук. К., 2010. С. 42.

рова⁵⁰⁶. Галицькі видання були дуже вагомим компонентом приватних бібліотек М. Комарова та І. Луценка⁵⁰⁷. Однак захоплення цими виданнями могло закінчитися фатально. Найбільш гучною виявилась справа професора Новоросійського університету О. Маркевича, що намагався таємно перевезти через кордон, придбані ним у Галичині видання. Однак його викрили та звільнили з університету. Надалі О. Маркевич отримував видання НТШ через свого друга І. Линниченка.

Після революційних подій вже цілком відкрито видання НТШ в своїх бібліотеках накопичують «Просвіти» Південної України. На сторінках «Хроніки» НТШ низка осіб з Одеси фігурують як жертводавці видань та предметів: І. Бондаренко дарував книги до бібліотеки НТШ у 1910-11 роках, В. Буряченко декілька разів згаданий як особа, що дарувала предмети до музею та книжки до бібліотеки НТШ у 1912 р.⁵⁰⁸. В. Боровик пожертвував рукописну збірку, одеське товариство «Українська хата» – одне видання у 1911 р. Багато книжок, з якими М. Аркас працював під час роботи над своєю «Історією України-Русі», він отримав від книгарні НТШ. В свою чергу, його праця, за згадкою Б. Барвінського, розповсюджувалась у Галичині через книгарню НТШ.

Закупівля книг з царини україністики в Австро-Угорській імперії та за кордоном була вагомим джерелом поповнення бібліотеки НТШ. На початку ХХ ст. вона підтримувала зв'язки з метою закупівлі книг з 4 книгарнями в Києві, 3 – в Одесі, 1 – в Харкові і 1 – в Холмі.

Найбільш принциповим досягненням стало налагодження обміну виданнями між бібліотечною комісією НТШ та усіма провідними офіційно-державними товариствами Українського Причорномор'я. Новоросійський університет надсилав НТШ свої «Записки», а в обмін отримував «Записки» НТШ⁵⁰⁹. Певний час

---

⁵⁰⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2289. Арк. 38-39; Спр. 2277. Арк. 18-22.

⁵⁰⁷ Комаров Б. Одеські зустрічі // Спогади про Лесю Українку. К., 1971. С. 139; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. С. 113-115

⁵⁰⁸ Хроніка НТШ за р. 1911. Ч. 49.

⁵⁰⁹ ДАОУ. Ф. 45. Оп. 9. Спр. 9 (1910). Арк. 7.

відповідальним за цей обмін був вже згаданий І. Бондаренко – завідувач історико-філологічним кабінетом бібліотеки Новоросійського університету. Видання НТШ аж ніяк не лежали в бібліотеці університету баластом. Так, матеріали архіву І. Линниченка свідчать, що він користувався «Записками» НТШ з бібліотеки. Обмін виданнями з бібліотекою НТШ налагодило Одеське бібліографічне товариство, на чолі зі своїм беззмінним головою І. Линниченком. 25 квітня 1912 р. НТШ написало листа до ОБТ за підписом бібліотекаря Івана Кревецького, в якому висловило бажання налагодити обмін виданнями, пропонуючи «Хроніку НТШ» та «Матеріали до української бібліографії» у 3 т. Звіти бібліотеки ОБТ та «Хроніка» НТШ засвідчують, що між товариствами дійсно було налагоджено обмін виданнями. До бібліотеки НТШ надходили «Известия» ОБО, які надсилав завідувач бібліотекою товариства А. Флоровський⁵¹⁰.

До ІФТ з 1890-х років надходили «Хроніка» НТШ німецькою мовою, «Збірник» Історико-Філософської секції, «Записки» НТШ, «Жерела», «Етнографічний збірник», «Пам'ятники українсько-руської мови та літератури», «Історія України-Русі» М. Грушевського, О. Кониського «Т. Шевченко – Грушівський»⁵¹¹.

Мережа зв'язків та обміну створила сприятливий ґрунт для найбільш креативних напрямків співпраці – аналізу та популяризації здобутків один одного, спільних проєктів. Є. Чикаленко та М. Комаров були авторами (перший в якості мецената, другий – власне основного упорядника) великого видавничого проєкту, співтворцями якого можна вважати південноукраїнську еліту та НТШ – «Словара російсько-української мови». У 1893-98 роках у Львові заходами НТШ було видано 4 томи «Словника», який «зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка», тобто М. Комаров та «Одеська (Адеська) Громада».

---

⁵¹⁰ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2843. Арк. 32.

⁵¹¹ Летопись Историко-Филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Т. 7. 1899. Протоколы и Отчет. С. 4, 7; Летопись... Т. 9. 1901. Отчет. С. 8; Летопись... Т. 12. 1905; Отчет. С. 7, 9.

Найповніше розвинувся такий напрямок співробітництва як розміщення праць південноукраїнських діячів на сторінках видань НТШ та рецензування їх праць на сторінках тих самих видань. Таким чином, НТШ реально втілювало у життя ідею «Українського П'ємонту», надавало недосяжну для російської цензури інтелектуальну сферу для південноукраїнської еліти.

У 1880-90-х роках на сторінках львівських часописів, фактичних органів НТШ, «Діло», «Зоря», «Правда» та «Літературно-науковому віснику» декілька заміток надрукував М. Комаров. М. Комаров обрав для співпраці саме народовські часописи, адже, як влучно відзначив О. Рябінін-Скляревський, «поміrkований український ліберал, правий народник – культурник, до того ж російський службовець, Комаров не міг брати участь у надто радикальних виданнях. Найбільше пасували до його становища й світогляду поміrkовано-поступові народовецькі часописи»⁵¹². У зазначених виданнях він надрукував 62 статті (45 – у «Зорі», 11 – «Правді», 4 – «Ділі», 2 – «Літературно-науковому віснику»), що становить більшу частину його літературно-наукової спадщини⁵¹³. В свою чергу, галицькі вчені та літератори часто рецензували роботи М. Комарова. Слід зазначити, що до 1890-х р. галицькі видання достатньо вільно надходили до решти українських земель. Таким чином, публікації М. Комарова безпосередньо впливали на розвиток суспільно-політичної думки в Україні у складі Російської імперії. Є. Чикаленко згадував, що із «Зорею» він вперше ознайомився у М. Комарова.

Саме від останнього одеські громадівці отримували відомості про боротьбу між українцями і поляками в Галичині, про що неможливо було дізнатися з російських газет⁵¹⁴. З огляду на цензуру всі свої публікації М. Комаров підписував псевдонімами М. Комар, М. Уманець, М. Неїжмак, Хуторянин. Переважно статті М. Комарова належали до жанру рецензій, перекладів та

---

⁵¹² Рябінін-Скляревський О. М.Ф. Комаров як культурний одеський діяч 1888-1913 // Україна. 1929. № 12. С. 47.

⁵¹³ Известия одесского библиографического общества. 1913. Т. 2. Вып. 7. С. 323-336.

⁵¹⁴ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). К., 2003. С. 157.

некрологів. А. Кримський згадував, що видатні діячі Галичини знали одеського дописувача перш за все як неупередженого рецензента⁵¹⁵. В своїх рецензіях одеський діяч знайомив передусім західних українців з новими творами П. Куліша, С. Руданського та інших. У рецензіях М. Комаров чітко проводив свій погляд на розвиток української культури. Найповніше він відбився у незгоді М. Комарова із автором комедії, де український патріот зображувався як людина, у якої на язиці разом з Шевченком галушка⁵¹⁶. Серед перекладів М. Комарова слід згадати твір Д. Мордовця «Професор Ратмиров», присвячений біографії М. Костомарова. Постать М. Костомарова особливо цікавила М. Комарова. Видатному історикові він присвятив декілька публікацій. Зокрема, на сторінках «Правди» він оприлюднив важливий лист М. Костомарова до київських студентів 1863 року⁵¹⁷. М. Комаров особливо заперечував поширене твердження, що буцімто М. Костомаров заперечував придатність української мови для «високої» літератури.

Декілька статей М. Комарова у галицьких виданнях мали особливо принциповий характер і є важливим джерелом вивчення його світогляду. У статті «Хто ж справді винен і де наша робота?» (1889), яку А. Кримський небезпідставно порівнював з «Чудацькими думками» М. Драгоманова, М. Комаров одним з перших рішуче висловився проти песимізму щодо подальшого розвитку українського національного руху, бачачи вихід у розгортанні активної праці в Галичині. «Будь що будь, рано чи пізно, а вся наша праця не загине марно і для України, і колись вернеться до нас і стане нам у пригоді, як Галичині придалась перші літературні заходи на Україні. Галичина – то наш світоч, туди і линемо всею душею», – наголошував одеський публіцист⁵¹⁸. У відповіді російському вченому О. Пипіну на його рецензію на працю О. Огоновського «Історія літератури руської» М. Комаров показав, що російський ліберал в українському питанні зав-

---

⁵¹⁵ Кримський А. М. Комар // Зоря. 1896. Ч. 18. С. 358.

⁵¹⁶ Зоря. 1886. № 21. С. 344.

⁵¹⁷ Правда. 1892. травень. Т. 13. Вип. 39. С. 303-305.

⁵¹⁸ Зоря. 1889. № 4. С. 65.

жди залишитися обрусителем⁵¹⁹. У низці статей М. Комаров характеризував одеське громадське та культурне життя з огляду на його вплив на українство («Вісті з Одесу»). На конкретних прикладах одеської дійсності він показував гнилість російського суспільно-політичного життя, марність сподівань на співчуття до українського національного руху з боку російських лібералів, чие побоювання проявів української свідомості часто виходило за межі здорового глузду⁵²⁰.

Почин М. Комарова був продовжений учнем В. Антоновича, вже згаданим вище істориком Павлом Івановим. З НТШ історика зближували його зацікавлення середньовічною історією Волинської землі⁵²¹. П. Іванов мав великі симпатії до української культури, заявляючи про них не тільки у приватному листуванні, але й публічно. Під час перебування П. Іванова на Півдні України та М. Грушевського у Києві та Львові між істориками тривало жваве листування (до 1898 р.). У 1890-х роках М. Грушевський залучив свого колегу до наукової співпраці. У декількох листах до М. Грушевського П. Іванов висловлював велике бажання ознайомитись з «Записками» НТШ і наполегливо просив надіслати йому примірник першого тому⁵²². Зрештою П. Іванов за сприяння М. Грушевського першим із південноукраїнських істориків опублікував свої статті на сторінках «Записок» НТШ⁵²³.

П. Іванов побоювався афішувати свою участь у цьому «не благонадійному» виданні, ховаючись за вигаданий М. Грушевським псевдонім «І. Андрієнко» або підписуючись просто «Іванов». В одному з листів до М. Грушевського П. Іванов писав, що перша його публікація в «Записках» НТШ стала для нього фатальною. Статтю побачив один з одеських професорів-слов'янофілів О. Кочубинський і, запідозривши П. Іванова в

---

⁵¹⁹ Зоря. 1890. № 21.

⁵²⁰ Правда. 1891. Т. III. Вип. IX. С. 167; Правда. 1891. Т. III. Вип. VII. С. 39-40.

⁵²¹ Іванов П. Исторические судьбы Волынской земли. Одесса, 1895. 317 с.

⁵²² ЦДАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 6, 13.

⁵²³ Іванов Картка з історії Волині на початку XIV ст. // ЗНТШ. Т. II. 1893. С. 119-146; Андрієнко І. Рец. на: 16 том «Записок одесского общества истории и древностей» та 19 випуск «Известий Таврической ученой архивной комиссии» // ЗНТШ. 1894. Т. 4. С. 182-184.

українофільстві, зірвав його пробну лекцію на посаду приват-доцента. Свої статті у «Записки» НТШ П. Іванов надсилав російською мовою. Він збирався вивчити українську мову і лише українською публікуватися в «Записках» НТШ⁵²⁴. У 1894 р. одесит повідомляв М. Грушевського про те, що готує масу рецензій для «Записок» НТШ.

Попри свій український патріотизм, у працях з історії Півдня України П. Іванов не відходив від традиційних імперських доктрин. Однак у недосяжному для російської цензури виданні він став на україноцентричні позиції у висвітленні історії Одеси та Південної України. У рецензії на праці О. Маркевича, В. Яковлева та В. Надлера з історії Одеси П. Іванов відмітив перевагу українців серед населення Новоросії наприкінці XVIII ст., рішуче заперечив думку В. Надлера про цивілізаційну роль Росії на Півдні, наголосивши на ролі запорозьких козаків, підкреслив свавілля російської армії після взяття Хаджибею⁵²⁵. П. Іванов піддав сумніву позитивну роль іноземних колоністів на півдні України і зауважив, що «Новоросія – певна річ – геть би більш надбала собі культури, коли б переселенцям українським уряд надав хоч частину тих привілеїв і різноманітної допомоги, якими він наділяв тоді переселенців чужоземних». Ці думки були більш україноцентричні, ніж ті, що дозволяв собі О. Маркевич. Зазначимо, що це була єдина велика публікація з історії українського Причорномор'я надрукована у «Записках» НТШ. Західноукраїнський читач вперше отримав можливість ознайомитись з альтернативним російсько-імперській доктрині поглядом на історію Одеси.

Значно більшою активністю у відносинах з НТШ відзначився Олексій Маркевич. На сторінках «Записок» НТШ з 1897 до 1903 року з'явилося 13 публікацій О. Маркевича. Всі статті він писав російською мовою, а вже у Львові їх готували до друку в україномовному перекладі. Публікації О. Маркевича на сторінках «Записки» НТШ були присвячені загальноукраїнській історії

---

⁵²⁴ ЦДІАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 23, 40.

⁵²⁵ Андрієнко І. Ювілейні видання до історії м. Одеси // Записки НТШ (ЗНТШ). 1894. Т. IV. С. 151-168.

та літературі, меншою мірою – історії Росії. Лише одна стаття торкалась південноукраїнської тематики, хоча саме як історик цього регіону О. Маркевич здобув собі найбільший авторитет⁵²⁶. За видовою ознакою публікації О. Маркевича належали до заміток та повідомлень, археографічних публікацій та рецензій. У статті, що була присвячена сумнозвісному в історії українознавства XII археологічному з'їзду у Харкові, О. Маркевич висловив своє негативне ставлення щодо відсутності галицьких науковців на з'їзді. На його думку, «приїзд, хоч би тільки львівських учених додав би цьому, головню українсько-руському з'їздові, особливо визначного, научного інтересу»⁵²⁷. Знаменно, що лише одна стаття О. Маркевича у Записки НТШ була надрукована анонімно (під криптонімом «О»). Ймовірно, це пояснюється тим, що напр. XIX – на поч. XX ст. О. Маркевич вже був відсторонений від роботи в Новоросійському університеті і, отже, не був офіційною особою. Певний стосунок О. Маркевич мав і до «Літературно-наукового вісника». М. Грушевський отримав від О. Маркевича деякі історико-літературні матеріали, які і надрукував у цьому виданні у 1902 р.⁵²⁸.

Своєрідну естафету публікацій істориків на сторінках НТШ підхопив О. Грушевський – у 1907-08 роках приват-доцент кафедри руської історії історико-філологічного факультету Новоросійського університету. У 1907 р. на сторінках «Записок» НТШ було оприлюднено 16 публікацій вченого, значну частину яких складала рецензії бібліографічного характеру. Ці праці були написані здебільшого на базі попередніх напрацювань. У 1908 р. О. Грушевський опублікував п'ять статей у «Записках» НТШ та десяток статей про українських поетів та письменників у «Літературно-науковому вістнику».

Лінію передусім М. Комарова, О. Грушевського та О. Маркевича на публікацію в «Записках» НТШ статей на загальноукраїнську тематику продовжив головний фундатор україністики в Одесі Михайло Слабченко, стаття якого про адміністративний

⁵²⁶ Маркевич О. Як складаються легенди // ЗНТШ. Т. 46. 1902. С. 5-6; Т. 52. С. 19-20.

⁵²⁷ Маркевич О. XII Археологічний з'їзд у Харкові 1902 року // ЗНТШ. 1903. Т. 53. Кн. 3. С. 3.

⁵²⁸ Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича // ЗНТШ. Т. 55. 1903. С. 11.

устрій Гетьманщини XVII - XVIII ст. – відповідь на розгромний відгук маститого київського історика М. Василенка на працю М. Слабченка у попередньому числі «Записок» – була опублікована у львівському виданні у 1913 р.⁵²⁹. У листі до М. Грушевського М. Слабченко висловлював палке бажання друкуватися українською, рідною, мовою у виданнях НТШ⁵³⁰. Проте, через інтриги третіх осіб М. Грушевський відкинув подальшу співпрацю з одеситом. Втім, це мало важкі та сумні наслідки передусім для української історичної науки, спричинившись до гострого протистояння в українському науковому середовищі у 1920-х роках, чим швидко та вдало для себе скористалася каральна система комуністів.

Втім, не лише історики скористалися можливістю опублікуватися у виданнях НТШ. Окрім М. Комарова, на сторінках «Літературно-наукового вістника» провідники українського національного руху одеситів юрист та поет С. Шелухин (псевдо «С. Павленко») та лікар Іван Липа (зокрема, під псевдо «Петро Шелест») опублікували свої численні вірші та статті. Їх соратник лікар І. Луценко обмежився однією статтею в «ЛНВ» на лікарську тематику (втім, кілька статей під криптонімом І.Л. можуть належати не І. Липі, але й йому)⁵³¹. У 1914 р. спочатку у газеті «Діло», а потім окремою брошурою, І. Луценко надрукував у Львові свою доповідь в «Українському клубі» «Україна – правітчина арійської культури»⁵³². Звістки про одеські новини українського життя друкував у «Ділі» І. Липа.

«Записки» НТШ втягнули у свою «орбіту» не лише свідомих українців. Про це яскраво свідчить випадок публікації у 1899 р. в «Записках» бібліографії про Г. Сковороду досить далекого від українських кіл одеського журналіста та бібліографа Луки Чижикова, що заховався за криптонім «Л.Ч.»⁵³³. Професор

⁵²⁹ Слабченко М. З приводу заміток М. Василенка // ЗНТШ. Т. 116. Кн. 4. 1913. С. 69-79.

⁵³⁰ ЦДАУК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 752. Арк. 3, 10.

⁵³¹ Луценко І. Роля високої температури в хворобах і чи треба її понижати? // ЛНВ. 1903. Т. 22. Ч. II. С. 10-18.

⁵³² Луценко І. Україна – правітчина арійської культури // Діло. 1914. Ч. 167. С. 7; Ч. 168. С. 7; Ч. 169. С. 7; Ч. 170. С. 6.

⁵³³ ЗНТШ. Т. XXX. Кн. IV. 1899. Наукові статі. С. 2-4.

кафедри руської історії Новоросійського університету, учень В. Антоновича, Іван Линниченко негативно ставився до українського національного руху. Проте, на сторінках «ЗНТШ» М. Грушевський надрукував з власною передмовою отриманий від І. Линниченка текст записки німецького автора кінця XVIII ст. Ф. Гендльовіка про запорожців (1789)⁵³⁴. Цінність цієї записки полягала у тому, що у ній висвітлювалася недостатньо відома доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі. Примірник рідкісної праці виявився в одеській бібліотеці, з якого її скопіював І. Линниченко.

В свою чергу, видання НТШ стали інтелектуальним «майданчиком» для обговорення праць південноукраїнської наукової та творчої еліти, за невеликим винятком (як-от згадана рецензія М. Василенка) – авторства на той момент західноукраїнських рецензентів. В першу чергу до опції рецензентів потрапляли літературознавчі та етнографічні праці М. Комарова, І. Липи, В. Жаботинського, В. Данілова, І. Бондаренка, С. Аваліані⁵³⁵. З цього тематичного блоку особливо значну увагу привернули праці В. Данілова. Від 1904 р. і до Першої світової війни праці В. Данілова, зокрема, й одеського періоду, регулярно рецензувалися на сторінках «Записок» НТШ (15 рецензій на 17 праць) такими видатними етнографами, істориками та літературознавцями як В. Гнатюк, М. Возняк, В. Дорошенко, В. Доманицький, І. Свенцицький. Хоча в рецензіях панували прихильні оцінки, В. Гнатюк дорікав автору за недостатнє глибоке опрацювання тем, занадто описовий стиль. Проте, ще більшу увагу рецензенти приділили історичним працям.

Першими у 1890-х роках увагу привернули праці П. Іванова. На сторінках «Записок» НТШ. М. Грушевський надрукував

---

⁵³⁴ ЗНТШ. Т. 101. 1911. Кн. 1. С. 134-141.

⁵³⁵ ЗНТШ. Т. VIII. Кн. IV. 1895. С. 55-58; Ганущак С. Рец. На: Комаров М. К биографии А.П. Стороженка // Киевская старина. 1900. Кн. III // ЗНТШ. Т. XXXIX. 1901. Кн. I. С. 26-27. Франко І. Рец. На: Комаров М. Т. Шевченко в литературе и искусстве. Одесса, 1903 // ЗНТШ. Т. LVII. 1904. Кн. I. С. 31-42; Б.п. Рец. на: Липа І. Иван Манжура // Українська хата. 1909. Ч. 5-6 // ЗНТШ. Т. XCVI. Кн. IV. 1910. С. 210; Б.п. Бондаренко І. Дніпром... (з літньої подорожі) // Рада. 1909, Ч. 187-189 // ЗНТШ. Т. XCV, 1910, Кн. III, с. 203; Б.п. Рец. на публ. Жаботинский В. Урок юбилея Шевченка // Одесские новости. 1911. Ч. 8355 // ЗНТШ. Т. CVIII. Кн. II. 1912. С. 199-200; ЗНТШ. 1911. Т. CVI.

рецензію на магістерську дисертацію колеги «Исторические судьбы Волынской земли». Завжди суворий у своїх оцінках М. Грушевський твердив, що «деякі уваги не уймають ваги і ціни праці Іванова, що є корисним внеском в українсько-руську історіографію, і ми щиро зичимо дальшого успіху і розвою діяльності нового робітника на дорогій нам ниві». Історик відзначив оригінальність підходу автора, що для опису вірувань волинян використав етнографічний матеріал з Волині ХІХ ст.

Такий спосіб було вперше застосовано у вивченні історії поодиноких давніх земель. М. Грушевський зауважив, що П. Іванов ширше розглянув історію Волині першої половини ХІV ст. і відзначив значний інтерес цього розділу праці. Він солідаризувався з одеським колегою щодо зображення князя і віча основою політичного устрою землі⁵³⁶. У 1905 р. С. Петлюра схвально відгукнувся про статтю П. Іванова «К истории Запорожских казаков после уничтожения Сечи», надруковану в «Записках Одесского общества истории и древностей». Статтю О. Маркевича на південноукраїнську тематику у 1895 р. рецензував О. Лотоцький⁵³⁷. На сторінках ЗНТШ з'являлися рецензії на праці І. Линниченка⁵³⁸. Низка рецензій була присвячена доробку кримських істориків Арсенія Маркевича та Олександра Бертьє-Делагарда⁵³⁹. Увагу також привернули праці одеського

---

⁵³⁶ ЗНТШ. 1896. Т. 9. Бібліографія. С. 4-9.

⁵³⁷ Лобанський О. [О. Лотоцький] Рец. на Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II. Одесса, 1893 // ЗНТШ. Т. 5. К. 1. 1895. С. 76-77.

⁵³⁸ ЗНТШ. Т. 114. В. 2. 1913. С. 188; ЗНТШ. Т. 51. Кн. 1. 1903. С. 28-29; ЗНТШ. Т. 115. Кн. 3. 1913. С. 231-232.

⁵³⁹ О. Щуровський [І. Каманін] Рец. на Тауріса. Опыт указателя сочинений касающихся Крыма и Таврической ученой архивной комиссии / Сост. Арсений Маркевич // ЗНТШ. Т. VIII. Кн. IV. 1895. С. 61-62; Грушевський М. Рец. на: Бертьє-Делагард А.Л. К истории христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие. Вымысел и реальность в истории Георгиевского Балаклавского монастыря // Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей, Одесса, 1910. Т. XXVIII. // ЗНТШ. Т. CIV. 1911, Кн. IV, с. 207; Грушевський М. Рец. на: Бертьє-Делагард А.Л. Как Владимир осаждал Корсунь // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. 1910. кн. 1 // ЗНТШ. Т. СІХ. 1912. Кн. III. С. 178-181.

історика-всесвітника, професора Євгена Щепкіна, що зачіпали цікаві для українців питання⁵⁴⁰.

Чи не найгучніший резонанс у середовищі членів НТШ викликало видання відомої «Історії України-Русі» миколаївця М. Аркаса. Серед численних рецензій на цю працю значну частину написали члени НТШ: Д. Дорошенко, С. Томашівський, Б. Барвінський, В. Липинський, М. Грушевський, Г. Житецький⁵⁴¹. До того ж відомо про приватні відгуки з боку М. Василенка, О. Лотоцького, Б. Лепкого. Деякі члени НТШ пізніше свідчили про велику популярність та поширення праці М. Аркаса (О. Лотоцький, В. Біднов). Всі ці автори зазначали доволі численні коректурні, фактичні та концептуальні прорахунки автора, але майже всі привітали появу праці та побажали її поширення серед широких верств українців. Найбільш прихильними були рецензії Д. Дорошенка, С. Томашівського та Б. Барвінського. Пізніше, у працях 1923 та 1932 р. Д. Дорошенко не змінив свого прихильного ставлення до праці миколаївця, ставлячи її на один рівень з популярними роботами О. Єфіменко та М. Грушевського та відводячи їй особливо видатну роль у процесі українського національного відродження.

Найбільш глибокі та докладні зауваження висловили В. Липинський та М. Грушевський (рецензії з'явилися на сторінках «Літературно-наукового вісника», хоча В. Липинський планував розмістити свою статтю в «ЗНТШ»). Однак, якщо В. Липинський був стриманим у критиці, то М. Грушевський висловив суто нищівну критику. Квінтесенцією його рецензії були тези про те, що «...тої ідеології, яка була би нам бажана, того висвітлення історії України, в яким ми його бачимо, – в

---

⁵⁴⁰ Грушевський М. Рец. на публ.: Щепкин Е. Скандинавській обрядъ погребенія съ кораблемъ // ЖМНП. 1894. [Кн.] IX // ЗНТШ. Том VIII. Львів, 1895. Кн. IV. 4. Бібліографія (рецензії й справоздання). С. 1-3.

⁵⁴¹ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906-1909 роки / Упорядкування, вступ та коментарі Інни Старовойтенко. К., 2009; Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслава Липинського (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. К.-Філадельфія, 1994. С. 161-170.

книзі Аркаса нема» та «д. Аркас цілу стару Україну перебрав на «московський кшталт».

Критика М. Грушевського викликала великий резонанс серед української громади, призвела до погіршення його взаємин з багатьма провідниками українського національного руху, поглибила душевну кризу М. Аркаса та В. Доманицького. Більшість сучасників, а услід за ними й новітні дослідники, вважали, що М. Грушевський, хоча й вірно оцінив рівень праці М. Аркаса з точки зору високої науки, але й звів особисті рахунки зі своїми візаві на ниві популяризації української історії. Великий резонанс від книги Аркаса сприяв розвитку української культури, поживавленню контактів між Галичиною та Наддніпрянщиною. Б. Лепкий та В. Липинський ще за життя М. Аркаса захопилися справою другого видання його «Історії».

Б. Лепкий працював над складанням біографії М. Аркаса. У процесі редагування члени НТШ надали тексту відчутного державницького спрямування, суттєво змінили фактаж та структуру. На цій підставі деякі історіографи (В. Сарбей) справедливо вважають, що друге видання лише деякою мірою відображало погляди М. Аркаса, а швидше було продуктом інших історіографічних традицій та поглядів. Друге видання було значно менш поширеним в Україні, але більше – в еміграції та діаспорі. Свідченням уваги І. Франка до діяльності одеського історика церковного права, професора Новоросійського університету О. Алмазова є три рецензії на сторінках «Записок» НТШ⁵⁴². І. Франко не лише повідомив читачів про зміст робіт одеського

---

⁵⁴² Франко І. Рец. на публ.: Алмазов А.И. К истории молитв на разные случаи: Заметки и памятники // Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете. Одесса, 1897. Т. VI. С. 380-432 // ЗНТШ, 1897, т. XVIII, кн. IV, С. 38-42; Франко І. Рец. на публ.: Алмазов А.И. Врачевальныя молитвы. К материалам и исследованиям по истории рукописного русского Требника // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. VIII. Византийско-славянское отделение V. Одесса, 1900. С. 367-514 // ЗНТШ, 1903, т. LI, кн. I, С. 15-17; Франко І. Рец. на публ.: Алмазов А.И. Чин над бесноватым. Памятник греческой письменности XVII в. // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1900. Т. IX // ЗНТШ, 1903, т. LI, кн. I, С. 17-18; Франко І. Рец. на публ.: Алмазов А.И. Апокрифическія молитви, заклинания и заговори. К истории византийской отреченной письменности // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1900. Т. IX. С. 221-340 // ЗНТШ, 1903, т. LI, кн. I, С. 18-19.

вченого, але і піддав їх критичному аналізу. І. Франко зауважив, що цикл праць О. Алмазова про «Требник» є першими систематичними роботами з цієї теми. У цій праці «компетентний», на думку, українського науковця, автор дав навіть більше, ніж планував, адже запропонував «готову і природну рамку для дальших дослідів на тім полі, а надто для докладних дослідів над поодинокими молитвами».

Висновки О. Алмазова І. Франко вважав простими та ясними. Вартість праць одеського професора він вбачав у тому, що він використав не лише всі найважливіші праці над історією «Требника», але й розшукав грецькі та церковнослов'янські рукописи. Говорячи про недоліки праць одесита, І. Франко тим не менш підкреслював саме те, що О. Алмазов зігнував деяку принципово важливу літературу питання, робив не надто нові висновки, приділяв надмірну увагу канонам, а не апокрифам. До того ж І. Франко не погодився з тим, що тексти пам'ятки відбивали релігійні погляди народу у старовину. Навпаки, на його думку, ці тексти були покликані формувати ці погляди. Увагу іншого рецензента привернула праця теж на церковну тематику одеського священика-історика Сергія Петровського⁵⁴³. У «Записках» НТШ також рецензувалися «Херсонские епархиальные ведомости», «Сборник Херсонского земства» та ін.

Низка рецензій (зокрема, вже згадані П. Іванова та О. Маркевича), авторства південноукраїнських вчених мали властивості своєрідних «авторецензій», адже їх об'єктом були південноукраїнські видання.

В окремий блок, що сприяв популяризації південноукраїнської науки в загальноукраїнському середовищі, варто виділити некрологи південноукраїнських вчених на сторінках видань НТШ⁵⁴⁴. На цьому полі найбільше відзначився М. Грушевський, який ретельно підходив до цього жанру. Так, у процесі написання некролога історика права, ректору Новоросійського універ-

---

⁵⁴³ В. Рец. на: Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. Одесса, 1894 // ЗНТШ. Т. XV. Кн. I. 1897. С. 41-43.

⁵⁴⁴ Грушевський М.С. Ф. Леонтович – В. Ключевський – Д. Самоквасов // ЗНТШ. 1911. Т.105. Кн.5. С. 168-174.

ситету Ф. Леонтовичу М. Грушевський звернувся листом до М. Комарова, запитуючи, чи не проявив себе небіжчик на ниві українського національного руху другої половини XIX ст. під час свого перебування в Одесі⁵⁴⁵. У всіх некрологах яскраво відбилась прагнення їх авторів вписати діяльність померлих у контекст розвитку українознавства та українського громадського життя⁵⁴⁶.

Докторська дисертація І. Линниченка про суспільні верстви середньовічної Галичини відразу набула відомості серед галицьких істориків⁵⁴⁷. Одним з перших її використав у своєму дослідженні соціальної історії середньовічної Галичини учень М. Грушевського М. Кордуба⁵⁴⁸. У 1899 р. праця І. Линниченка була видана в україномовному перекладі М. Павлика та з передмовою М. Грушевського у 7 томі «Руської історичної бібліотеки» під назвою «Суспільні верстви Галицької Русі XIV-XV ст.» як така, що «для галицьких читачів мусить мати особливий інтерес» Праця І. Линниченка започаткувала у «РІБ» серію монографій з внутрішньої суспільно-культурної історії українських земель. Деякі недруги І. Линниченка намагались використати факт появи україномовного перекладу як засіб обвинувачення його у «неблагодійності». Професору навіть прийшлося наголошувати на тому, що переклад з'явився без його відома. Ставлення І. Линниченка до цього видання було суперечливим. Іноді він згадував про нього у позитивному тоні, напевно, відчуваючи задоволення від того, що його праця набула відомості поза межами Російської імперії. Однак у 1917 р. він вже зазначав, що факт появи цього видання викликав у нього розчарування, адже

---

⁵⁴⁵ Відділ рукописів Одеської наукової бібліотеки. Ф. 28 (М.Ф. Комаров). Спр. 2.

⁵⁴⁶ Грушевський М. Скальковський А. // ЗНТШ. 1899. Т. XXVII. Кн. I. С. 16-18 (передрук: Грушевський М.С. Посмертні згадки (А.Скальковський, Е.Кунік, В.Ястребов) // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Л., 2004. Т.6. С.575-576); Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича // ЗНТШ. 1903. Т. LV. Кн. V. С. 1-14; Гнатюк В. О.І. Маркевич // ЛНВ. 1903. Т. 23. Ч. II. С. 146-147; Б.п. Огляд некрологів М. Аркасу // ЗНТШ. Т. XCVI. Кн. IV. 1910. С. 236; Б.п. Рец. на: Б.п. Рец. на: Василько Ан. Смерть Івана Бондаренка // Рада. 1911. Ч. 189 // ЗНТШ. Т. CIX. 1912. Кн. III. С. 190.

⁵⁴⁷ ЗНТШ. 1895. Т. 6. Кн. 2. Бібліографія. С. 6-20;

⁵⁴⁸ Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до половини XIII ст. // ЗНТШ. Т. 32. 1899. С. 2, 28.

це свідчило про те, що науковці-галичани не знають російської літературної мови⁵⁴⁹.

Ще один важливий блок рецензій складає критичний огляд періодичних видань причорноморських наукових товариств та навчальних установ⁵⁵⁰. Рецензії О. Грушевського на «Записки» ОТІС, як і згадані рецензії П. Іванова та О. Маркевича, варто вважати швидше поглядом зсередини⁵⁵¹.

Хоча у 1920-х роках члени НТШ у Львові вже майже не гадували про ситуацію у Південній Україні, певне відлуння ми все ж таки знаходимо в їх окремих публікаціях. Так, М. Андрусяк у нарисі про розвиток української історіографії за 1921-30 роки згадав про те, що «видатним осередком дослідів історії України була Одеса, місце осідку заслуженого для економічної історії України дослідника М. Слабченка» та про існування в Одесі таких центрів україністики як наукова бібліотека та комісія краєзнавства⁵⁵². Гасла про південноукраїнські міста та низку діячів увійшли до Української загальної енциклопедії за редакцією І. Раковського.

Таким чином, завдяки жанру рецензій в поле діяльності НТШ ще більшою мірою були втягнуті (найчастіше мимоволі)

---

⁵⁴⁹ Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М.С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. М., 1998. С. 276.

⁵⁵⁰ Грушевський М. Рец. на: Записки Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1894-1896. Т. 61-69 // ЗНТШ. Т. XV. Кн. I. 1897. С. 49-50; Томашівський С. Рец. на: Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1895. Т. XVIII // ЗНТШ. Т. XI. Кн. III. 1896. С. 48-52; Томашівський С. Рец. на: Записки Императорского Одесского общества истории и древностей // ЗНТШ. 1903. Т. LV. Кн. I. Наукова хроніка. С. 78; Шуровський О. [І. Каманін] Рец. на: Известия Таврической ученой архивной комиссии. 1894-1895. № 21, 22, 23 // ЗНТШ. Т. XI. Кн. III. 1896. С. 52-56; Шуровський О. Рец. на: Известия Таврической ученой архивной комиссии. 1896. № 24 // ЗНТШ. Т. XV. Кн. I. 1897. С. 50-51; Сицінський Ю. Рец. на: Известия Таврической ученой архивной комиссии. 1896. Ч. 27. 1897; 1898. Ч. 28 // ЗНТШ. Т. XL. Кн. II. 1901. С. 34-36.

⁵⁵¹ Грушевський О. Рец. на: Музей Императорского Одесского общества истории и древностей / По поручению Общества издано А.А. Деревницким, А.А. Павловским и Э.Р. фон Штерном. Одесса, 1897-1898. Вып. I-II. Терракоты // ЗНТШ. Т. LXXVII. Кн. III. 1907. С. 204-205; Його ж. Рец. на публ.: Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Одесса, 1904. Т. XXV. С. 240; Його ж. Рец. на публ.: Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Одесса, 1906. Т. XXVI // ЗНТШ. Т. LXXVIII. Кн. IV. 1907. С. 235-236; ЗНТШ. Т. 114. В. 2. 1913. С. 188; ЗНТШ. Т. 51. Кн. 1. 1903. С. 28-29; ЗНТШ. Т. 115. Кн. 3. 1913. С. 231-232.

⁵⁵² Андрусяк М. Українська історіографія за останнє десятиліття (1921-1930) // Літопис Червоної калини. 1932. Ч. 10. С. 21.

науковці та установи, що не мали жодного стосунку власне до українського національного руху і української науки, але як такі, що торкалися питань важливих для україністики та працювали на території України, були частиною українського наукового процесу. Рецензії закладали основи зацікавлення діяльністю авторів рецензованих праць з боку наступних поколінь членів НТШ. Наприклад, праці О. Бертъе-Делагарда враховували всі дослідники – члени НТШ, які торкалися історії середньовічного Криму і окремо, проблеми хрещення Русі: Д. Багалій, М. Брайчевський, Я. Ісаєвич⁵⁵³. Про працю П. Іванова згадували у своїх дослідженнях й такі члени НТШ як І. Крип'якевич, М. Кордуба, М. Чубатий, О. Левицький, Д. Дорошенко, М. Ждан.

Якщо на сторінках видань НТШ було чимало відомостей, що сприяли поширенню знань про стан науки на півдні України, цього, з очевидних цензурних та суспільно-політичних причин, бракує на сторінках південноукраїнських видань. У 1899 р. під час обговорення доповіді про «Моління» Данила Заточника на одному із засідань Історико-філологічного товариства О. Маркевич звернув увагу присутніх на значення робіт В. Щурата⁵⁵⁴. Більш системними та значимими такі оцінки стали з 1905 року. Навесні 1905 р. один з лідерів одеських громадівців Дмитро Сигаревич у статті в російськомовному одеському ліберальному часописі «Южные записки» підсумував досвід західних українців у розвитку нації, тим самим намітивши програму дій і для наддніпрянців. Окрему увагу він приділив НТШ: «По справедливости пальма первенства принадлежит профессору русинской истории Михаилу Сергеевичу Грушевскому. Ученик знаменитого профессора Антоновича, человек громадной эрудиции, непоколебимой энергии и стойких убеждений. С его прибытием во

---

⁵⁵³ Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. К., 1994 (перевидання книги 1928 року). С. 52; Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. К., 1988. С. 231; Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. Переклад з французької Я. І. Кравця, З. П. Борисюк, Передмова Я.Д. Ісаєвича, В.А. Смолія. К., 1990.

⁵⁵⁴ Летопись Историко-Филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Т. 7. 1899. Протоколы и Отчет. С. 33.

Львов начался быстрый рост общества и поразительный расцвет научной деятельности. Он сумел объединить вокруг общества уже готовые научные силы (И. Франко и друг.) и создать кадры молодых ученых (Гнатюк, Копач, Томашивский и друг.) и тем обеспечить процветание общества в будущем»⁵⁵⁵.

У звіті про діяльність Новоросійського університету за 1907 р. О. Грушевський зазначив свої статті у ЗНТШ⁵⁵⁶. Найбільш гострим для російського офіціозу мав виглядати цикл статей історика про репресивно-колонізаторську діяльність російського уряду в Гетьманщині після повстання І. Мазепи, опублікований у Львові.

В. Данілов зробив зусилля у поширенні видань НТШ в російському науковому середовищі. У листі до видавця «Исторического вестника» С. Шубинського на прохання секретаря НТШ він звернувся із запитом про можливий обмін виданнями: «Имея НТШ в руках можно было бы помещать рецензии на издания НТШ, очень ценные, но мало доступные в России. И я бы тогда попросил предоставить это дело мне, как занимавшемуся малорусской литературой и этнографией и хорошо знакомому с малорусским наречием. Крайне был бы обрадован, если бы предложение секретаря, к которому присоединяюсь, нашло отклик с Вашей стороны»⁵⁵⁷. Однак ця справа не реалізувалася. Єдина рецензія В. Данілова на праці В. Гнатюка про звичаї українців Закарпаття була надрукована у 1912 р. на сторінках «Живой старины». В іншому листі до С. Шубинського В. Данілов зазначав, що «Записки НТШ существуют на средства меценатские для крайне ограниченного кружка читателей и ровно ничего не платят, как и другие научные издания, в которых я работал довольно много».

Нам відомо лише про два випадки доповідей на засіданнях державних товариств, в яких аналізувались статті у виданнях

---

⁵⁵⁵ Корнич Д. Просветительская деятельность галицких русских // Южные записки. 1905. № 4. С. 39-45.

⁵⁵⁶ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1904-1908 гг. Одесса, 1908. С. 246.

⁵⁵⁷ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 874. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 272-273.

НТШ. 2 березня 1913 р. С. Шелухин доповів на засіданні ОБТ про «Етнографічний збірник» НТШ 1912 р., зупинившись на матеріалах про поховальні голосіння. У 1914 р. у 51-му випуску «Известий» ТВАК було опубліковано статтю Д. Спірідонова, в якій він навів розлогий огляд роботи І. Франка про Св. Климента, надруковану впродовж 1902-05 р. у «Записках» НТШ⁵⁵⁸. Редакція повідомляла, що стаття мала вийти друком ще у 1908 р. Здебільшого Д. Спірідонов обмежився докладним переказом статті І. Франка і, незважаючи на деякі зауваження, дуже схвально відгукнувся про роботу львівського науковця як взірцеву для подальших дослідників. На початку Світової війни в інтерв'ю одній з провідних одеських газет, І. Луценко розповів, зокрема, про здобутки НТШ – «української Академії Наук»⁵⁵⁹.

Хоча складні умови революційних 1917-20 р. не сприяли науково-видавничій справі і відповідно впровадженню наукових здобутків НТШ у місцевий науковий процес, південноукраїнські вчені скористались хвилиною українського національного відродження та розпадом імперських структур, аби спопуляризувати здобутки НТШ. Так, у лекціях для народних вчителів в Одесі у 1918 р. історик П. Клепацький наголосив на ролі НТШ у консолідації наукових сил, перетворившись «в справжню Академію Наук, тільки без цього титулу»⁵⁶⁰. Огляди ЗНТШ наводились на шпальтах української преси. Так, М. Слабченко в одеській газеті «Вільне життя» у серпні 1918 р. згадав про «прекрасну» статтю І. Крип'якевича з української сфрагістики у 123-124 т. Записок НТШ за 1917 р.⁵⁶¹.

У 1920-х роках на засіданнях УБТ відомості про видання НТШ поширювали у своїх доповідях Т. Тарнавський, К. Копержинський, в інтерв'ю та наукових працях – М. Слабченко. Останній закликав посилити зв'язки із західноукраїнськими науковцями. На початку 1930-х років під час репресій контакти

---

⁵⁵⁸ Спиридонов Д.С. Д-р И. Франко. Св. Климент у Корсуни. Критико-библиографическая заметка // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Вып. 51. 1914. С. 259-279.

⁵⁵⁹ Галицийский узел // Одесский листок. 1914. 22 сентября.

⁵⁶⁰ Клепацький П. Пятнадцать лекцій з історії України. Київ, 1919. С. 60.

⁵⁶¹ Слабченко М. Маленька справка // Вільне життя. 1918. 24 серпня.

з НТШ стали однією з підстав звинувачень членів одеських наукових товариств у заснуванні буржуазно-націоналістичних осередків.

Найбільше для популяризації НТШ як установи зробив голова Одеського наукового товариства при ВУАН М. Гордієвський. У травні 1929 р. у великій статті в центральній одеській газеті «Известия» він надрукував велику статтю «Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові». Автор простежив основні віхи історії НТШ, наголосивши, що приїзд М. Грушевського інтенсифікував діяльність товариства, а свого розквіту воно досягло напередодні 1914 р. НТШ, на його думку, розвинулось у справжню Українську Академію наук. Не замовчав він і репресії російської влади проти НТШ у 1914 р. М. Гордієвський за матеріалами «Хроніки» НТШ проаналізував тогочасний стан товариства.

Важкий матеріальний стан останнього він пояснював не байдужістю галицького суспільства, а його зубожінням. Як позитивний факт він відзначив наявність серед членів НТШ чужоземців, що, на його думку, свідчило про відсутність націоналізму в діяльності товариства. Автор закликав обрати низку галицьких науковців штатними академіками ВУАН задля зміцнення культурного єднання України, запровадження єдиного правопису та вироблення спільної наукової термінології. Останнім «допогромним» епізодом у контактах стала публікація скіфознавчої статті згаданого Б. Варнеке у 1930 р. у 100 т. «Записок» НТШ⁵⁶². Це була остання у «Записках» НТШ стаття одеського і ширше південноукраїнського автора до новітніх часів.

Таким чином, перший етап контактів охоплює 1870-ті – поч. 1890-х років. Ознакою цього етапу є залученість до контактів досить обмеженого кола осіб і невеликий обсяг співпраці. На другий етап (кін. 1890-х р. – поч. ХХ ст.) припадає час інтенсифікації наукових контактів, розширення кола фігурантів, передусім завдяки соборницьким зусиллям М. Грушевського. Третій етап (поч. ХХ ст. – до Першої світової війни) є часом найбільш

---

⁵⁶² Варнеке Б. *Образи Скитів* // ЗНТШ. Т. С: Ювілейний збірник на пошану Акад[еміка] Кирила Студинського. Ч. II: Праці історичні. Львів, 1930. С. 13-17

системних та інтенсивних контактів, що відбилось передусім у зростанні кількості дійових осіб, публікацій південноукраїнських вчених на сторінках видань НТШ та рецензування їх праць у львівських виданнях, популяризації НТШ південноукраїнськими вченими в різних середовищах та ін.

Четвертий період (від Першої світової війни – до кінця 1920-х років) є часом порівняно меншої інтенсивності контактів, хоча їх основні напрямки як то популяризація НТШ південноукраїнськими вченими, обмін виданнями, рецензування праць, збереглися аж до повного призупинення контактів внаслідок комуністичних репресій 1930-х років. Головним центром зв'язків НТШ на півдні України була Одеса. З НТШ співробітничали не лише носії українського національного світогляду, але й носії протилежних поглядів та офіційні установи, наприклад, Новоросійський університет. У контакти з НТШ були залучені представники історичної, філологічної, медичної наук. Головними напрямками співробітництва була публікація праць південноукраїнських діячів на сторінках видань НТШ, обмін виданнями, фінансування проектів НТШ, особисті контакти з членами НТШ та інших областей України та інших країн.

* * *

Освітні та наукові центри Причорномор'я є підстави розглядати як вогнища громадянського суспільства, національної ідентичності, адже навіть найбільш наукові за завданнями та структурою з них захоплювали в орбіту своєї діяльності не лише науковців, але й решту населення, поєднували наукові завдання з громадянським служінням. Принципово важливу роль у цих процесах відіграли зв'язки Одеси, Миколаєва, Херсону, Криму з Києвом та Львовом. Головним центром зв'язків на півдні України була Одеса. Незважаючи на географічну віддаленість від Півдня, НТШ вплинуло на розвиток українського національного руху, науки, культури на півдні України в період становлення української нації. З іншого боку, участь південноукраїнських діячів урізноманітнювало діяльність НТШ, посилювало його потенціал та вплив на наукові та суспільні процеси в Україні.

Розділ III.

МІЦЬ НАЦІЇ: ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВЗАЄМИНИ

Український національний рух другої половини XIX – початку XX ст. у головних міських осередках, своєрідних «П'ємонтах», розгортався у тісному взаємозв'язку, зумовленим не лише особистими зв'язками членів громад, але й спільною соборницькою ідеологічною платформою. Впродовж всієї історії Південної України існувала невідповідність між чисельним українським населенням та їх громадсько-політичним статусом. Найбільш гостро цю невідповідність відчувала міська інтелігенція. Сенсом її буття було прагнення залучити до громадської активності аполітичних та млявих «малоросів», переробити їх з «тутейших» у справжніх, свідомих або просто політичних українців. Традиційно для всіх національних рухів чинниками гартування етносу в націю була діяльність громад, товариств, гуртків, партій, преси. Наслідком надзусиль двох поколінь південноукраїнських націєтворців стали події Української революції 1917-1920 р. Метафізичні, поза історичні, трактування цього явища виглядають непереконливо (на кшталт лише впливу Великої війни чи послаблення тиску, який в багатьох аспектах навіть посилювався), адже тоді малозрозумілим є різкий сплеск тогочасного українського руху, що змусив рахуватися з українським чинником всі інші національні громади та призвів до розбудови української державності. Український громадсько-політичний рух, як і загалом українське національне життя, вирували у містах Причорноморської України, готуючи ґрунт для закономірного прориву за доби революції і різкого зростання українського впливу у 1920-х роках. Закладені в цей час імпульси відчувались в історії південноукраїнських земель і надалі, попри значний розрив внаслідок репресій 1930-х роках. Проте, і ці репресії не призвели до знищення української присутності на Півдні.

Торування шляху: співпраця Одеської, Чернігівської, Петербурзької громад

Велике вічне море, котрого так завжди бажала моя душа, велике культурне місто, з морем людей освічених (і купою українців), – се певно якийсь сон
З листа М. Чернявського з Чернігова до М. Комарова

Зародження Одеської та Чернігівської українських громад припадає на 1850-60-ті р., коли в Одесі виник гурток українців у складі студентів щойно відкритого університету та пересічної публіки на чолі зі Л. Смоленським. У Чернігові у 1861-63 роках діяли молодіжний гурток «Курінь» на чолі з лікарем Д. Носом, тижневик «Черниговский листок» за редакцією вчителя гімназії Л. Глібова та Чернігівське земство на чолі з І. Петрункевичем, О. Ліндфорс, О. Карпинським. Суто культурницька діяльність обох громад суттєво політизувалась та активізувалась напр. ХІХ – на поч. ХХ ст. передусім завдяки притоку харизматичних лідерів. 1905 р. став певним рубіконом у згуртуванні місцевих українців завдяки виникненню в обох містах «Просвіт». Водночас тут діяли осередки українських політичних партій, передусім Української радикал-демократичної. Український національний рух у цих центральних містах українського Півдня та Півночі не вщухав до початку Першої світової війни, коли він зазнав кризи внаслідок гонінь, втім, аби з новою, ще більшою, силою, відродитися в революційних 1917-20 роках.

Попри територіальну віддаленість, чернігівських та одеських українських діячів зближували особисті стосунки, іноді зумовлені фактами їх біографії. Передусім йдеться про рідних братів Шелухиних: Сергія – лідера одеських українців та Андрія – працівника Музею українських старожитностей В. Тарновського у 1902-11 роках. Між братами існували близькі стосунки, ідейна спорідненість. Ще з часів перебування у «Братстві тарасівців» товаришували одесити В. Боровик, І. Липа та Б. Грінченко. В Одесі до свого переїзду в Чернігів, певний час

працювали М. Коцюбинський та М. Вороний, що були прийняті до Одеської української громади⁵⁶³.

У чернігівський період обидва не припинили спілкування з одеситами. Передусім йдеться про М. Коцюбинського, який не лише підтримував листування з провідними українськими одеськими діячами, зокрема, М. Комаровим, але й зупинявся в Одесі під час своїх подорожей у 1903, 1910, 1911 р. Деякий час він мешкав на дачі під Одесою в І. Луценка. Збереглася телеграма І. Луценка з висловленням родині М. Коцюбинського глибокого співчуття у зв'язку зі смертю письменника. У квартирі І. Луценка висів відомий портрет М. Коцюбинського авторства Петра Холодного. В особистому архіві М. Коцюбинського відклалися листи від М. Комарова та І. Липи. У 1906 р. у листах до М. Комарова М. Вороний наводив перелік українських театральних діячів з короткими біографічними довідками, зокрема, повідомляючи про свою діяльність на сцені, висловлював побажання приїхати до Одеси, аби прочитати 2-3 літературні реферати в «Просвіті», повідомляв про своє велике зацікавлення творчістю доньки М. Комарова Галини⁵⁶⁴.

Навпаки, спочатку у Чернігові, а потім в Одесі, певний час мешкала С. Русова, у Ніжині навчався відомий етнограф В. Данілов, що в цей час об'їздив всю Сіверщину задля збирання зразків українського фольклору. В. Данілов підтримував дружні стосунки з Б. Грінченком. У листі до його дружини на той час вже одеський вчений зізнавався, що «твори Грінченка завше були мені до великої допомоги. «Література українського фольклора» це моя настільна книжка»⁵⁶⁵.

Однак і в інших випадках, коли не йшлося про досвід проживання у цих містах чи кровну спорідненість, між чернігівськими та одеськими інтелектуалами налагоджувалися тісні контакти. Передусім слід згадати про М. Комарова, якого з чернігівцями споріднювали не лише спільний український світогляд, але й бібліографічні та літературознавчі зацікавлення.

---

⁵⁶³ Чикаленко Є. Спогади. К., 2011. С. 162.

⁵⁶⁴ ВРВРНОНБ. Ф. 28. К. 2. Арк. 193-196.

⁵⁶⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 42465; Ф. I. Спр. 22924, 22921.

Довгий час він жваво листувався з Б. Грінченком. В одеському та львівському виданні у середині 1890-х років М. Комаров опублікував прихильні рецензії на збірку етнографічних матеріалів, зібраних у Чернігівській губернії та виданих за редакцією Б. Грінченка.

У фонді М. Комарова в Одеській національній науковій бібліотеці відклались шість листів від М. Грінченка 1910-11 років, в яких вдова письменника просила в одесита бібліографію писань про Б. Грінченка необхідних їй для складання життєпису⁵⁶⁶. Постає Б. Грінченка викликала особливу пошану в одеситів, про що свідчить лист А. Ніковського до Є. Чикаленка 1910 р., в якому на той час літературознавець-початківець нарікав на брак розуміння сучасниками значення творчості чернігівського класика⁵⁶⁷.

На сторінках одеських газет та часописів з'являлися твори Б. Грінченка, часто в перекладах на російську мову⁵⁶⁸. В архіві М. Комарова зберігається також лист від А. Шолухи (Шелухина) з Чернігова 1906 р., в якому він дякував за те, що одесит подарував 13 своїх праць Дому-музею Тарновських⁵⁶⁹. У значному комплексі листів М. Чернявського до М. Комарова, надісланих з Глухова та Чернігова, серед бібліографічних та літературних питань, найбільшу увагу привертає відбиття палкого бажання поета скористатися пропозицією М. Комарова влаштуватися на роботу в Одесі. Чернігівець сприйняв цю пропозицію з величезним ентузіазмом як реалізацію своєї давньої мрії (див. епіграф до цього нарису)⁵⁷⁰. Викликає інтерес порівняння на користь Одеси двох міських центрів українського національного життя, тоді як одесити часто скаржилися на брак «свідомих» чи «щирих» українців в Одесі. В архіві М. Комарова відклалися 13 листів від І. Шрага за 1896-1913 роки (на жаль,

---

⁵⁶⁶ ВРВРНОНБ. Ф. 28. К. 2. Арк. 216-220.

⁵⁶⁷ Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908-1921 роки. С. 51-52.

⁵⁶⁸ Грінченко Б. Етюд (в перекладі з малороссийского Белоусова) // Южные записки. 1904 18 апреля. С. 16-17.

⁵⁶⁹ ВРВРНОНБ. Ф. 28. К. 10. Арк. 859-861.

⁵⁷⁰ ВРВРНОНБ. Ф. 28. К. 8. Арк. 754.

зворотних листів, ані в київських, ані в чернігівських архівах виявити не вдалося)⁵⁷¹.

Принаймні про заочне «знайомство», вірніше перетин життєвих колізій, між діячами можна твердити від 1892 р., коли на сторінках львівської «Правди» (№№ 5, 9, 13-14) відбулась дискусія про постать М. Костомарова та завдання українського національного руху між М. Драгомановим, М. Комаровим (псевдонім Уманець) та І. Шрагом, в якій чернігівський діяч підтримав М. Комарова. Окрім спільних національних поглядів діячів зближував юридичний фах та практична діяльність, чому безпосередньо й присвячений перший з листів І. Шрага, в якому він просив поради в одній нотаріальній справі. Однак решта тексту листів присвячена виключно громадським справам, питанням обміну та обговорення літератури. Зокрема, з Одеси І. Шраг отримав часопис одеської громади «По морю и суше». Він висловив незадоволення статтею «Русская литература в Галиции», автор якої сів антиукраїнські настрої, і закликав виправити ситуацію, зокрема, шляхом розміщення рецензій на байки Глібова та Грінченка (що і було зроблено). Проте досвід видання цього часопису загалом виявився невдалим, про що згадував Є. Чикаленко⁵⁷². У листі 1896 р. І. Шраг наголошував, що про українську мову в школах слід «нагадувати коли тільки можна, як і загалом про дозвіл українських книжок по бібліотеках народних і шкільних»⁵⁷³.

Найпевніше, саме за сприяння М. Комарова у двох номерах одеського ліберального часопису «Южные записки» у 1904 р. було надруковано дві статті І. Шрага під псевдо «Черниговец» з висвітленням саме цього питання⁵⁷⁴. Надсилаючи бібліографію своїх праць М. Комарову, І. Шраг просив не розкривати його псевдонім⁵⁷⁵. У листах міститься також прохання посприяти Михайлу Миколайовичу Белкіну, до переїзду в Одесу члена

---

⁵⁷¹ВРВРНОБ. Ф. 28. К. 8. Арк. 861-869.

⁵⁷²ВРВРНОБ. Ф. 28. К. 8. Арк. 866-867.

⁵⁷³ВРВРНОБ. Ф. 28. К. 8. Арк. 863.

⁵⁷⁴ Черниговец. Народный язык в школе и книге // Южные записки. 1904 30 мая. С. 1-9; Черниговец. Вопрос о народном языке в школе // Южные записки. 1904. № 12. С. 19-25.

⁵⁷⁵ВРВРНОБ. Ф. 28. К. 8. Арк. 867.

Чернігівської «Просвіти», в його бажанні бути прийнятим до числа членів одеської «Просвіти», заклик агітувати за підписку на український часопис «Рада», з приводу чого І. Шраг зазначав, що надає надзвичайну вагу справі українських часописів. Окрім епістолярного діалогу, І. Шраг та М. Комаров зустрічалися особисто. На це вказує зауваження І. Шрага у листі до М. Коцюбинського, в якому І. Шраг, ділячись враженнями про свою поїздку до Києва, згадував про зустріч з М. Комаровим. Ця згадка далека від тої суворой поваги та діловитості, яким сповнені його листи. Він іронізував, що М. Комаров «нітрохи не змінився, має все той же одеський «особый отпечаток»⁵⁷⁶. Таким чином, ясно, що довгий час до того чернігівець та одесит не зустрічалися.

У нейтральному тоні І. Шраг згаданий у листах до М. Комарова С. Русовой та М. Старицького. Контакти І. Шрага з одеситами не обмежуються контекстом стосунків з М. Комаровим. Показовим для високої оцінки одеситами постаті І. Шрага є вітальна телеграма до нього від міського голови Одеси у 1900 р. у зв'язку з 25-річчям діяльності чернігівця. Власне, поява цього листа від будь-якого міського голови причорноморського міста могла б здивувати, адже майже всі вони не відзначалися ані ліберальними, ані українськими симпатіями.

Однак в даному випадку генеза листа пояснюється просто: його автором був Павло Олександрович Зелений – єдиний відверто проукраїнський голова Одеси, член «Просвіти», автор доповіді в міській думі про дозвіл викладати українською у школах. У 1903 р. І. Шраг, А. Верзілів, А. Шелухин, М. Коцюбинський зустрілися з одеситами І. Луценком, І. Липою, В. Боровиком, М. Комаровим на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Разом вони зафіксовані на знаменитому фото учасників церемонії. У 1913 р. на шпальтах ліберальної та прихильної до українців одеської газети «Южная мысль» було оприлюднено заяву 188 українських громадських

---

⁵⁷⁶ Демченко Т.П. «Батько Шраг». Чернігів, 2008. С. 195.

діячів проти виступу депутата Державної Думи Скоропадського, який від імені всього українського народу фактично заперечив український рух⁵⁷⁷. Серед підписантів були зазначені М. Грушевський, І. Шраг, С. Єфремов. Не виключено, що серед них були й згадані одесити.

Унікальною подією для Одеси стали організовані місцевим громадівцем Д. Сигаревичем виступи у місті українських чернігівських кобзарів. Наприкінці 1903 р. у Народній аудиторії з великим успіхом співав сліпий кобзар Т. Пархоменко, а згодом його учень Г. Ткаченко⁵⁷⁸. 24 березня 1906 р. він же організував виступ Т. Пархоменка під час засідання ІФТ при Новоросійському університеті. Вперше члени товариства та багато сторонніх осіб мали можливість почути виконання українських дум, зокрема «Буря на Чорному морі», «Морозенко», жартівливі пісні⁵⁷⁹. Перед початком виступу кобзаря Д. Сигаревич розповів про значення українських дум. Захід мав великий успіх, а його організатор отримав подяку від товариства. Д. Сигаревич мав можливість обговорити проблеми розвитку українського національного руху з чернігівськими однодумцями під час відвідин першого з'їзду Загальної безпартійної організації у Києві наприкінці XIX ст.

На вищій інституційний рівень взаємини громад вийшли у період існування Одеської та Чернігівських «Просвіт», між якими відбувався обмін виданнями. Якщо чернігівці не приділяли уваги одеським сюжетам чи діячам під час проведення засідань, то серед доповідей-рефератів одеських просвітян бачимо присвячені реферат Л. Ковальчука про Л. Глібова, С. Шелухина «Тисячоліття Чернігова», постановку п'єси «Степовий гість» Б. Грінченка.

Однією з найбільш резонансних справ в українському житті цього періоду була участь одеситів в роботі чернігівського

---

⁵⁷⁷ Протест украинцев // Южная мысль. 1913. 28 июня.

⁵⁷⁸ Корнич Д. О кобзарях // Южные записки. 1904. № 11. С. 35.

⁵⁷⁹ Летопись Историко-Филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Т. XVI. 1910. Протоколы. С. 10.

археологічного з'їзду. НТШ та УНТ на знак протесту проти не запрошення галицьких діячів відмовилися від участі у цьому з'їзді та заборонили своїм членам брати у ньому участь. Аби продемонструвати організованість української громади, ініціатори протесту загалом радили всім українським діячам зігнорувати з'їзд. Однак одеська «Просвіта» відмовилася виконати ці рішення та делегувала на з'їзд І. Луценка, чим викликала незадоволення, зокрема, й І. Шрага. Х. Ящуржинський та С. Шелухин поїхали на з'їзд від Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті та Одеського товариства історії та старожитностей. Відвідав з'їзд і В. Данілов.

Тактику одеситів слід визнати доцільною, адже українці отримали можливість популяризувати досягнення української культури та науки перед широкою аудиторією. Одесити вперше в історії проведення з'їздів отримали можливість виголосити доповіді українською мовою, передусім завдяки позиції свого маститого земляка, професора Новоросійського університету, учня В. Антоновича, І. Линниченка, який, хоча й не поділяв поглядів С. Шелухина та І. Луценка, підтримував стосунки з «Просвітою». Напередодні з'їзду він надіслав листа до організаторки з'їзду П. Уварової на захист прав деяких учасників з'їзду читати реферати «малоруською мовою». У костомарівському дусі він твердив про міфічність підозр українофілів у сепаратизмі, запевняв, що сам по собі факт використання української мови ще не свідчить про неблагонадійність думок тощо. На секції під головуванням І. Линниченка та секретарюванням одеситів Х. Ящуржинського та С. Шелухина, було прочитано низку доповідей українською мовою⁵⁸⁰. Після доповідей співали кобзарі. Показово, що І. Линниченко полемізував з С. Шелухиним лише щодо наукового боку проблеми. Проте, з середовища прибічників бойкотування з'їзду на адресу одеських просвітян та науковців пролунали звинувачення у зраді. Саме у такому дусі була витримана анонімна стаття «Наша незорганізованість», опублікована у «Раді» 12 серпня 1908 р. Факт публікації статті викли-

---

⁵⁸⁰ Известия XIV Археологического съезда в Чернигове. 1908. С. 69-72, 97-99.

кав обурення з боку А. Ніковського, який висловив свою позицію у листі до видавця газети Є. Чикаленка. Результати роботи з'їзду в пресі та наукових виданнях спопуляризували одеські громадівці В. Данілов, Х. Ящуржинський, О. Маркевич та С. Шелухин.

Апогеєм співробітництва чернігівської та одеської українських громад безумовно слід вважати події 1906 р., коли виникла вище описана справа про заснування українських кафедр в Новоросійському університеті. Паралельно з одеською, до Ради надійшла чернігівська петиція, найбільш лаконічна з усіх трьох. Звернення про відкриття українських кафедр в Київському, Одеському, Харківському університетах було написано чернігівцями у березні 1906 р. під час провідів І. Шрага до Думи як посла і тоді ж опубліковано в газетах українською мовою⁵⁸¹. На відміну від одеської, в ній, як і у полтавській, спеціально згадувалося про права жінок на отримання україномовної освіти. Однак на відміну від полтавчан та одеситів, чернігівці не обґрунтували докладно право українців на україномовну освіту, обмежившись туманним зауваженням про забезпечення умов для нормального культурного розвитку України. Водночас, так само як одесити, чернігівці імперативно вимагали впровадження україномовного навчання окремих українських кафедр, а не просто курсів. До кола предметів було додано звичаєве право. Заяву підписали 80 осіб, з яких вдалося ідентифікувати 45: Ілля Шраг, посол до Думи Державної, М. Коцюбинський, М. Вороний, Д. Яворський, Ф. Шкуркіна-Левитська, А. Федченко, Л. Шрамченко, В. Коцюбинська, О. Андрієвська, О. Камінська, В. Харченко, Г. Белкіна-Андрієвська, А. Єременко, М. Белкін, Б. Чернявський, Н. Верзілов, П. Лисенко, Філіпко, Гр. Дорошенко, М. Жук, М. Тарасенко, Є. Шраг, Т. Яворська, Хранитель «Музею українських древностей В.В. Гарновського» Андрій Шолуха (Шелухин), служача губернського земства Олеся Солоник, Статистик Андрій Балака, Г. Коцюбинська, статистик К. Ващенко, В. Лесковацький, В. Аплаксина, А. Лесковацька, студент Київського

---

⁵⁸¹ Демченко Т.П. «Батько Шраг». Чернігів, 2008. С. 105.

університету К. Артук, О. Буракова, Н. Голосова, Е. Добровольський, Ф. Примаченко, Е. Шульга, Л. Коцюбинська, А. Кіліковська, Ю. Губарева, Е. Заремба, Н. Галінський, В. Андрієвський, І. Обозненко, К. Руденко. Таким чином, до трьох вже згаданих вище зірок М. Вороного, М. Коцюбинського, І. Шрага слід зарахувати передусім видатного художника, вже пізніше одесита, Михайла Жука. 28 серпня та 11 вересня 1906 р. ці документи було розглянуто на засіданнях Ради, але рішення відкладено. Рішення Ради від грудня 1905 р. разом з петиціями 1906 р. заклали основи педагогічної діяльності О. Грушевського в Одесі у 1906-08 роках – однієї з найславніших сторінок історії Одеси.

Витоки контактів Одеської та Петербурзької українських громад сягають кінця XIX ст. У столиці освіти отримали одеські громадівці Є. Волянський (зять М. Комарова) та І. Луценко, що регулярно відвідував Петербург і після переїзду до Одеси. Одеська громада радо приймала видатного філософа В. Лесевича, який залишився вражений глибиною думки Л. Смоленського. М. Комаров підтримував жваві контакти з Д. Мордовцем. У 1885 р. делегація від Одеської громади була присутня на похованні М. Костомарова. У 1896 р. один з провідників Одеської громади Є. Чикаленко відвіз у Петербург вітальну адресу з нагоди 35-ліття діяльності Д. Мордовця. Саме тоді Є. Чикаленко познайомився з одним з лідерів української Петербурзької громади – Петром Януарійовичем Стебницьким⁵⁸². Хоча у листі до Є. Чикаленка, Петро Стебницький зауважував, що петербурзька громада має «дуже малі зв'язки на півдні, далеко менші, ніж можна б знайти з Києва»⁵⁸³, ретельний аналіз джерел свідчить, що ці зв'язки все ж таки були досить насиченими та плідними і саме завдяки П. Стебницькому у першу чергу.

Витоки знайомства П. Стебницького з цими землями склалися ще у часах становлення його особистості. Проте, перший задокументований факт фіксуємо лише у 1894 р., коли у пітерському виданні з'явилась його економічна розвідка «Промыш-

---

⁵⁸² Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) / Передм. В. Шевчука. К., 2003. С. 173.

⁵⁸³ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. С. 74.

ленность и торговля Херсонской губернии». Таким чином, можна намітити перший напрямок зв'язку П. Стебницького з Південною Україною – ці землі в його інтелектуальному доробку, – де цей регіон виступав як об'єкт вивчення. Щоправда, цей напрямок є ледь помітним, адже регіон потрапляв в поле уваги публіциста та науковця згодом лише кілька разів однак на цей раз не в нейтрально-економічному, але у суто націєтворчому контексті.

П. Стебницький наголошував на переважно українському складі населення Херсонської та Катеринославської губерній та наявності української, хоч і меншинної складової – у Таврійській⁵⁸⁴. Ці зауваження розглядались ним як вагомий аргумент на користь думки про надання автономного статусу цим територіям. Вже наприкінці свого життя у 1919 р. П. Стебницький виступив в ролі рецензента одеського російського видання, наголосивши на його «єдинонеделимському» дусі⁵⁸⁵. На початку ХХ ст. П. Стебницький побував в Криму та Одесі, що відбилося не тільки в його епістолярії, але й його чернеткових белетристичних етюдах⁵⁸⁶. Найпевніше, він бував тут і раніше, але згадок про це нам знайти не вдалося.

Водночас П. Стебницький пов'язав свою долю з Південною Україною шляхом публікацій декількох своїх заміток на сторінках одеського часопису «Южные записки». Обидві статті П. Стебницького, опубліковані як і статті, наприклад, чернігівця І. Шрага, під псевдонімами, були присвячені захисту мовних прав українців, обґрунтуванню необхідності скасування Емського указу 1876 р.⁵⁸⁷. Стаття «Один из открытых вопросов» починалася цитатами з М. Салтикова-Щедрина та українським прислів'ям «Казав пан – кожух дам: тільки слово його тепле», що мало підкреслити марність сподівань українців на російську ласку.

---

⁵⁸⁴ Стебницький П. Вибрані твори / Упор., вступ. ст. Інни Старовойтенко. К., 2009. С. 37-38, 264.

⁵⁸⁵ Стебницький П. Вибрані твори. С. 172-173.

⁵⁸⁶ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. С. 143; ІР НБУВ. Ф. 244. № 44. 1 арк.

⁵⁸⁷ Ирпенский А. Литовский алфавит и малорусская литература // Южные записки. 8 августа 1904 г. № 35 (передрук: Стебницький П. Вибрані твори... С. 156-161); Ирпенский А. Один из открытых вопросов // Южные записки. 1905. 8 августа. № 40. С. 1-3.

Значно виразніше в джерелах відбився приватний вимір південноукраїнського вектору діяльності П. Стебницького, пов'язаний з головною справою його життя – друком та поширенням української книжки, передусім на посаді секретаря та голови петербурзького «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг». Контакти П. Стебницького з південноукраїнськими діячами зав'язалися до переїзду деяких з них на південь. Передусім йдеться про відомого історика та географа А. Синявського, з яким вони разом навчалися у Київській гімназії. Надалі між ними існували епістолярні зв'язки в катеринославський період діяльності А. Синявського (листи 1913, 1917 р.). Щоправда, цих листів збереглося лише кілька й йшлося в них переважно про прохання А. Синявського до П. Стебницького посприяти в міністерствах просування по службі йому та його родичу⁵⁸⁸. П. Стебницький сприяв і влаштуванню на викладацьку посаду А. Синявського у 1917 р.

З журналістом та медиком В. Піснячевським (літературний псевдонім А. Горленко) П. Стебницький познайомився найвірогідніше під час роботи Першої та Другої Державних Дум Російської імперії. Обидва відобразили цю роботу у пресі. Діячі були добре знайомі один з одним, часто контактували, про що свідчать часті згадки про В. Піснячевського у листах П. Стебницького до Є. Чикаленка. Не виключено, хоча конкретних підтверджень цьому знайти не вдалося, що ще раніше, аніж з В. Піснячевським, П. Стебницький познайомився з І. Луценком, іншим майбутнім одеситом, що залишив незрівнянно глибший слід в історії причорноморського міста.

Катеринославський напрямок зв'язків та діяльності П. Стебницького відбивають також шість листів П. Стебницького до Д. Яворницького за 1900-06 роки та два листи історика до П. Стебницького 1904 та 1906 р.⁵⁸⁹. Листи не залишають вра-

---

⁵⁸⁸ ІР НБУВ. Ф. III. № 52717-52719; Заруба В. Антін Синявський. Дн-к, 2003.

⁵⁸⁹ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 2 /Упоряд.: С.В. Абросимова та ін. Дніпропетровськ, 1999. С. 301-306; Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів культури і науки /Упоряд.: С.В. Абросимова та ін. Дніпропетровськ, 2005. С. 244-245.

ження близькості, хоча, вочевидь, вони познайомилися під час викладання Д. Яворницького у Петербурзі. В листах обговорювалась справа «проштовхування» крізь цензуру оповідання Д. Яворницького «Максим Вітряк» («Наша доля – Божа воля») у вигляді окремої брошури. Місію посередника виконував К. Білиловський. Однак оповідання було надруковано зрештою у Катеринославі.

В орбіту діяльності П. Стебницького потрапляв і Миколаїв, точніше його головний український діяч Микола Аркас. 4 лютого 1907 року у листі до одесита М. Комарова М. Аркас так визначив сенс та умови своєї діяльності, що, напевно, були суголосні й діяльності та настроям П. Стебницького: «Дуже важко доходить розворушувати стояче болото наше, випурхне яка бульба зі дна, міркуєш: ось вже щось наче прокидається воно, наче починається щось – дожидаєш другої, третьої, а воно – на тобі! Знов затяглося і вщухло і знову гладесеньке поверхівля болота і нічогісінько нема, знову ворухити його, знову сілкуєшся поки виб'єш з його ще декілька таких самих бульбочок, та й знов нічого. Дуже вже байдужи не свідомі і досить неприємні відносини у всіх до святої справи нашої, багато галушкових патріотів, та мало щирих Українців»⁵⁹⁰.

Знаменита «Історія» М. Аркаса готувалася та вийшла друком у петербурзькому видавництві. В. Доманицький залучив до процесу підготовки та напевно якоїсь частини видавничої опіки П. Стебницького. У листі М. Аркасу у жовтні 1907 р. В. Доманицький повідомляв, що він попросив уважно перечитати книжку секретаря «Благотворительного общества» П. Стебницького, який «коректорське око має дуже добре і до того доволі гострий критик і щодо змісту. Помилку виловив втрое більш проти Ваших, але все більш дріб'язкових...». П. Стебницький похвалив книжку за цікавий виклад та вдалу структуру, але вагався щодо її цензурної придатності. Після виходу книжки у світ В. Доманицький подарував у грудні 1907 р. один її примірник П. Стебницькому. У листах до Є. Чикаленка

---

⁵⁹⁰ ВРВРНОНБ. Ф. 28. К. 1. Арк. 11.

П. Стебницький негативно зреагував на ідею Є. Чикаленка поширити книгу М. Аркаса шляхом її додавання до передплатників «Ради» разом з газетою, вважаючи, що цей штучний захід знецінює книжку, засвідчуючи її непопулярність серед покупців. Вже у березні 1909 р. В. Доманицький повідомляв М. Аркаса про свої плани видати друге видання «Історії» за допомогою П. Стебницького, але цим планам завадила смерть М. Аркаса та В. Доманицького⁵⁹¹. Книзі судилася довга і славна доля. Зокрема, під час роботи з населенням Сходу члени ОУН використовували історію М. Аркаса⁵⁹².

На тлі цих доволі лапідарних згадок більш поважними та тривалими виглядають зв'язки П. Стебницького з одеськими громадивцями. Завдяки наявності великого комплексу листів П. Стебницького до одного з провідників українського національного руху в Одесі, голови «Просвіти» Михайла Комара (Комарова) (30 листів за 1898 – 1912 роки: 4 листи – 1898 р.; 3 – 1899 р., 5 – 1900 р., 6 – 1901 р., 4 – 1902 р., 1 – 1904 р., 1 – 1905 р., 1 – 1907 р., 1 – 1910 р., 2 – 1911 р., 2 – 1912 р., 1 – недатований. Натомість в архіві П. Стебницького зберігся лише один лист М. Комарова до П. Стебницького 25 квітня 1911 року) можемо твердити про те, що М. Комаров був головним фігурантом південноукраїнських зв'язків петербуржця⁵⁹³.

Однак в цих листах згадано і про І. Луценка як офіційного представника пітерського «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг» в Одесі, відповідального за поширення видань товариства у цьому місті, зокрема, брошури М. Комарова про А. Головатого, факти написання П. Стебницьким листів до І. Луценка, згадки про плани одеського художника А. Ждахи виконати загальний малюнок для оформлення всіх видань товариства, контакти П. Стебницького з іншими одеситами І. Липою та О. Волянським. Однак саме

---

⁵⁹¹ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906-1909 роки / Упор., вступ та коментарі Інни Старовойтенко. К., 2009. С. 75-76, 80, 163.

⁵⁹² Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 року. Документи і матеріали / Упор. О. Дзюбан. Львів-Київ, 2001. С. 241; На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. Зб. Статей, спогадів і документів. К., 1993. С. 175.

⁵⁹³ ВРВРНОНБ. Ф.28. К. 7. Арк. 624-663.

М. Комарова П. Стебницький розглядав як посередника між ним та І. Луценком та І. Липою, тим більше, що з приводу продуктивності їх діяльності як членів та репрезентантів товариства він висловлював недвозначні сумніви. П. Стебницький також цікавився станом здоров'я Л. Смоленського, що наводить на думку про знайомство між обома діячами. Був знайомий П. Стебницький і з певний час одеситом літературознавцем В. Даніловим, який у Петербурзі передавав йому книжки від М. Комарова⁵⁹⁴. Проте, відсутність листування між П. Стебницьким та цими діячами унеможливило встановлення ширшої картини зв'язків з ними.

У листах фігурує також постать брата М. Комарова, Олександра Федоровича (псевд. Степовик), що не живучи в Одесі, часто бував тут в гостях у брата. І знов таки, М. Комаров виконував роль посередника і навіть миротворця в конфліктах Степовика зі П. Стебницьким на ґрунті редакторських правок його праць, що видавались товариством. У листі 1911 р. О. Комаров висловлював незгоду, що в його «Оповіданні про рослини» на с. 81, 84 видавництво замість «москалів» поставило «великороси». О. Комаров вважав, що така назва росіян зовсім невідома селянам, «адже ж перша назва зовсім не образлива, не те що глумливі «канапи» або «русотяпи», що не було чого на неї й обурюватись»⁵⁹⁵. Як свідчить один з листів П. Стебницького один з листів М. Комарова 1900 року до нього став предметом обговорення між ним та Д. Мордовцем⁵⁹⁶.

Головними темами листів П. Стебницького (звичайно, і зворотних листів М. Комарова) був обмін виданнями, бібліографічні консультації, опис свого пітерського побуту та головним чином – процес підготовки у товаристві до друку брошур М. Комарова. У 1907 р. П. Стебницький надіслав до М. Комарова 500 примірників своєї брошури «Під стеклами думи», сподіваючись, що «у зв'язку з широкою роботою одеської «Просвіти» може вона знайде попит серед місцевих українців».

---

⁵⁹⁴ВРВРНОБ. Ф. 28. К. 2. Арк. 232.

⁵⁹⁵ІР НБУВ. Ф. 244. Спр. 275. Арк. 6.

⁵⁹⁶ВРВРНОБ. Ф. 28. К. 5. Арк. 508.

Щоправда «Просвіта» розчарувала П. Стебницького, що викликала у 1910 році його суворий лист про борги одеської «Просвіти» благодійному товариству.

В описі свого пітерського життя та роботи переважають песимістичні нотки: «Дуже трудно мені приходиться – я затурбований своєю службою і ледве вириваю хвилину, щоби збігати туди-сюди по нашим ділам», «на українському вечері було надто багато молоді, яка тепер зовсім в виключному настрої, і було більше гаміру, ніж лічить», «Страшенно затурбований – рвуть мене на всі боки, біда то й годі». Щоправда, всі ці цитати датуються 1899 роком⁵⁹⁷.

Велику увагу М. Комаров приділяв популяризації історії українського козацтва⁵⁹⁸. Ще у 1880-х роках М. Комаров безуспішно намагався видати свою брошуру про Б. Хмельницького. Після заснування пітерського товариства ця перспектива стала більш реальною. Тим не менш, як свідчать листи, П. Стебницькому довелося докласти чимало зусиль, аби проштовхнути крізь цензуру не лише цю брошуру, але й брошуру про козацького отамана А. Головатого⁵⁹⁹.

Примірник праці «Оповідання про Богдана Хмельницького», що нині зберігається у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І.І. Мечникова (шифр 80/1080) М. Комаров подарував відомому одеському історику-українофілу О. Маркевичу з дарчим надписом «Многоуважаемому Алексею Ивановичу Маркевичу от М. Комарова».

Судячи з листа 1900 р., ініціатива видання праці про Б. Хмельницького належала П. Стебницькому. Особливо цікавими для характеристики «видавничо-редакторської кухні» є зауваження в листах про видання праці про А. Головатого, які свідчать про прагнення П. Стебницького активно втручатися в авторський текст (це підтверджує згадану вище характеристику

---

⁵⁹⁷ВРВРНОБ. ф. 28. К. 7. Арк. 625, 632.

⁵⁹⁸ Мисечко А. Михайло Комаров як дослідник і популяризатор історії українського козацтва // Чорноморська минувшина. Вип. 2. 2007. С. 129-137.

⁵⁹⁹ Комар М. Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська з малюнками А. Ждахи. СПб, 1901; Комар М. Оповідання про Богдана Хмельницького. Як визволив він Україну од неволі польської. СПб, 1901.

В. Доманицького), при чому, в даному разі, з концептуальною метою. По-перше, П. Стебницький в остаточному варіанті праці про А. Головатого після позитивного рішення цензурного комітету видалив всі «вірнопідданські» уривки про єдину та неділиму Росію на початку та наприкінці тексту. По-друге, між ним та автором виникла полеміка щодо оповідання про прохання А. Головатого до Г. Потьомкіна нагородити його орденом хреста Св. Георгія в разі взяття Березані, що фаворит Єкатеріни II пообіцяв та виконав після успішної військової операції. Однак П. Стебницький попросив М. Комарова видалити це оповідання з тексту як анекдот, що принижує чистий, моральний, образ народного героя. Однак одесит не погодився, і текст був виданий саме з оповіданням про хрест⁶⁰⁰. Про мотиви відмови М. Комара дізнаємося з його листа 1911 р.

Справа в тому, що в цей час готувалося друге видання брошури на замовлення Кубанського війська і П. Стебницький знову попросив автора видалити такий неприємний для нього епізод. Однак і тепер М. Комаров відповів, що оповідання про хрест не є «анекдотом», а історичною правдою, «про котру можна знайти звістки в кількох певних джерелах. Викинувши цей анекдот я не маю права, бо писав історію, а не оповідання, а коли книжку названо оповіданням і написано розмовним складом, то це ж Ви знаєте, що в ті часи тільки таким побитом і можна було пролізти через цензурні «перешкоди». До того ж, він вважав цей «анекдот» характерним для того часу. Втім, цього разу він зауважив, що не стоїть вперто на своїй позиції⁶⁰¹. Натомість більш принциповим він вважав те, аби «Оповідання про А. Головатого» друкувалося тільки теперішнім правописом, а не романівкою. Проте у листі 1912 р. П. Стебницький знов повторив своє прохання⁶⁰². Невдовзі полеміка втратила актуальність у зв'язку зі смертю М. Комарова, а друге видання брошури так і не побачило світ. Проте, вже у середині 1930-х років праця М. Комара про А. Головатого таки була перевидана, вже у кана-

---

⁶⁰⁰ Комар М. Оповідання про Антона Головатого. С. 29-30.

⁶⁰¹ ІРНБУВ. Ф. 244. № 271. Арк. 2.

⁶⁰² ВРВРНОНБ. Ф. 28. К. 7. Арк. 660.

дійському Вінніпезі українським правописом зусиллями видавництва «Український голос»⁶⁰³. Обставини та виконавців цього видання ще слід з'ясувати, а тепер зауважимо, що оповідання про хрест А. Головатого і в цій брошурі було збережено у недоторканому вигляді, хоча в іншому брошури зазнали змін: змінено назву, знято ілюстрації (про участь А. Ждахи у вінніпезькому виданні не згадано). Таким чином, канадійське видання можна вважати справжнім другим виданням, а не простим репринтом, хоча, очевидним є те, що до нього жодним чином вже не були причетні ані автор, ані пітерський видавець. В 1911 р. П. Стебницький відмовився перевидати «Запорозькі вольності» М. Комарова: «її текст зовсім не підходящий до сучасного моменту. Адже вся ця книжечка була пристосована до аграрного питання під час першої і другої Думи. В ті часи було дуже цікаво читати історію запорожських земель в освітленні новіших соціальних і аграрних теорій, і брошура Ваша безперечно була влучна і вчасна. А тепер – говорити на ці теми і запізно, і небезпечно. Згадайте що в 1907 р. – коли вийшла Ваша брошура – вийшов і наш повний «Кобзар», а тепер нас за нього позивають до суду. Що до переробки на інший кшталт, – то це трудно рішати задалегідь. Власне мені здається, що брошура Ваша гарна така як єсть, а викинувши з неї її основний смисл, – зв'язок з сучасністю 1907 р. – ми позбавимо її більшості інтересу. Самий історичний матеріал буде занадто сухий, та він же й досить відомий, хоч би й з інших наших брошур («Антін Головатий», «Про старі часи»)). Він порадив одеситу не псувати брошуру скороченнями та переробками, а дочекатися більш зручних часів⁶⁰⁴.

Натомість, перше видання праці про А. Головатого П. Стебницький зустрів з великою радістю як факт появи першої української історичної брошури після перерви у 30 років. «А як вона повинна розійтися по Черноморіі!», – патетично вигукував він⁶⁰⁵. У статті 1913 р. П. Стебницький згадував: «Какою радостью встречен был благополучный исход из цензуры двух руко-

---

⁶⁰³ Комар М. Антін Головатий. Історичне оповідання. Вінніпег, 1935. 26 с.

⁶⁰⁴ ВРВРНОНБ. Ф. 28. К. 7. Арк. 659.

⁶⁰⁵ ВРВРНОНБ. Ф. 28. К. 7. Арк. 638.

писей на исторические темы: «Оповідання про Антона Головатого» и «Про Богдана Хмельницького»! Это были первые ласточки облегченного цензурного режима! После долгого промежутка, свыше двух десятков лет, – в течение которых без пощады запрещалось все, что имело самую отдаленную связь с историей Украины, – вдруг такой радостный дар суровой судьбы!»⁶⁰⁶. Цю згадку підтверджують не лише надруковані у низці газет та журналів відгуки на ці праці М. Комарова, але й листи, що відклалися в його архіві.

Лише відлунням певних контактів є коротенькі листи 1910 р. до «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг» з пропозиціями співпраці одеського просвітянина Володимира Буряка (Буряченка)⁶⁰⁷. У 1916-17 роках В. Піснячевський писав листи П. Стебницькому з Кілії та Одеси, повідомляючи про свої зусилля в «організації тутешньої публіки». Своєю заслугою він вважав залучення до активної праці своїх колишніх знайомих – священика А. Гриневича, лікаря Миколи Солчінського. За враженнями В. Піснячевського, «на чолі всіх організацій Одеси стоїть С. Шелухин – людина дуже гарна, але й дуже зайнята власними справами». У Громадському міському комітеті українці були спочатку представлені 9 делегатами на 25 чоловік: С. Шелухин представляв інтелігенцію, В. Чехівський – робітництво⁶⁰⁸.

Таким чином, попри територіальну віддаленість, українцям Одеси, Чернігова і навіть столиці Російської імперії вдавалося довгий час контактувати заради спільної мети – розбудови Нової України. У складних умовах їм доводилося йти на компроміси, шукати шпарини, пристосовуватись, але не порушувати основних принципів.

---

⁶⁰⁶ Стебницький П. Вибрані твори. С. 165.

⁶⁰⁷ ВРВРНОНБ. Ф. 144. № 163-164.

⁶⁰⁸ ІР НБУВ. Ф. III. № 52563. Арк. 3-6.

Оздоблення нації: благодійники націстворення

Видавництва Українські, дяка Богові, все ширяться та ширяться, і дуже помітно, що не дивлячись на всі страшенні перешкоди, справа Українська помалу, але досить твердо йде, та йде вперед. Помагай Біг! ... Все йде, хоча і дуже важко, часом, навіть сумно й боляче робиться, як не маєш, але йде, або хоч і суніця, а все ж уперед, і не зупиняється. Можна одне сказати, що, може, хоч і багато бачать, але, звісно, ніхто не відважиця вимовити, що ця скажена «істи-на» реакція найменше шкоди робить нашій справі, бо дає час налагодитись.

З листа поч. ХХ ст. В.Л. Громашевського до сина

Провідниками українського національного руху були не лише публіцисти, науковці, політики, але й особи, що головним чином відігравали роль місцевих послідовників знаменитих В. Симиренка, В. Леонтовича, Є. Чикаленка та ін. Вони втілювали гасло «любити Україну до глибини власної кишені», хоч до фінансування націстворчих зусиль різною мірою долучились фактично всі політичні українці, і вже неодноразово згадані М. Комаров, І. Луценко, П. Климович, С. Шелухин і зовсім пересічні учасники ініційованих лідерами «складчин» на українську справу. У Миколаєві фактично на фінансовій підтримці М. Аркаса тримався український рух.

Статус благодійників в даному разі не приносив слави чи прибутків цим людям. Варто згадати маловідому постать Павла Петровича Котляревського – відомого та впливового в Одесі на початку ХХ ст. купця, домовласника, гласного міської думи та члена міської управи, голови біржового комітету. Він вступив до членів Одеської «Просвіти», а потім «Українського клубу». Під час виборів гласних до Одеської міської думи навесні 1913 р. позиції українців зміцнила підтримка з боку голови біржового комітету П. Котляревського, що забезпечило успіх українським делегатам, зокрема, І. Луценко. У відповідь чорносотенці зірвали вибори. Доречно згадати про закономірно негативне ставлення П. Котляревського до російського шовінізму. Дізнавшись про відкриття відділу в Одесі «Русского собрания», він занотував у

щоденнику: «К чему возмущать больной дух русского народа какой-то никому ненужной национальной враждой?»⁶⁰⁹.

Ще більш знаковою виглядає постать поляка Костянтина Володковича (1828-1909), співзасновника та першого голову Благодійного католицького товариства при Римо-католицькому костелі в Одесі. Він був не лише членом, але й одним з фінансувальників одеської «Просвіти», за що й отримав статус довічного члена. Вже після від'їзду з Одеси він фінансово підтримував НТШ. Український рух фінансово підтримували досить заможні та успішні українські архітектори Одеси Ф. Нестурх та Я. Пономаренко, провідники одеської «Просвіти». Так, у 1914 р. Ф. Нестурх пожертвував 19 рублів на побудову пам'ятника Т. Шевченку у Києві⁶¹⁰.

Серед інших меценатів націєтворення виділяються дві нині маловідомі постаті Василя Львовича Громашевського та Костя Трохимовича Литвиненка. В. Громашевський, батько видатного епідеміолога Лева (з яким його часто плутають в літературі) народився у 1857 р. Був морським офіцером, відвідав багато країн і континентів, зокрема, екзотичний Мадагаскар. У 1880-х роках В. Громашевський, його дружина Ганна Олександрівна і син Лев жили в Миколаєві. У 1890-х роках сім'я переїхала до Одеси, де мешкала за адресою Чорноморська 5. В. Громашевський працював представником Одеської контори Північного пароплавного товариства. До того ж він був членом Одеського відділення Російського географічного товариства. У справах Одеської контори Північного пароплавного товариства В. Громашевський часто відвідував Крим. Він жертвував гроші і книги на розвиток Одеського кадетського корпусу, за що одержав від адміністрації у 1904 році лист подяки. Про високий культурний рівень морського офіцера свідчать його записки про можливості розвитку вантажних і пасажирських перевезень Північного морського товариства на Чорному і Азовських морях, про значення мореплавання, вірші. Одеський діяч написав записку відомому київському

---

⁶⁰⁹ ДАОО. Ф. 335. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 105.

⁶¹⁰ Рада. 1914. 11 березня.

українському літературознавцеві В. Науменко, в якій запропонував ряд заходів для розвитку української драматургії⁶¹¹.

В. Громашевський збирав українські прислів'я, ноти українських пісень, матеріали про діяльність українських літераторів і учених, зоологічний і ботанічний матеріал. У відставку він вийшов в чині капітана другого рангу. Звільнення від службових обов'язків дозволило Василю Львовичу зосередитись перш за все на суспільній діяльності на ниві національного відродження українців. Він був одним з керівників всіх українських товариств Одеси початку ХХ ст.: «Просвіти», «Українського клубу», «Української Хати». За особливі заслуги перед «Просвітою», як людина, що пожертвувала велику суму грошей на її розвиток, В. Громашевського обрали довічним членом цього товариства, як і його сина Бориса⁶¹². На одному з зібрань «Просвіти» за ініціативи В. Громашевського члени товариства вирішили влаштувати в Олександрівському парку чи на Ланжероні особливий типовий український базар «Сорочинський ярмарок» на кшталт Полтави⁶¹³.

За ініціативою В. Громашевського, «Українська Хата» відправила членам Українського клубу в парламенті Австро-Угорщині телеграму з висловленням співчуття боротьбі галицьких українців за відкриття Українського університету в Львові. У 1908 р. українці Одеси на чолі з В. Громашевським подали прохання одеському градоначальникові про заснування «Українського споживчого товариства в Одесі». Проте, градоначальник відмовив. Високий авторитет дозволив В. Громашевському взяти участь в 1912 р. у виборах в Одеську міську думу у складі українського блоку. Проте, в умовах протидії з боку чорносотенців, позитивного результату йому досягти не вдалося.

У роки вибухоподібного українського національного відродження В. Громашевський у 1918 р. був губернiальним комісаром освіти Херсону, в 1919 р. – членом Управи Одеської міської Ради. Б. Комаров згадував, що перше ядро Української дер-

---

⁶¹¹ ІР НБУВ. Ф. 182. Спр. 129. Арк. 1-7.

⁶¹² ІР НБУВ. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 118, 120.

⁶¹³ Одесские новости. 1906. 2 июля.

жавної бібліотеки ім. Т. Шевченка в Одесі на початку 1920-х років склалося зокрема з деяких книжок В. Громашевського⁶¹⁴. У 1920-х роках В. Громашевський працював в музеї природознавства в колишньому Воронцовському палаці, викладав українську мову в сільськогосподарському технікумі, читав лекції в сільських клубах, був членом союзу працівників землі і лісу. У 1928 р. він передав в дар музею Українських діячів науки і мистецтва при Всеукраїнській Академії наук свою колекцію⁶¹⁵.

Згаданий у першому нарисі цієї книги, К. Литвиненко народився у 1875 р. у селі Маньково Київської губернії (сьогодні – Черкаської обл.) у родині бідних селян. У 1920 р. на допиті він свідчив, що мав лише домашню освіту⁶¹⁶. Втім його донька згадувала, що вже у віці близько 40 років він почав займатися самоосвітою, зокрема, вивчати алгебру з вчителем математики, що приходив до його квартири. До Одеси він приїхав у 1895 р. і став шукати щастя у торгівлі.

За згадкою його дружини, шлях до статку був важким – багатогодинна робота забирала всі сили. Одного разу після роботи він, гріючи руки над плитою, заснув стоячи й опустив руки на розпечену поверхню, після чого на його долонях залишилися рубці від опіку. На початку ХХ ст. він вже працював прикажчиком у гастрономі на одній з центральних вулиць Одеси – Садовій, 19. Тоді ж одружився на вихідці з селян Курської губернії Марії Костянтинівні, яка на той момент працювала покоївкою у доктора медицини. У 1908 р. у родині народилася донька, а в 1911 р. – син. Родина прагнула до культури. Марія Литвиненко, незважаючи на малограмотність, любила читати, відвідувала театри, у тому числі й оперний. Незабаром після весілля голова родини придбав на виплату магазин у свого хазяїна, коли той купив собі більший. За спогадами онуків, справи в магазині йшли успішно через заможне населення району розташування крамниці та близькість Новоросійського університету. Студенти

---

⁶¹⁴ Комаров Б. Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка в Одесі // Бібліологічні вісті. 1925. № 1-2. – С. 76.

⁶¹⁵ ІР НБУВ. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 105.

⁶¹⁶ ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 13685. Арк. 7.

були постійними покупцями К. Литвиненка. Марія Литвиненко згадувала, що вони могли постукати пізно вночі, і її чоловік вставав з ліжка й відпускав товар. Товари відзначались високою якістю та асортиментом, через що магазин К. Литвиненка навіть почав конкурувати з магазином Дубініна на центральній вулиці Одеси Дерибасівській. Про велику популярність магазину у місті промовисто свідчило те, що про нього знали всі візники⁶¹⁷. Популярності К. Литвиненка сприяла його добра натура, приязне ставлення до своїх підлеглих. У період між 1908 та 1911 роками Костянтин Трохимович досяг статусу купця другої гільдії.

Популярність бізнесмена у студентському середовищі підтверджують оголошення про його магазин на Садовій, розміщені у травні 1917 р. на шпальтах кількох номерів (зокрема № 53) студентської газети Новоросійського університету «Сын народа» (див. фотододатки). Проте через безлад на міських вулицях торгувати стало небезпечно, тому магазин на Садовій 19 продали і родина переїхала на Великий Фонтан, де К. Литвиненко відкрив гастрономічний магазин між 13-ю і 14-ю станціями (близько до дачі Шишкіна). У числі постійних покупців цього магазину був письменник О. Купрін. У жовтні 1918 р. родина повернулася на Садову, де К. Литвиненко купив за 20 тисяч карбованців та товарами на 21 тис. приміщення для магазину у будинку № 11⁶¹⁸.

На 1920 рік у магазині К. Литвиненка працювало 7 робітників. Він залюбки допомагав влаштовуватися на роботу в Одесі своїм односельцям, які, приїжджаючи до міста, обов'язково зверталися до нього. Марія Литвиненко багато допомагала матері й дітям померлої сестри. Постійні зміни влади в Одесі у 1918 і 1919 роках не торкнулися приміщення К. Литвиненка. М. Костирко називав крамницю К. Литвиненка «винно-горілчаною», а проте, напевно, що її асортимент був значно ширшим. У матеріалах слідчої справи 1920 р. К. Литвиненко названий власником «гастроному-магазину». В. Мошинський згадував про

---

⁶¹⁷ Литвиненки Костянтин і Наталя. Розстріляні у двадцятому // Реабілітовані історією. Одеська область. Книга 1. Одеса, 2010. С. 554-555.

⁶¹⁸ ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 13685. Арк. 20.

К. Литвиненка не лише як про власника великої крамниці, але й «фабрики ковбасних виробів». Останній факт поки що підтвердити не вдалося.

Разом з дружиною К. Литвиненко вступив у члени Одеської «Просвіти», що діяла з 1905 по 1909 рік, та фінансово підтримував її, грав на засіданнях на бандурі⁶¹⁹. На першому засіданні одеського «Українського клубу» 11 квітня 1910 р. К. Литвиненко обрали кандидатом в старійшини. К. Литвиненко був музично обдарованою людиною, грав на бандурі, про що зокрема свідчить одна з фотографій з родинного архіву, на якій він зображений в українському національному одязі з бандурою в руках. І. Липа згадував про те, що іноді в концертах у клубі брав участь «бандурист-аматор д. Литвиненко, який доволі добре грає на чудовій бандурі, що коштує 100 карб.»⁶²⁰.

Свого сина він назвав Тарасом на честь Т. Шевченка, доньку віддав вчитися в українську гімназію. Одній із співробітниць свого магазину Надії Шевченко К. Литвиненко подарував «Кобзар» у шкіряній палітурці 1914 р. видання за редакцією В. Доманицького, який вона через багато років передала його онучці. Пізніше її мати передала «Кобзар» у шкільний музей Т.Г. Шевченка в селі Ясинів Любашівського району Одеської області. Українська благодійність К. Литвиненка сягала поза межі Одеси. У 1914 р. він пожертвував гроші на зведення пам'ятника Т. Шевченку у Києві⁶²¹.

У листі до Є. Чикаленка К. Литвиненко повідомляв, що надсилає йому 20 карбованців та 55 копійок, що назбирав з передплатників на «Раду». «Так як я сам маю великі стосунки з людьми разного статку то й надіюсь, що передплатників зо сто буду мати. Є ті, що на місяць, а є й ті, що на 3 місяці і один на рік. Газета буде в кращих готелях, ресторанах, кав'ярнях», – запевняв він⁶²². Є. Чикаленко звернувся до одеського українського діяча А. Ніковського з проханням схарактеризувати

---

⁶¹⁹ Одчот Українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік. Одеса, 1908. С. 28.

⁶²⁰ М[Липа І.]. Український Клуб. Одеса у січні // Діло. 1913. Ч.19. 27 січня. С.2-3.

⁶²¹ Рада. 1914. 25 лютого.

⁶²² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 42762.

К.Литвиненка, турбуючись про те, чи «не оскандалить нас і не обшахраїть сей добродій». А. Ніковський відповів, що ідея про підтримку «Ради» дуже близько до серця сприймає середня, напівінтелігентна публіка, зокрема, «сентиментальний ковбасник» К. Литвиненко.

Попри іронічність цього вислову, надалі А. Ніковський розмірковував про постать К. Литвиненка цілком серйозно та з повагою: «Коли інтелігенція на подільські українські школи давала по 1 карбованцю, він давав 20. Грає на бандурі (препогано, але інструмент поважає)... Скупує багато краму з губернії, а своїх поставщиків наvertsає до українства. До нього навіть з Ананьєва звертаються крамарі в українських справах і Кость Литвиненко їм професор. Кобзар Потапенко (зараз він у Києві) жив у нього – він йому допомагав. Був членом Ради Одеської «Просвіти». По вдачі – справжній крамар, а в українстві – активна, ідейна людина. Українство для нього – душевний відпочинок від ковбасної справи. Словом, можете бути щодо нього спокійні. А як трапиться конторі «Ради» висловити йому признання, то Литвиненко буде сіяти як місяць у повні і ще більше старатися»⁶²³. Звернемо увагу на згадку А. Ніковського про «крамарів з Ананьєва» (тоді Ананьївського повіту Херсонської губернії, сьогодні – районний центр Одеської області), які цікавились українськими справами (власне – національним рухом). Це прямо свідчить про розширення соціальної бази української національної ідеї.

У листах до видавця газети Є. Чикаленка В. Фоменко наводив імена та прізвища одеських передплатників «Ради» (Чепурківська, Шульгин, Буряченко, Діонісій Ємельянович Бенедюк, Тимченко, Бродницька, Павло Філонович Стеценко, В. Громашевський, В.К. Ботвиновський, В.В. Вербілов, Савчинський, Новодворський, І.І. Кушко, А.П. Андрієвський, С.П. Андрієвський, Грібов, Г.К. Подуненко (Вегетаріанська столова), Матієнко, Савченко-Бельський, Л.А. Безпалько, Миронець, Шульга, Білогриць-Котляревський, Григорович), повідом-

---

⁶²³ Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908-1921 роки / Упорядн.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. К., 2010. С. 53-55.

ляв про успіхи та труднощі у передплаті та продажі газети⁶²⁴. М. Комаров надавав гроші на видання провідних українських часописів Львову та Києва, зокрема, у листах до редакції «Ради» у 1910 р. повідомляв про те, що в Одесі зібрали до 400 рублів на Раду⁶²⁵.

За спостереженнями В. Фоменка, газета краще розповсюджувалась в роздрібній торгівлі. Після наради В. Фоменка, В. Громашевського та І. Бондаренка та ще кількох українців було вирішено аби газета продавалась по кіосках. Активісти знайшли шість кіосків на кращих вулицях та домовились з кіоскерами⁶²⁶. Завдяки особистим діям В. Фоменка зголосились продавати «Раду» кіоскери на розі вулиць Прохорівської та М'ясоїдівської та на розі Прохорівської та Степової. Показово, що В. Фоменко просив Є. Чикаленка надсилати додаткові примірники, адже попередньої кількості вже не вистачало. У 1910 р. В. Фоменко мав власну книгарню у будинку № 6 на розі Херсонської вулиці. Книгарня спеціалізувалася на поширенні видань мовою есперанто. Тому вона набула цікавої назви «Українська книгарня Есперанто». Її адресою в тому ж 1910 р. в документах зазначено будинок на вулиці Ніжинській, 53. Не зовсім ясно, чи була ця книгарня перенесена з Херсонської, чи це була ще одна книгарня. Схиляємось до другого варіанту. У 1912 р. тут розмістилась книгарня «Просвіта». Проте заради торгівлі українськими виданнями В. Фоменко видалив з вівіски згадку про есперанто⁶²⁷. У 1910 р. В. Фоменко організував на одеській сільсько-господарчій та промисловій виставці виставку української періодичної преси у власному кіоску. В оголошенні у газеті «Рада» В. Фоменко просив надіслати йому не лише примірники сучасних видань, але й вже припинених, «зادля репрезентації нашого культурного руху з історичного боку»⁶²⁸.

---

⁶²⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 43303 43314.

⁶²⁵ ІР НБУВ. Ф. 44. Спр. 464.

⁶²⁶ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 43314. Арк. 1-2.

⁶²⁷ ВРВРНОНБ. Ф. 28. К. 10. Арк. 855.

⁶²⁸ Рада. 1910. 4 серпня.

Всі ці дії, інтенції, успіхи та не успіхи підготували ґрунт для піднесення української преси на Півдні у революційні роки, знову ж таки передусім в Одесі, але на цей раз не виключно. Так, з 12 квітня 1917 р. розпочала свій вихід перша україномовна газета Херсона «Вісник товариства Українська хата в Херсоні» (видано 10 номерів). У революційний період в Херсоні також були видані газети «Боротьба», «Дніпро», «Херсонській губерніальний вісник», «Вісник Секретаріату Херсонщини Української Народної Республіки». Від серпня 1917 р. журналі «Известия Херсонского уездного земства» М. Чернявський вів український відділ. Тут регулярно друкувалися кращі твори таких українських авторів, як Олександр Олесь, Христина Алчевська, Сергій Єфремов та ін. Особливо багато статей належало членові «Української хати» І. Челюкову («Федерація», «Як ми здобули собі автономію», «Заклик до українців» та ін.) та М. Чернявському («Народні думки і бажання», «На фронті» та ін.). На жаль, в Миколаєві та Криму, попри існування й тут помітних вогнищ українського руху, аналогічні видавничі проекти не були реалізовані.

Магазин К. Литвиненка перетворився на осередок української громади Одеси, і більш того, – на один з нечисленних ознак/символів українськості цього міста. Важливу, хоча і не провідну роль зіграв К. Литвиненко в одеських подіях Української революції. У цей час, за спогадами М. Костирка, він часто виступав з бандурою на різних виставах й збуджував національні почуття аудиторії. Більш докладно про К. Литвиненка у ці часи згадав В. Мошинський – у 1918 р. студент Одеської Української державної театральної студії імені М. Кропивницького. За його спогадами, завідувач Української читальні ієромонах Микита (О. Кожин) та К. Литвиненко були «великими приятелями й добродіями як студіюючої молоді й артистів, так і вояків. Обидва були палкими українськими патріотами». К. Литвиненко часто, сміючись, говорив молоді: «Ви робіть національне діло, а я буду допомагати вам грішми!». «І справді, допомагав. Щедрою рукою давав на різні національні цілі. Коли ми, актори або студенти, заходили до нього в

крамницю, він завжди запрошував нас до окремої світлиці й щедро гостив», – згадував В. Мошинський. В його пам'яті він закарбувався як повна протилежність аскетичному отцю Микиті. К. Литвиненко був далеким від аскетизму: «Любив смачно попоїсти, про що свідчила його огрядна постать. Обличчя його було оздоблене чорними вусами, спущеними вниз, по-козацькі, з маленькими веселими, затовщеними очима. Був веселої вдачі, вельми рухливим, не зважаючи на свою огрядну постать»⁶²⁹.

Потребу у таких людях як К. Литвиненко український національний рух в Одесі у переламних революційних роках відчував надзвичайно сильно. Один з лідерів одеських українців цього часу В. Мурський закликав вдатися до досвіду Галичини: в умовах відсутності власної держави опертися на різноманітні пожертви від бюджетів сіл, комітетів, кредитових спілок, концертних зборів, з'їздів, колядування, купців, коробочних зборів в українських організаціях⁶³⁰. На цей заклик відгукнулися сотні людей, а проте комерсантів такого рівня як Костянтин Трохимович серед них було мало. Про це свідчить те, що під час та після акції українські провідники постійно заявляли про фінансові проблеми українського національного руху.

Незважаючи на принципову відмову від активної громадської діяльності, К. Литвиненко вступив у члени відновленої одеської, так званої, соціалістичної «Просвіти», хоча фактично за духом, змістом та завданнями вона мало відрізнялась від своєї попередниці, але була вже менш поміркованою та обережною. У 1918 р. головою «Просвіти» був М. Хвіст, друкованим виданням газета «Вільне життя». «Просвіта» перебувала у тісному зв'язку з Новоросійським університетом, користувалась його приміщеннями для проведення своїх заходів. Так, 28 лютого та 24 травня 1920 р. на прохання товариства за підписом П. Десятника

---

⁶²⁹ Мошинський В. Український державний театр ім. Т. Шевченка в Одесі й театральна студія ім. М. Кропивницького // Визвольний шлях. 1966. Кн. 11. С. 1261-1262.

⁶³⁰ Вільне життя. 1918. 23 липня.

Новоросійський університет надав йому свої приміщення для культурно-просвітніх цілей⁶³¹.

Однак в середині 1920 р., зважаючи на недавні події Української революції та широкий резонанс, який вони справили на зростання національної самосвідомості українців, більшовики побоювалися ще й і в третій раз втратити контроль над Україною. В останніх числах травня – червні 1920 р. Одеська «Просвіта» була розгромлена місцевим ЧК. В період з 30 травня по 8 червня 1920 р. Одеська губЧК заарештувала 157 чоловік за однією слідчою справою за звинуваченням у належності до «підпільної петлюрівської організації метою якої було знищення радянської влади шляхом повстання галичан, а також всього контрреволюційного елемента м. Одеси»⁶³².

Ще 21 квітня 1920 р. К. Литвиненка було вирішено заарештувати вночі, адже «вдень його важко застати вдома». Підставою для арешту було те, що комісар будинку знав, що Литвиненко служив в Одеській контррозвідці⁶³³. К. Литвиненка заарештували в ніч на 30 травня 1920 р. разом з 21-річним племінником дружини Семеном Михайловичем Шульгіним, який на свою бідуду був у них в гостях і залишився ночувати⁶³⁴. На допиті К. Литвиненко показав, що по лінії «Просвіти» знайомий з К. Сіренком, Марченко та О. Комарецькою. Підозрілим вважалось те, що К. Литвиненко є великий торговець, зберігає валюту, має зв'язок з закордоном через Усановича та «Просвіту». На цій підставі його очікувано звинуватили у контррозвідувальній діяльності⁶³⁵. К. Литвиненка засудили до вищої міри покарання 22 липня 1920 р. і невдовзі виконали вирок. Через багато років дуже літня сусідка родини покійного Литвиненка говорила його онукові, що діда розстріляли в підвалах будинку на Катеринин-

---

⁶³¹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 12. Спр. 125. Арк. 105, 242-243.

⁶³² Петровський Е. П. Одеська «Просвіта» в 1918-1920 роках (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Одеса, 2007. С. 292-300.

⁶³³ ДАОО, Ф. Р-8065, Оп. 2, Спр. 13685, Арк. 10.

⁶³⁴ Литвиненки Костянтин і Наталя. Розстріляні у двадцятому // Реабілітовані історією. Одеська область. Кн. 1. Одеса, 2010. С. 556.

⁶³⁵ ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 13685. Арк. 1, 7.

ській площі, де знаходилось одеське ЧК. Ю. Липа згадував, що К. Литвиненко помер відважно, не дозволивши зав'язати собі очей⁶³⁶. Про смерть «українського ковбасника Литвиненка» у 1930-х роках повідомив С. Шелухин⁶³⁷.

Після розстрілу К. Литвиненка в президію ОГЧК надійшло прохання про зняття конфіскації з його майна, адже його дружина, діти та службовці крамниці залишаються без засобів до існування. Однак прохання не було задоволене. Про суспільну атмосферу, в якій опинилась родина Литвиненка щойно після втрати годувальника свідчать спогади його вдови, передані її онуками. Бабуся розповідала, що вона йшла двором, а сусід-«доброзичливець», сидячи на ослоні, голосно, щоб усі чули, читав газетні повідомлення про розстріли «надзвичайки» і називав прізвище Литвиненка. Про трагедію родини онуки довідалися, коли стали достатньо дорослими, щоб розуміти, що можна говорити, а чого не можна. Марія Костянтинівна залишилась одна із двома дітьми без засобів до існування. Не маючи спеціальності, працювала хатньою робітницею. Можливо, їй допомогли влаштуватися знайомі чоловіка по «Просвіті», тому що спочатку вона працювала в самотнього літнього професора, а потім – у родині акторів Гаккебуш-Василько. Дітям вона дала середню фахову освіту. Тарас хотів учитися далі, але його не прийняли до інституту як сина «ворога народу». Він помер у сорок п'ять років від нерозпізаного запалення легенів. М. Литвиненко пережила чоловіка на тридцять вісім років. У її спальні висів портрет К. Литвиненка з бандурою⁶³⁸. 19 липня 1991 р. К. Литвиненка було реабілітовано, а відповідне рішення було надіслане його онуку Костянтину Тарасовичу, що мешкав в Одесі⁶³⁹.

Здавалося, що українська націєтворча благодійність мала б відійти у минуле у 1920-х роках. Однак прояви попередньої традиції залишались і в цей перехідний час до початку геноциду

---

⁶³⁶ Липа Ю. Нотатник. К., 2000. С. 239.

⁶³⁷ Шелухин С. Українство 80-х років XIX ст.. і мої зносини з Іваном Франком // Спогади про Івана Франка / Упор. М. Гнатюк. Львів, 1997. С. 195.

⁶³⁸ Литвиненки Костянтин і Наталя. Розстріляні у двадцятому // Реабілітовані історією. Одеська область. Книга 1. Одеса, 2010. С. 556.

⁶³⁹ ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 13685. Арк. 29.

українського народу. У 1928 р. українці масово жертвували на побудову в Одесі пам'ятника М. Коцюбинському (серед жертводавців був у подальшому відомий історик, учень М. Слабченка, С Ковбасюк)⁶⁴⁰. Незважаючи на зібрання солідної суми, пам'ятник так і не було встановлено в умовах назрівання українофобії.

Отже, український національний рух на поч. ХХ ст. охоплював не лише інтелігенцію, але й середній клас населення. Останні десятиліття українців наполегливо переконували, що бізнес треба відокремити від політики як буцімто основу для поширення корупції. Наслідком такої кон'юнктури стало те, що з державою зрісся лише українофобський, часто іноземний бізнес, натомість українські бізнесмени, зокрема, меценати, майже зникли не лише з політики, але й загалом. Насправді Україні необхідні бізнесмени – українські патріоти, які будуть брати активну участь у політичному житті, зокрема, розбудові Української держави, не нехтуючи при цьому інтересами розвитку мови та культури титульної національності.

Господарі морської брами: адміністратори доби Української революції

Не можна описати, що робилося з нами. Боротьба з невеличкими силами, готовність іти на боротьбу з тим, що у нас було, готовність офірувати усім і загинути в боротьбі, рішучість не припиняти нашу боротьбу, піднесли нам нерви.

А. Стрижевський про Одесу поч. 1918 р.

Одним з найбільших досягнень українського національного руху на півдні України була інфільтрація його прихильників в місцеві органи влади. Вже на початку ХХ ст. цілком виразні українські симпатії та свідомість демонстрував міський голова П. Зелений, що забезпечило заснування у місті першої в Наддніпрянській Україні «Просвіти». В період Української революції у північно-причорноморських землях (в тогочасній термінології

---

⁶⁴⁰ Известия Одесского обкома ЦК КП (б)У. 1928. 3 июня.

Херсонщини, тобто Херсонська губернія з центром в Одесі) цілком реальну владу реалізовували представники (комісари) загальноукраїнських національних урядів, передусім Центральної Ради: С. Комірний, П. Клепацький, А. Рошчівський, Б. Комаров, І. Гаврилук, Е. Темницький та ін. Їх діяльність висвітлена в тому числі нами у вже згаданій книзі «Чорноморська хвиля Української революції».

Найталановитішим серед них був С. Комірний. У мемуарах найбільш яскраву характеристику цьому діячеві дав В. Леонтович: «справив він на мене дуже приємне враження. Людина сильна й надзвичайно смілива серед урядовців часів Центральної Ради, він визначався сміливістю, енергією та державним розумом, бо не доводив свого демократизму до потурання гіршим інстинктам народу, а коли й був соціалістом (в чому я не певен), то не розумів соціалізму яко право грабувати. Тому будучи комісаром Одеси, він і за Центральної Ради провадив боротьбу з одеськими лівими потаємними більшовіками і через те став він їм ненависним. Родом був він з м. Сінчи Лохвицького повіту на Полтавщині, де мав невелику (десятин 25-30) земельну посілість»⁶⁴¹.

Приділимо увагу менш відомим постатям – вже згаданому Федору Григоровичу Шульзі, Антіну Йосиповичу Стрижевському та Йосипу Григоровичу Караванському.

Народився Ф. Шульга у Полтавській губернії у козацькій родині⁶⁴². На жаль, ми знаємо про його діяльність лише з середини 1890-х років, коли він працював акцизним контролером у Хасав'юрті на Північному Кавказі, а потім секретарем земської управи у Владикавказькій думі та управі.

У 1890 році Федір Григорович одружився на Марії Олексіївні Горловій 1864 року народження. Обранниця майбутнього одеського діяча скінчила жіночу гімназію у Ставрополі. Через два роки у подружжя народилась донька Валентина, у 1897 році – Ольга⁶⁴³. У 1897 р. Ф. Шульга секретарював в Одеській місь-

---

⁶⁴¹ Леонтович В.М. Зібрання творів. У 4 т. Т. 3. К., 2005. С. 225.

⁶⁴² ДАОО. Ф. 334. Оп. 3. Спр. 4438. Арк. 1-2.

⁶⁴³ ДАОО. Ф. 316. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 1-2.

кій управі за часів управління містом П. Крижанівського. Помічником Ф. Шульги був відомий історик І. Бондаренко. На зламі століть Ф. Шульга міг опинитися на рідній для нього Полтавщині. М. Лисенко у 1898 р. просив Г. Маркевича пошукати посаду секретаря губернської управи у Полтавській губернії, характеризуючи одеського знайомого як «нашого чоловіка, практичного, дотошного»⁶⁴⁴.

Проте і в подальші десятиліття його життя відбувалось в Одесі і не тільки як тривалий час чиновника міської управи. Зокрема, на початку 1910-х р. він був директором-розпорядником південноруського товариства друкарської справи.

Дружина Ф. Шульги з 1903 р. викладала в одеських школах. Завдяки збереженій візитівці, яку Ф. Шульга на початку ХХ ст. надіслав М. Коцюбинському, запрошуючи до себе додому в гості, маємо можливість встановити одеське місце проживання діяча – Пушкінська 18⁶⁴⁵. Подружжя активно долучилося до діяльності одеської української громади. На початку ХХ ст. вони сприяли діяльності української студентської громади, надавали приміщення для зборів⁶⁴⁶. В Одесі у 1904 р. у подружжя народилась донька Анна. Про доньку Ольгу відомо, що вона навчалась на Одеських вищих жіночих курсах. У 1906-07 роках подружжя увійшло до членів Одеської «Просвіти», де проявило себе, як вже було згадано у попередньому розділі, як підписанти листа за відкриття українознавчих україномовних кафедр в Новоросійському університеті. У 1910 р. Ф. Шульга був членом ради старійшин Одеського Українського клубу. Іноді він брав участь у роботі ІФТ.

До кола його знайомих Ф. Шульги належав Є. Чикаленко, якій неодмінно відвідував його квартиру під час візитів до Одеси на початку я у лютому та листопаді 1909 р., у жовтні 1911 р., та влітку 1916 р.⁶⁴⁷. У 1908 р. Є. Чикаленко просив П. Стебни-

---

⁶⁴⁴ Лисенко М. Листи. К., 1964. С. 302.

⁶⁴⁵ Листи до Михайла Коцюбинського /Упор. та коментарі В. Мазного. Т. IV. Ніжин, 2003. С. 353.

⁶⁴⁶ Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903-04 р. // 3 минулого. Варшава, 1939. Т. 2. С. 74-88.

⁶⁴⁷ Чикаленко Є.Х. Щоденник. Т. 1. 2004. С. 39, 70, 170.

цького посприяти працевлаштуванню Ф. Шульги, на що пітерський діяч зреагував з великою зацікавленістю та розумінням, адже зауважував, що «Вам не треба було вихвалити його – ми його самі знаєм і поважаєм: він кілька раз останніми часами приїздив у Петербург, заходив до земляків і лишив кращі враження». У 1911 р. Ф. Шульга чергового разу відвідав П. Стебницького у Петербурзі, де вони обговорили справу організації в Одесі українського банку, спрямованого на підсилення фінансової бази українського національного руху. До цієї теми вони повернулися у 1913 р., під час чергового візиту Ф. Шульги. У листі до Є. Чикаленка П. Стебницький закликав дослухатися до порад Ф. Шульги, однак, напевно, дуже несподівано для себе наразився на надзвичайно різку та роздратовану відповідь. Є. Чикаленко писав про байдужість Ф. Шульги до української періодики і взагалі непевність як українського діяча. «Такі українці як Шульга – рак в нашому організмі», – виголошував він⁶⁴⁸. Також не зараховував Ф. Шульгу до «певних» українців А. Ніковський⁶⁴⁹.

Ці оцінки Є. Чикаленка вплинули на П. Стебницького і не даремно після цього в його листах згадки про Ф. Шульгу зникають. Проте, не варто абсолютизувати ці оцінки, що були зумовлені політизацією і водночас поляризацією поглядів серед українських діячів, відторгненням частиною їх українофільського варіанту української націєтворчої діяльності як недієвого та меншовартісного. Джерела 1911-1913 та революційних років не ілюструють тезу про відстороненість Ф. Шульги від українського руху, хоча й говорять про нього як поміркованого діяча, такого собі російськомовного українського патріота-територіаліста. У березні 1911 р. Ф. Шульга скаржився на припинення надходження до нього «Ради»⁶⁵⁰. У 1913 р. під час виборів гласних до Одеської міської думи І. Луценко, Ф. Бондаренко, К. Кропивницький, Ф. Шульга, Я. Пономаренко, П. Климович взяли участь у виборах у списках так званих «новодумців» – лі-

---

⁶⁴⁸Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування / Упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. К., 2008. С. 74, 81, 283, 343, 348.

⁶⁴⁹Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908-1921 роки. С. 193.

⁶⁵⁰ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 43308. Арк. 1.

беральній групі одеських громадських діячів, що протистояли правоконсервативному, російському шовіністичному табору. На виборах 20 квітня – 4 травня саме «новодумці» отримали переконливу перемогу. Вони провели до Думи 42 особи, при чому серед українців саме Ф. Шульга набрав найбільшу кількість голосів – 1016⁶⁵¹.

З огляду на вищезазначені особливості поглядів Ф. Шульги, не дивно, що Українську революцію 1917 р. він зустрів досить прохолодно, що засвідчують його листи до Є. Чикаленка. Не бачимо його в документах серед провідників одеських українців того часу. Натомість наприкінці березня 1917 р. його обрали членом правління Одеського товариства взаємного кредиту⁶⁵². Натомість він брав участь у земському русі, був делегатом київського продовольчого з'їзду восени 1917 р. Це зумовило призначення Ф. Шульги у середині 1918 р. на посаду голови відділу продовольчих справ Головного Краєвого Комісаріату Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній Центральної Ради, а незабаром – представника міністерства харчових справ для Таврійської та Херсонської губерній⁶⁵³. Проте незабаром він змінив свою діяльність на дипломатичну. За наказом № 88 П. Скоропадського його призначили радником при посольстві Української держави в Болгарії⁶⁵⁴.

Він не поривав контактів і з Одесою, куди приїжджав у справах. Так, у жовтні 1918 р. він прибув до Одеси з Варни на пароплаві «Русь», до того подолавши складний шлях від Софії до Варни у переповнених демобілізованими вояками вагонах. Головною місією Ф. Шульги було перевезення до Одеси 373 військовополонених. В інтерв'ю одеській газеті він проаналізував політичну ситуацію у Болгарії після приходу до влади царя Бориса III. Він відзначив труднощі у діяльності українського посольства: відсутність телеграфного та поштового сполучення

---

⁶⁵¹ Новый состав гласных // Южная мысль. 1913. 5 мая.

⁶⁵² Одесский листок. 1917. 25 марта.

⁶⁵³ Вільне життя. 1918. 9 травня; 17 квітня.

⁶⁵⁴ ЦДАВОУ. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 6; Украинската емиграция в България след първата световна война. Документален каталог. Автори и съставители Виталий Москаленко, Емине Хакова. София, 2000. С. 27-29.

змусило кожного разу відправляти кур'єра, який у Києві чомусь затримувався на 1-2 місяці. Тому діяльність українського посольства не могла прийняти такі широкі масштаби, які були намічені спочатку⁶⁵⁵.

Ф. Шульга справді увійшов до комісії у справах полонених, яка переправила сотні людей до Одеси⁶⁵⁶. Після від'їзду голови посольства О. Шульгина з Софії до Парижа його функції 9 місяців виконував Ф. Шульга до початку вересня 1919 р.⁶⁵⁷. Український дипломат в Болгарії Ю. Налісник згадував про Ф. Шульгу як про, без сумніву, свідомого українця, чоловіка дуже совісного, але не відповідного для посади, зокрема, через не знання мов⁶⁵⁸. Зрештою Ф. Шульга подав у відставку і виїхав до Стамбулу, згодом до Одеси, але через певний час повернувся до Софії. Сучасна дослідниця вважає причиною зміщення Ф. Шульги боротьбу за владу між ним та секретарем Драгомирецьким, у ході якої використовувалися будь-які засоби, навіть звинувачення у надмірній відданості гетьманському режиму.

Наприкінці 1921 р. він працював секретарем Софійського відділення Українського Червоного Хреста⁶⁵⁹. Напевно, це була його остання посада. Останні роки Ф. Шульга провів у Сербії в скрутному матеріальному стані. Своїми горестями та політичними поглядами він ділився у листах до Є. Чикаленка, закликаючи українців об'єднатися заради самостійності України, особливо визволення від більшовизму⁶⁶⁰. Головна вада поглядів Ф. Шульги полягала у не розумінні сутності російської культури

---

⁶⁵⁵ Д.Л. Беседа с Ф.Г. Шульгой // Одесский листок. 1918. 12 октября.

⁶⁵⁶ Павленко В.В. Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918–1920 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 12. С. 23, 24.

⁶⁵⁷ Налісник Ю. Перше міністерство закордонних справ України та перше посольство України в Болгарії // Правничий вісник. 1963. Кн. 2. С. 47.

⁶⁵⁸ Налісник Ю. Перше посольство української держави в Болгарії (Спогад зперед 20-ти років) // Червона калина: історичний календар-альманах на 1939 рік. Львів, 1938. Т. 18: Україна на дипломатичному фронті. С. 164, 166.

⁶⁵⁹ Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Иванович Парашчук. Украински скулптор и общественно-политически деец (1878-1963). С., 2007. С. 50.

⁶⁶⁰ Старовойтенко І. Епістолярні зв'язки Євгена Чикаленка з українською Одесою (1892–1920-ті рр.) // Євген Чикаленко в процесі українського націотворення. Одеса, 2012. С. 9-18.

як засадничо імперіалістичної та шовіністичної щодо українців. Точна дата смерті Ф. Шульги невідома. О. Волошин повідомляв у листі до Є. Чикаленка у середині 1920-х про смерть Ф. Шульги⁶⁶¹. Ю. Налісник у 1930-х р. писав про те, що Ф. Шульга вже «на тому світі»⁶⁶².

Інший український адміністратор А. Стрижевський народився на Полтавщині у 1885 р. Середню освіту отримав у Київській гімназії. Скінчив Єлисаветградську кавалерійську школу з рангом корнета та вищі трьохрічні залізничні курси по першому розряду. Після складання держіспитів він одержав звання ревізора-інспектора. Під час російсько-японської війни перебував на військовій службі, потім працював на залізницях, а також, маючи власність, займався господарством в Єлисаветграді, де також був міським та земським гласним.

За виразом А. Стрижевського, з початком Української революції 1917 р. він «весь час працював в українському уряді по справам залізничним, адміністративним та політичним». Перелік його посад не залишає сумнівів у його ключовій ролі у тогочасних подіях на півдні сучасної України: уповноважений Генерального Секретаря по залізницях півдня України, комісар залізниць Одеської військової округи, комісар одеського району, начальник Одеського відділу шляхів, головний комісар залізниць південної армії.

Він був помічником та заступником крайового комісара Одеси, Херсонщини, Таврії, Катеринославщини полковника В. Поплавка, політичним комісаром того ж комісаріату, начальником відділу внутрішніх справ головного крайового комісара Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній, помічником уповноваженого українського уряду в Одесі С. Комірного та С. Гербея, начальником політичного відділу комісара столичного міста Києва полковника В. Поплавка⁶⁶³.

---

⁶⁶¹ Старовойтенко І. Епістолярні зв'язки Євгена Чикаленка з українською Одесою (1892–1920-ті рр.) // Євген Чикаленко в процесі українського націотворення. Одеса, 2012. С. 19.

⁶⁶² Налісник Ю. Перше посольство української держави в Болгарії (Спогад зперед 20-ти років) // Червона калина... С. 166.

⁶⁶³ ЦДАВОУ. Ф. 1092. Оп. 3. Спр. 319. Арк. 1.

В джерелах вперше про одеську епопею А. Стрижевського вперше згадується наприкінці 1917 р. Він згадував, що на початку жовтня 1919 р. полковник В. Поплавко був делегований в якості уповноваженого Центральної Ради до Одеси з метою «українізації» міста, а через тиждень йому на підмогу послали й А. Стрижевського з помічниками. Відразу по приїзді А. Стрижевський зустрівся з провідником одеських українців Іваном Луценко. На початку листопада 1917 р. полковник В. Поплавко клопотав перед Генеральним Секретаріатом про призначення інженера А. Стрижевського українським комісаром у справах місцевого відділу Південно-Західної залізниці й Одеського вузла, для створення в Одесі українського залізничного штабу, який повинен займатися перевезенням війська, продуктів тощо⁶⁶⁴.

У грудні цього року вже на посаді комісара Генерального Секретаріату України Південно-Західної залізниці А. Стрижевський рапортував Центральній Раді про численні запити щодо створення на станціях загонів вільного козацтва. Комісар зазначав, що відразу після отримання протоколів із зазначенням необхідного озброєння та припасів, він буде висилати інструкторів для організації необхідного постачання⁶⁶⁵.

У 1918 р. українська одеська газета «Вільне життя» від 9 травня навела перелік українських адміністраторів Одеси та колишньої Херсонської губернії і вказувала серед них голову відділу шляхів та голову відділу громадських справ А. Стрижевського. В російськомовній газеті він фігурує як автор циркуляру «начальника отделения путей сообщения при главном комиссаре Херсонщины, Таврии и Екатеринославщины»⁶⁶⁶. В одній з газет було опубліковано інтерв'ю з А. Стрижевським як комісаром залізничних шляхів Одеської військової округи⁶⁶⁷.

Як залізничний адміністратор він забезпечував постачання українських військ, зброї, одягу тощо між Києвом та Одесою.

---

⁶⁶⁴ Одесский листок. 1917. 5 ноября.

⁶⁶⁵ ЦДАВОУ. Ф. 811. Оп.1. Спр.1. Арк. 318.

⁶⁶⁶ Одесские новости. 1918. 16 апреля.

⁶⁶⁷ Одесский листок. 1918. 9 апреля.

Щодо успішності своєї роботи, то А. Стрижевський зазначав: «Залізничники до мене ставилися добре». Наприкінці 1917 р. він опікувався формуванням в Одесі військ на допомогу Центральній Раді. Він віддав розпорядження про відправку вперед паротягу з козаками для прочистки шляху. За паротягом повинен був їхати він сам з ешелонами гарматчиків, кінноти та піхоти, їхати революційним шляхом, силою прориваючись на Київ.

Вже відданий був наказ заарештувати начальника залізниць, котрий не давав дозволу на відправку українських вагонів, вже перший паротяг вирушив, однак, за спогадами А. Стрижевського, «коли в кімнату, в котрій я давав розпорядження по телефону, вбіг І. Луценко та почав цілуватися, привітаючи з проголошенням в Києві української влади. Разом з цим ми перейшли до телеграфу, до безпосереднього дроту, коло котрого стояв полковник Поплавко з полк. Осмолівським, та приймали з апарата наказ проголосити в сфері нашого впливу владу України»⁶⁶⁸.

А. Стрижевський також виступав на мітингах залізничників та флоті, агітуючи за українську владу. Судячи зі спогадів діяча, він не належав до видатних промовців. Під час промови на мітингу в залізничних майстернях випадково були порушені питання щодо яких у нього в той час під рукою не було цифрового матеріалу і він був примушений доказувати загальними поясненнями.

Під час іншого зібрання в Одеській Управі залізниць щодо питання про підтримку більшовицької чи української влади А. Стрижевський виголосив промову, за його словами, «гарячу, з запалом, що більш зачепила нерви слухачів, ніж душу та розум». Досвідчений та талановитий большевицький комісар навмисне залишив за собою останнє слово, зробив непомітний перехід, висміяв цю промову, та почав дискредитувати українську владу, виставляючи свою. Несприятливу ситуацію змінив значно більш талановитий трибун І. Луценко.

---

⁶⁶⁸ С-кий А. Світлій пам'яті Івана Митрофановича Луценка // Український Сурмач. 1922. Ч. 15.

Брав участь А. Стрижевський і у бойових діях. У перші місяці 1918 р. він воював на боці українських повстанських загонів проти більшовиків на Півдні та у Центрі України. 15-17 січня 1918 р. він був одним з керівників загонів, що билися з більшовиками на вулицях Одеси. «Проти п'ятисот тисяч озброєного люду, проти цілої флоти з гарматами. Віддавали кожний крок з боєм і не даремно дісталася перемога большевикам. Багато загубили ми своїх лицарів, багато було заарештовано та забито на «Алмазі» наших діячів та співробітників – але ж цей бій може рахуватися одним з видатніших у історії Української боротьби. Довго ходили легенди про нього, ніхто не рахував, що може бути така озброєна опозиція – такими мізерними здавалися наші сили», – згадував А. Стрижевський⁶⁶⁹.

У березні 1918 р. службовці одеських залізниць об'єдналися у комітет та видали відозву з підтримкою незалежності України⁶⁷⁰. У квітні 1918 р. після повернення до влади Центральної Ради, А. Стрижевський був знову призначений до Одеси. В якості начальника відділу окружного комісаріату він, зокрема, розслідував справу про діяльність низки землевласників Херсонщини, які закликали до повалення Центральної Ради⁶⁷¹.

Він організовував на залізницях українські бойові загони під виглядом залізничної охорони. До цих формувань І. Луценко надавав своїх людей з числа вільних козаків. У жовтні 1918 р. А. Стрижевський забезпечив таємне відправлення одеситів на чолі з І. Луценком до Галичини на допомогу ЗУНР. Він причепив вагон до австрійського ешелону з документами біженців, бо в той час відряджений гетьманом корпус жандармів, залізнична варта, вже заарештовувала та затримувала українців та боролася із залізничною охороною, яку мала наказ ліквідувати та заступити.

Під впливом І. Луценка А. Стрижевський перейшов на самостійницькі позиції, вступив до лав Одеського осередку Україн-

---

⁶⁶⁹ С-кий А. Світлий пам'яті Івана Митрофановича Луценка // Український Сурмач. 1922. Ч. 20-22.

⁶⁷⁰ Вільне життя. 1918. 31 березня.

⁶⁷¹ Одесские новости. 1918.30 апреля.

нської партії соціалістів-самостійників, та в опозицію до Гетьманату. «Наша опозиція збільшувалася, тому що з гетьманської служби виходили майже всі свідомі українці та гуртувалися біля наших громадських організацій», – зазначав А. Стрижевський. Разом з іншими українськими провідниками А. Стрижевський взяв участь у відродженні Одеського Українського клубу та заснуванні Одеської філії Національного союзу. «Одесский листок» у вересні 1918 року повідомляв, що в інтересах боротьби з більшовизмом створено національний клуб, що має здійснювати фільтрацію представників влади на місцях. На чолі великої організаційної роботи стояли І. Луценко, А. Стрижевський та П. Климович⁶⁷².

Влітку 1918 р. А. Стрижевський взяв участь в організації одеської агентури Звенигородського повстання проти гетьмана. Він співпрацював з ватажками повстання Гризло та ін. Разом з ними він відправляв старшин та добровольців, інформував про відомості, які одержував через своїх людей до штабу Одеської округи, пересилали плани та мапи, забезпечували пересування своїх людей та зброї по залізницях до Звенигородщини, одержували інформації. Пораненим, інвалідам, або тим, котрим треба було ховатися, давали нові документи, посвідчення, розсаджували їх на посадах здебільшого по залізничній охороні, де у А. Стрижевського було вже багато своїх людей.

А. Стрижевський та всі його соратники наголошували на дуже складних умовах своєї діяльності. З одного боку, відчувався брак національно свідомих активних осіб. А. Стрижевський пояснював цю обставину з портовим, інтернаціональним, меркантильним характером міста. Він виразно окреслив сенс праці провідників як «шукання» та «роблення» українців». Хоча його мемуари є черговим підтвердженням наявності в місті маленького ядра самостійників на чолі з І. Луценком, вони ж свідчать про малочисельність цієї групи.

З іншого боку, А. Стрижевський чи не єдиний серед інших мемуаристів наголосив на унікальній для інших міських

---

⁶⁷² Одесский листок. 1918. 14 сентября.

осередків Української революції єдності, «сімейності», одеських українських політичних сил, яку сучасники порівнювали з єдністю євреїв. Таке твердження діаметрально відрізняється від одеських сторінок мемуарів С. Шухевича, який навпаки писав про схильність одеських українців до пліткарства, особистих чвар.

Ще більш ускладнював працю українців запеклий опір українофобської російськоцентричної влади міста, що було характерною рисою ситуації у містах за часів Гетьманату П. Скоропадського. Відповідні настрої засвідчує ціла низка документів. Наприклад, 10 серпня 1918 р. співробітники одеської Державної варті доповідали міністру внутрішніх справ про плани одеських українців повалити гетьманський режим. За їхніми даними, в одеських організаціях повстанців перебувало до 200 тис. бійців-українців, добре озброєних, зокрема, артилерією. Керівниками цих сил вони називали А. Стрижевського, І. Луценка та М. Малиновського.

Цих осіб планувалося фізично ліквідувати⁶⁷³. 4 листопада 1918 р. у цілком таємному звіті до департаменту Державної варті про стан українського національного руху в Одесі міський отаман В. Мустафін відзначив прагнення українських партійних організацій до об'єднання з російськими лівими есерами, активізацію діяльності Українського Національного Союзу на чолі з А. Стрижевським, І. Луценком, А. Роццахівським та ін. Всі ці явища викликали у нього занепокоєння⁶⁷⁴.

В якості делегата від Одеської Української Ради, яка, за його виразом, «мало по малу стала маленьким парламентом Півдня України», А. Стрижевський відвідав Київ з метою подання протестів у центральні органи Гетьманату проти безтактних, обурюючих населення, дій одеської влади. І. Луценко, який на той час перебував у Києві, надав одеситові всебічну підтримку. Апогеєм протидії українофобів стало ув'язнення І. Луценка в одеській в'язниці.

---

⁶⁷³ ЦДАВОУ. Ф. 1216. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 4.

⁶⁷⁴ ЦДАВОУ. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 198-198зв.

А. Стрижевський брав активну участь в його звільненні, був у складі делегації одеситів до гетьмана П. Скоропадського, де одесити відверто заявили гетьману свій протест проти угодівської політики щодо ворогів України. Напр. 1918 – на поч. 1919 р. А. Стрижевський координував діяльність повстанців проти П. Скоропадського, брав участь у переговорах Директорії з французьким командуванням, керував українськими загонами, що прагнули опанувати Одесою та залізничними станціями навколо міста. На початку 1919 р. разом з армією УНР А. Стрижевський відступив на Поділля, з Проскурова евакуювався до Камінця, звідки за наказом С. Петлюри був відряджений до Румунії на чолі української торговельної місії в Румунії, надалі працював у Тарнуві на посаді першого помічника та заступника коменданта державних центральних установ УНР. Поки що останньою згадкою про А. Стрижевського є його стаття в калузькому українському часопису «Український інвалід», присвячена аналізу статусу українських інвалідів⁶⁷⁵.

У 1918 р. на шпальтах одеської преси часто друкувалися повідомлення, інтерв'ю та ін. з Йосипом Григоровичем Караванським – головою відділу торгу і промисловості Головного Краєвого Комісаріату Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній Центральної Ради⁶⁷⁶. Дея з півроку його активна діяльність на цій посаді мала велике значення для функціонування інфраструктури в Одесі та Херсонщини. В кількох інтерв'ю та спогадах видатний український дисидент С. Караванський згадував про свого батька як про учасника Української революції в Одесі, наводячи ще цілу низку фактів про нього. Батько походив з родини церковного диякона, який потім висвятився на священника.

Самовільно залишив Київську семінарію і вступив до Київської політехніки. Після цього дід перестав допомагати батькові матеріально. Переїзд батьків до Одеси з Києва він розглядав як майже еміграцію. В родині зберігалися українські книжки, зок-

---

⁶⁷⁵ Стрижевський А. Наші інваліди // Український інвалід. 1928. 5 січня.

⁶⁷⁶ Вільне життя. 1918. 9 травня; Одесские новости. 1918. 25 апреля.

рема, «Кобзар» Шевченка⁶⁷⁷. У 1920-х р. Й. Караванський працював в Одесі на заводі ім. Січневого повстання, на заводі ім. Марті (в порту). З кінця двадцятих років і початку тридцятих викладав в Інституті народної освіти, Водному інституті, в Індустріальному інституті та низці робітфаків. На початку 1930-х роуів та у 1937 р. він зазнав репресій. Відсидів більше року в ув'язненні. Після війни та до самої смерті він викладав в Одеському політехнічному інституті теоретичну механіку. З цього предмету захистив кандидатську дисертацію.

З особової справи Й. Караванського 1942 р. маємо можливість уточнити деякі важливі деталі, наведені його сином⁶⁷⁸. Йосип Григорович народився 8 листопада 1889 р. у селі Медвин Київської губернії. Семінарію він скінчив у 1910 р., Політехніку – у 1917. Згадану дисертацію захистив на початку 1941 р. у Ленінградському Політехнічному інституті.

На той час працював в Одеському електротехнічному інституті інженерного зв'язку. У 1942-44 роках працював асистентом на кафедрі прикладної механіки політехнічного факультету Одеського університету. Показова деталь з анкети – у графі національність він спочатку був позначений як «руський», але власною рукою закреслив та написав зверху – «українець». Помер Й. Караванський 1970 р. в Одесі, де й був похований. Батько відіграв велику роль у становленні особистості Святослава, що, зокрема, відбилосся у віршованій посвяті батькові, яку він розмістив на початку однієї зі своїх праць⁶⁷⁹.

Таким чином, попри суттєві розбіжності як особистостей, сферах діяльності, згадані особи віддано та небезуспішно працювали чи не найбільш проблемній та новій ділянці для українців – адміністрування, реалізації влади у дуже проблемному для себе районі.

---

⁶⁷⁷ Святослав Караванський: «Треба народжуватися борцями, а не обивателями» // <http://varta.kharkov.ua/politaktiv/intervyyu/1090249.html>; Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах Одеса, 2005. С. 381.

⁶⁷⁸ ДАОО. Ф. Р. 2241. Оп. 5. Спр. 45.

⁶⁷⁹ Караванський С. Секрети української мови. К., 1994.

Галицькі леви з причорноморським триzubом: галичани на причорноморському фронті Української революції

Внизу шуміло Чорне, козацьке Море, якого клаптик видно було щілиною між мурами. Площа вкрита непроглядною масою святочно настроєного, заслуханого народу. Одним злучені пієтизмом для поета недавно розділені непроходимим кордоном Наддністрянці і Наддніпрянці ось тут об'єднувалися духово та віддаючи поклін борцеві за волю поневолених, кріпилися на боротьбу за ідеали пророка.

О. Бистренко про Шевченківські роковини в Одесі 1920 р.

Перша Світова війна надала сильний поштовх міграції галичан в Одесу⁶⁸⁰. Передусім йдеться про тих, хто опинився в Російській імперії не з власного бажання: військовополонених та примусово переселених російською адміністрацією з Галичини під час відступу російсько-імперської армії навесні 1915 р. Ю. Липа згадував, що влітку 1916 р. він бачив полонених, які працювали по маєтках в так званих «сінокосних відділах», що склалися з легко поранених російських вояків і певного проценту полонених. Уявлення про кількість галичан та їх долю в Одесі на початковому етапі Першої світової війни надають повідомлення про прозелітську діяльність Російської православної церкви та російських чорносотенців з Одеського відділення «Галицко-Русского благотворительного общества». У 1916 р. в Одеському кафедральному соборі відбувались помпезні та демонстративні церемонії зречення галичанами «облудної» греко-католицької віри та навернення їх до російського православ'я. 1 та 19 травня було навернено відповідно 268 та 281 уніатів, 29 червня та 21 листопада – 100 та 135. Організатори наполягали на «добровільності» цих акцій. Окрім полонених та переселенців-заручників Ю. Липа

---

⁶⁸⁰ Савченко В.А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование. Харьков-Москва, 2000. С. 239-256; Филипенко А. Українська галицька армія і «Одеська трагедія» // Південний Захід. Одеська. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса, 2006. С. 80-90; Вінцовський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради. Одеса, 2010. С. 81-86.

виокремлював ще одну групу одеських галичан: тих, кого наддніпрянські інтелігенти таємно вивозили з російських таборів та привозили до себе для національної праці. Імовірно, в Одесі це далекоглядне завдання виконував комітет, в якому найактивнішу участь брав видатний одеський український самостійник В. Боровик. Напевно, саме таким чином до Одеси потрапили найбільш помітні провідники галичан та загалом одеських українців у 1917-18 роках В. Мурський, Е. Темницький, о. І. Кливак та сотник Трифон Янів.

Всі вони згадуються у 1917 р. у зв'язку з першими кроками одеських українців до самоорганізації в умовах революції. Зазначимо, що для всіх них одеський етап був часом найбільшого піднесення громадської діяльності в Україні та житті загалом (за винятком В. Мурського).

Першим свідченням про одеський період життя Володимира Мурського (1888-1935) є його стаття у першому числі одеської газети «Українське Слово» (23 березня 1917 р.). Це дозволяє зробити припущення про те, що він з'явився у причорноморському місті принаймні на декілька тижнів раніше. За висловом Ю. Липи, В. Мурський «відразу ж вийшов на перше місце серед одеських галицьких інтелігентів». Ю. Липа змалював у своїх спогадах образ В. Мурського як яскравого харизматика, яким саме у революційні часи відкривалися блискучі перспективи: «молодий, енергійний, завжди веселий... темно-сині очі на гарнім лиці фільозофа, чорне волосся». Щоправда Ю. Липу вразив виразний галицький діалект В. Мурського, що ускладнював для «східняків» розуміння його промов. Але це не завадило оратору отримувати громові овації від захоплених ідеєю відродження та єднання України слухачів. «Спокійним та діловим» запам'ятався В. Мурський І. Гаврилюку⁶⁸¹. На 1918 р. В. Мурський був членом Української партії соціалістів-революціонерів, згодом – самостійників. Від березня 1917 р. він входив до одеського Українського Керівничого Комітету, у травні його обрали писарем у Раду вчительського товариства, у червні він став одним з голов-

---

⁶⁸¹ Гаврилук І. Незабутний. Памяти Івана Липи. Одеса-Каліш, 1926. С. 26.

них ініціаторів та організаторів «Комітету допомоги виселенцям Галичини, Буковини й Угорщини».

Більшість одеських українських (як, втім, і загалом наддніпрянських українських) політиків, хто з переконань, а хто і з тактичних міркувань заперечував у 1917 р. ідею незалежності України. Показово, що у середині квітня три провідники українців Одеси в одній з основних одеських газет виступили з відкритим листом з запевненнями, що Всеукраїнський з'їзд у Києві був здебільшого налаштований за федерацію, а не самостійність⁶⁸². В. Мурський же відразу висловився за самостійність України, закликав обличити розмови та перейти до конкретної праці.

У дещо пізніших джерелах згадується постать Емілія Темницького (1883-1918), брата відомого галицького політика Володимира Темницького, голови Української соціал-демократичної партії Галичини у 1914-1921 роках. Проте, на відміну від В. Мурського, Е. Темницький реалізував свій потенціал провідника лише у 1918 р. Наприкінці 1917 р. в Одесі з'явився ще один, за спогадами Ю. Липи, «посланець» української інтелігенції, «милий товариш та енергійний начальник», сотник Українських Січових Стрільців (УСС) Т. Янів – організатор молодіжного військового формування «Одеська Січ». Він користувався величезною популярністю передусім серед одеської української молоді. У грудні 1917 р. він взяв активну участь у боротьбі проти більшовиків на вулицях міста.

Отже, на початок 1918 р. представники галичан посіли помітне місце серед провідників українського руху Одеси у найбільш важливих галузях: громадсько-політичній, військовій та релігійній. Щоправда, остання сфера, вочевидь, була більш вузькою, охоплюючи передусім галичан греко-католиків. Услід за першим періодом перебування галичан в Одесі (1914-17 роки) слід виокремити другий – 1918 – поч. 1919 р., межею між якими

---

⁶⁸² Гордиевский М., Луценко І., Чеховский В. Письмо в редакцию // Одесские новости. 1917. 14 апреля (звертаємо увагу, що ця публікація не була врахована нами як публікація І. Луценка у згаданій книзі про нього. Таким чином, кількість відомих нині праць І. Луценка слід довести до 130).

було короткочасне перебування при владі в Одесі більшовиків. Цей, другий період, безумовно, був апогеєм успішної діяльності галичан в напрямку зміцнення українського національного руху в Одесі.

Встановлення у середині березня 1918 р. в Одесі влади Австро-Угорщини ознаменувалося прибуттям до міста сотень УСС, кілька представників яких на чолі з Т. Янівим перебували в Одесі ще раніше. Усуси на чолі з командантом легіону сотником О. Микиткою були розквартировані у помешканнях Костянтинівського військового училища. Однак в Одесі сотні УСС перебували лише тиждень. Побут усусів у Одесі відображений у спогадах одного з них, Мирона Заклинського. Він свідчить, що попри спробу ізолювати українських вояків у казармах, вони таємно пробиралися крізь паркан до міста. Передусім їх вразило море. Останньому М. Заклинський надавав символічне значення: «...його краса й могутність перевищила всі наші сподівання. Давні часи наводило воно на думку й шуміло про нашу ясну будучину. Ця неприборкана стихія, сувора і невблаганна, як життя, виховувала найкращі прикмети вдачі в наших предків. Я тепер зрозумів, як це щасливо трапилося, що наш народ заняв і вдержав ці північні побережжя цього моря. Це ж вільна дорога в широкий світ, на далекі безкраї океани, до всіх побереж».

М. Заклинський згадував про ще одного усуса, свого товариша Василя Подубинського. Разом вони щодня бували в місті, і пізнали його не гірше, ніж одесити. Здебільшого вони зупинялися біля міської Думи, звідки роздивлялися морські краєвиди. Містом гуляло багато усусів, старшин і стрільців. Вони намагалися увійти в контакт з місцевими українцями, відвідали редакцію місцевого українського часопису (напевно, «Вільного життя») та передали одеситам комплекти «Діла» та інших галицьких видань. Вони відвідали навіть редакційну нараду, але залишилися незадоволеними зайвою поміркованістю поглядів одеських українських журналістів. Окрім моря, галичани не були в захваті від Одеси. М. Заклинський зауважував, що «лише море додає Одесі великої краси та

екзотичності. Поза цим місто буденне, без зелені, без прикрас і пам'яток, бо молоде»⁶⁸³.

На відміну від УСС, довший час в Одесі, до жовтня-листопада 1918 р., втрималися галичани – військово-адміністративні чини австро-угорської армії. За спогадами Степана Шухевича, рідного дядька Романа Шухевича, в Одесі було «доволі австрійських старшин-українців». Власне, С. Шухевич посів серед них провідні ролі як командант польової жандармерії Одеси при начальнику міста. Він керував жандармськими частинами, що склалися переважно з угорців, але під його керівництвом перебували й дві українські частини в Олександрівському парку та біля Соборної площі. За спогадами С. Шухевича, що підтверджуються спогадами Ю. Липи, йому вдалося здобути великий авторитет серед міщан своєю непідкупністю та рішучою поведінкою. Він відмовлявся від хабарів, адже вірив, що «буде Самостійна Українська Держава, де мусить бути лад, і не ялося щоб українські команданти приучували населення своєї держави до того, щоб воно давало хабарі, та щоб устійнювати думку, що українські команданти і урядовці – хабарники». С. Шухевич брав участь в засіданнях «Українського клубу» у Малому провулку 8, але залишився незадовленим інтригантством більшості його членів. Тому здебільшого він намагався спілкуватися з українською молоддю у неформальній обстановці⁶⁸⁴. С. Шухевич рішуче боровся з проявами українофобії, незважаючи на протидію місцевої адміністрації. Великий розголос мав проведений ним арешт російського актора, що глузував з гімну України⁶⁸⁵.

Не менш рішучо продовжував діяти в Одесі сотник Т. Янів. Очолена ним сотня охороняла «Український клуб» від російських шовіністів⁶⁸⁶. Він залишився в Одесі й у 1919 р.,

---

⁶⁸³ Заклинський М. «А ми тую стрілецьку славу збережемо!». Львів, 1936. Ч. II. С. 13,15,17.

⁶⁸⁴ Шухевич С. Моє життя. Лондон, 1991. С. 255.

⁶⁸⁵ Шухевич С. За гетьманських часів в Одесі // Історичний календар-альманах Червоної Калини на рік 1931. Львів, 1930.

⁶⁸⁶ Одесский листок. 1918. 29 ноября.

намагався завоювати місто для України, користувався підтримкою населення.

Подібно до Т. Яніва у 1918 р. в Одесі продовжили активну, на цей раз громадсько-політичну, а не військову, діяльність В. Мурський та Е. Темницький. Після повернення влади УЦР до Одеси, у березні 1918 р. В. Мурського було обрано комісаром юстиції Одеської української міської ради, однак через декілька тижнів він залишив цю посаду⁶⁸⁷. Про високий статус В. Мурського в одеській українській громаді свідчить те, що саме йому було доручено координувати відносини з німецькою окупаційною владою на початку 1918 р. Про «надзвичайну енергію» В. Мурського, за виразом Ю. Липи, у першій половині 1918 р. найяскравіше свідчить його участь у виданні першої великої української газети в Одесі «Вільне життя». В. Мурський був організатором українського національного хору, одним з організаторів літературного фонду ім. Т. Шевченка, зніціював круговий збір грошей на українську справу. На цю ініціативу відгукнулися сотні українців Одеси. 30 серпня 1918 р. «Вільне життя» повідомило про від'їзд В. Мурського з Одеси⁶⁸⁸.

З діяльністю Е. Темницького сучасники пов'язували зростання популярності галичан в Одесі. С. Шухевич згадував: «Мушу сказати, що саме мене одеські Українці дуже шанували. Взагалі мали вони пошану для всіх галичан, до чого головно причинився бл. п. Мільон Темницький, який сердечно занявся був організаційною роботою в Одесі; та, на жаль, передчасна смерть перервала її»⁶⁸⁹. Цю думку підтверджує Ю. Липа: «З Галичан, що тоді співтворили українське життя в Одесі, треба ще згадати постать прегарного промовця Омеляна Темницького. Хоч він був соціал-демократом, його любили і шанували всі без різниці переконань»⁶⁹⁰. Одеська українська міська Рада обрала Е. Темницького комісаром фінансів. Е. Темницький вийшов на

---

⁶⁸⁷ Вінцовський Т. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 - квітень 1918 рр.). Дрогобич, 2002. С. 121, 130.

⁶⁸⁸ Більш докладно про життя В. Мурського, Е. Темницького та І. Кливака див.: Вінцовський Т.С., Музичко О.Є., Хмарський В.М. та ін. Чорноморська хвиля Української революції. Одеса, 2011.

⁶⁸⁹ Шухевич С. За гетьманських часів в Одесі // Альманах «Червоної Калини». Львів, 1931. С. 48.

⁶⁹⁰ Липа Ю. Галичани над морем // Просвіта. Альманах-календар. Львів, 1995. С. 123.

провідні ролі в Раді, виходячи поза рамки фінансових справ. Активну діяльність лідера одеських соціал-демократів зупинила його раптова смерть 14 серпня 1918 р. Церемонія його похорон на другому християнському цвинтарі набула великого розмаху (панахиду правив отець І. Кливак, а від імені галичан над гробом промовляв В. Мурський). І. Кливак писав А. Шептицькому: «співали три хори по дорозі, а в Костелі два мішані з Церков, очевидно українці, і була сила народу. Це була величава наша маніфестація, що цілий город порушила»⁶⁹¹.

Одеська українська преса містить промовисті свідчення про провідну роль галичан у зміцненні української складової культури Одеси: статті та промови галичан, листи до редакції, републікацію з галицьких видань творів галицьких письменників та науковців (В. Стефаніка, М. Возняка, Б. Барвінського та ін.). Одесити та галичани гучно вшанували пам'ять І. Франка як символу соборності України. На шпальтах «Вільного життя» були опубліковані статті І. Липи, В. Мурського, П. Клепацького. В Одесі функціонувала українська гімназія імені І. Франка. До важливих газетних повідомлень слід віднести також реакцію причорноморських українців на перебування галичан. Так, в резолюції партії соціалістів-федералістів у червні 1918 р. зазначалося, що «галичани є твердий фермент української державності. Вони не претендують на владу, але працюють на виховання української національної ідеї»⁶⁹².

Журналіст «Вільного життя», відзначаючи, що багато галичан записалося у лави одеського відділення партії самостійників-соціалістів, пояснювала це їх «твердим, давно виробленим в боротьбі українським світоглядом»⁶⁹³. Інший автор вдавався до таких дефініцій: «Наш брат рідний, наш «сватко», українець-галичанин»⁶⁹⁴. Навіть буденним подіям за участі галичан, одеські українці були схильні надавати символічного змісту. Так, уча-

---

⁶⁹¹ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899-1944. Львів, 1995. Т. 1. С. 157.

⁶⁹² Роля галичан на Україні // ВЖ. 1918. 15 червня.

⁶⁹³ Вільне життя. 1918. 12 травня.

⁶⁹⁴ Вільне життя. 1918. 3 липня.

сник святкування шевченківських днів в одній з одеських гімназій зауважив, що «пісні галицькі, виконані одним галичанином, підкреслили тісний зв'язок, який завжди був і буде між нами й Галичиною»⁶⁹⁵. Цікавим фактом є те, що франтуваті галицькі вояки, особливо Т. Янів, викликали захоплення в одеського жіноцтва.

Піднесення в одеських українців викликав початок Української національної революції в Галичині. Одеська Українська рада відправила Українській національній раді у Львів телеграму: «Славні борці! Одеська українська рада, слідкуючи за героїчною боротьбою братів галичан-українців з поляками, висловлює своє гаряче співчуття борцям за волю України. Боріться-поборите. Хай живе вільна, самостійна Україна та вільний український народ від Сана до Карпат. Тричі слава»⁶⁹⁶. За спогадами С. Шухевича, представники одеської української молоді у листопаді 1918 р. склали загін для участі у визвольній боротьбі у Галичині. За ініціативи І. Луценка, П. Скоропадський дав наказ на переліт Одеського повітряного дивізіону під Львів⁶⁹⁷.

Третій період у революційній епопеї галичан в Одесі охоплює другу половину 1919 р. – початок 1920 р., тобто несприятливий для одеських українців час правління адміністрації Добровольчої армії А. Денікіна. Це призвело до послаблення діяльності українських організацій, хоча в місті продовжували діяти на напівлегальному та нелегальному становищі осередки українських партій та «Просвіта». Після залишення міста згаданими провідниками-галичанами тут не залишилося окремих постатей, що мали б такий великий вплив на одеські події. В період панування денікінців був заарештований та закатований сотник Т. Янів. Яскраві постаті замінив своєрідний «колективний фігурант»: частини Української галицької армії. Дані про кількість вояків УГА в

---

⁶⁹⁵ М.К. Свято Т.Г. Шевченка в І Українській гімназії імені І. Франка // Нові шляхи. 1919. 25 березня.

⁶⁹⁶ Украина и Галичина // Одесский листок. 1918. 9 ноября.

⁶⁹⁷ Рахманний Р. Роздуми про Україну. К., 1997. С. 247.

Одесі дуже різняться. Генерал О. Удовиченко згадував про 20 тисяч в Одесі та на околицях у 1920 р. За спогадами сотника УГА І. Цьокана, у 1920 р. в Одесі було близько 1500 галичан⁶⁹⁸.

Таким чином, на головний, фактично єдиний, план вперше вийшли військові. Втім, як буде видно, військові теж намагалися відстоювати українські ідеологічні та культурні цінності. І все ж і цей період не можна назвати безособовим, адже імена низки тогочасних галичан-одеситів відомі, зокрема, завдяки їхнім спогадам: сотники Володимир Бемко, Осип Микитка, Зенон Черевко, Микола Когут, Ілько Цьокан, Микола Дереш, майори Оробко та Григорій Лисняк, вояки Олесь Бистренко, Петро Прибитківський, Михайло Дем'янчук, Володимир Мурович, Антін Шустакевич, Теодор Дацків. Маємо лише досить «глуху» згадку про перебування деякий час в Одесі Є. Петрушевича⁶⁹⁹.

Поява частин УГА в Одесі була зумовлена дуже контрверсійними подіями в історії українського національного руху: угодою галичан з А. Денікіним. Здебільшого негативна за наслідками для долі Української революції загалом, в історії одеських українців ця подія мала відчутний позитивний зміст. Підірвані сили місцевих українців отримали національно свідому, велику кількісно, озброєну та організовану силу. Щоправда, остання характеристика може бути поставлена під сумнів, адже головною метою перебування галичан в Одесі було лікування від тифу. Збірна Станиця містилася у казармах на вулиці Маразліївській. Також були організовані притулки: № 1 на вулиці Канатній (командир – сотник Микола Когут), № 2 – на вулиці Чорноморській і № 3 – біля Збірної Станиці. Було також створено дві військові лікарні. В інтерв'ю в центральних одеських газетах галицькі офіцери постійно наголошували на відданості ідеології соборної, незалежної України, таким чином

---

⁶⁹⁸ Цьокан І. Від Денікіна до большевиків. Відень, 1921. С. 15.

⁶⁹⁹ Судьба диктатора Галиции // Одесские новости. 1919. 19 декабря.

виводячи себе поза рамки російської армії. На початку 1920 р. планувалося заснування газети «Український стрілець»⁷⁰⁰.

У «Деннику начальної команди УГА» від 26 січня зазначалося: «приїхавши з Одеси наші старшини розповідають, що в Одесі в застрашаючий спосіб розвинулося грабїжництво та бандитизм, в якому мають брати участь добровольні старшини. По 6-тій год. небезпечно показуватись на вулиці, всю ніч по місті стрілянина. Добровольних старшин в Одесі декілька тисяч, а всі на загал займаються спекуляцією. Багато з них позривало вже погони та думає тільки, щоби виїхати за границю. Загалом у Добрармії не бачиться ніякої поважної думки про оборону, кождий думає про власне спасення. – Українці в Одесі доволно сильно зорганізовані, мають багато українських приватних шкіл. Вони і взагалі майже все населення Одеси – без різниці кляс – бажає собі приходу Гал. Армії в Одесу, щоб запанував порядок і безпеченство. На будинку збірної станиці галицьких полонених, яка поміщається над самим морем, повіває довжезна синьо-жовта хоругов з вишитим тризубом. Матерію на хоругов дарував один український купець в Одесі [найімовірніше, мався на увазі Костянтин Литвиненко – О.М.]. Українці в Одесі задумують зробити переворот в Одесі та перебрати в свої руки власть»⁷⁰¹.

Українці гуртувалися в клуби «Просвіти». Центром політичного життя був будинок контр-адмірала Чорноморського флоту Михайла Остроградського. У будинку був заснований комітет, до складу якого входили представники різних політичних угруповань, зокрема соціалістів-самостійників, соціал-демократів, правих соціалістів-революціонерів, соціалістів-федералістів⁷⁰². Комітет мав скористатися розкладом денікінських сил, який яскраво змалював В. Бемко: «Кав'ярні, ресторани переповнені. В крамницях повно всяких харчів,

---

⁷⁰⁰ Галичане в Одессе // Одесские новости. 1920. 21 января; Роль галичан // Одесские новости. 1920. 22 января; Галичане и украинцы // Одесский листок. 1920. 25 января; Одесский листок. 1919. 26 октября.

⁷⁰¹ Денник начальної команди УГА. Нью-Йорк, 1974. С. 261.

⁷⁰² Мошинський В. Одеський період // Визвольний шлях. 1969. Кн. VII. С. 702-721.

починаючи від білого хліба та напоїв. Одеса бавилася! Коли йдеться про настрої серед загалу одеситів, то цивільне населення взагалі війною не цікавилось, не боліла їм утеча денікінців – всі ще вірили, що Антанта не допустить більшовиків до Одеси»⁷⁰³. Комітет усвідомлював швидкий кінець білогвардійщині і покладав надії на сили повстанських загонів та співпрацю з УГА. До нього, зокрема, було залучено генерала В. Сокиру-Яхонтова на посаду головнокомандувача. Комітет планував перебрати владу в Одесі, опанувати Херсонщину, встановити зв'язки із західними країнами та урядом УНР.

За допомогою українських комуністів-боротьбистів комітет встановив зв'язок із комуністичним підпіллям Одеси, до якого входили боротьбисти, ліві есери. Цей комітет, у свою чергу, також намагався знайти зв'язок із галичанами. На декілька днів на початку лютого 1920 р. галичани отримали повну владу над містом. Денікінці та частина пересічних громадян сподівалися, що вони зможуть призупинити наступ комуністів. Однак 7 лютого 1920 р. Одеса майже без бою впала перед більшовиками. Вважаємо, що головною причиною здачі міста галичанами була не їх небоездатність, а небажання воювати за абсолютно чуже для них гасло «єдиної та неподільної Росії». В тій ситуації галичани обрали шлях союзу з порівняно більш вправними тактично більшовиками, але і цей союз був приречений на швидкий крах.

Четвертий, заключний, період в діяльності галичан в Одесі у революційні роки припадає на початковий етап існування в місті більшовицької влади – лютий – травень 1920 р. У лютому 1920 р. УГА була перетворена на Червону Українську Галицьку армію, яку більшовики намагалися форсованими темпами повернути у комуністичну віру. Галичани охороняли все військове майно, яке залишилося після відходу денікінців, та несли варту службу в місті від вулиці Преображенської до пристані. Однак незабаром більшовики, не питаючи галицького

---

⁷⁰³ Бемко В. Галичани в Одесі // Українська Галицька Армія. Вінніпег, 1958. С. 539.

командування, замінили варти своїми підрозділами. Один з учасників цих подій В. Мошинський згадував, що «відчувалося, що команда большевицької армії галичанам не довіряє»⁷⁰⁴.

Доволі численні мемуаристи свідчать, що головною і водночас фінальною подією в діяльності галичан в Одесі, стало гідне та гучне відзначення одеською українською громадськістю дня народження Т. Шевченка⁷⁰⁵.

9-10 березня 1920 р. в Одесі вперше пролунали повідомлення про підготовку до святкування Шевченківських роковин. Напевно, ідея вже традиційного святкування свята Шевченка, звичайно, з суто класовим забарвленням, могла існувати у більшовицьких колах, однак у досить скромних, аж ніяк не вуличних масштабах. Однак на початку березня керівництво УГА (на той момент вже ЧУГА), яке завжди приділяло велику увагу культивуванню національного образу Т. Шевченка, інших героїв та подій історії України як елементу військово-патріотичного виховання розіслало у всі частини спеціальний наказ про відзначення 9 березня роковин Т. Шевченка шляхом святкових демонстрацій, публічними промовами. Про цей наказ одеситів поінформувала місцева «Боротьба». Змиритися з перспективою проведення заходу в Одесі за українським, високопатріотичним, націоналістичним, сценарієм, тим більше в умовах перебування у місті значної кількості військ ЧУГА означало втратити політичну ініціативу, а можливо у підсумку і саму владу. П. Прибитківський згадував: «тоді треба було чимсь масам заімпонувати. Можна здогадуватись, що большевики пішли на цю пропозицію за підшептом отсих самих українських боротьбистів. От, мовляв, нехай бачать українські націоналісти і контрреволюціонери, як большевики уміють цінити великих людей України». Про провідну участь боротьбистів свідчив у 1930-х роках і А. Ключко.

Однак, позаяк у ці роки була досить поширена підпільницька праця подвійних агентів, можна запропонувати і

---

⁷⁰⁴ Мошинський В. Одеський період // Визвольний шлях. 1969. Кн. VII. С. 884.

⁷⁰⁵ Кор. згадку про це див.: Дузь І.М. Шевченко і Одеса. Літературознавчі нариси. Одеса, 1994.

більш складну політичну гру. Одеські боротьбисти, зовні коригуючі свої дії з більшовиками, намагалися разом з галичанами вирвати з їх рук владу і навіть спровокувати народ на більш активні антибільшовицькі дії аж до повстання з метою повернення Одеси під українську владу. З цією метою вони прагнули вивести якомога більше народу на вулиці, зокрема, вояків. Навряд чи є вірною думка П. Прибитківського про загравання більшовиків з масами. Більш вірогідним виглядає їх бажання не втратити хоча б певний контроль над ними в конкуренції з боротьбистами та галичанами. Не виключено, що під час перебігу свята комбінація могла змінитися внаслідок лавіювання, розгубленості чи просто зради певних осіб.

10 березня в одеських навчальних закладах було вшановано пам'ять Т. Шевченка, з'явилися повідомлення про оголошення неділі 14 березня днем відзначення 59 річниці з дня смерті великого поета, плани перейменування Олександрівського проспекту у проспект Т. Шевченка та встановлення там тимчасового бюсту. П. Прибітківський згадував про рішення встановити пам'ятник поетові на місці вже на той час поваленої статуї Катерини II на Катерининській площі. Там само, за його спогадом, і відбулося саме святкування. Але в даному разі пам'ять зрадила мемуаристу, адже монумент Катерині II та її фаворитам було демонтовано лише у травні 1920 р.

На вулицях міста, перехрестях, площах та державних будинках з'явилися великі та імпозантні афіші, образи та транспаранти з цитатами з Шевченкових віршів. В газетах з'явилися статті на честь Т. Шевченка як борця за соціальне та національне визволення, видано збірник «Вінок Шевченкові». У ці ж дні під час безпартійної робітничої конференції в Одесі Бредко запросив брати участь у святі «першого пролетарського поета, солов'я України – провозвісника свободи пригнічених», а В. Арнаутов проголосив вічну пам'ять поету⁷⁰⁶.

---

⁷⁰⁶ Борьба. 1920. 9 марта.

Згідно оприлюдненої програми цього масштабного заходу двома основними центрами свята були призначені Соборна та Думська площі. На останній було встановлено тимчасовий пам'ятник Т. Шевченкові. Об 11.30 на Соборній площі мали зібратися різні колони робітників та парткомів, що рухалися від 11.00 з різних районів міста: Молдаванського та Залізничного районів від Привокзальної площі по Преображенській на Дерibasівську; Слобідського району від Сенної площі по Ніжинській та Карангозова (тепер Льва Толстого); Пересипи від мосту по Нарішкінському узвозу (сьогодні – Маринеско), Софіївській, Преображенській на Дерibasівську. Від Соборної площі хода з прапорами та вінками від організацій та військових частин мала прямувати до пам'ятника на Думській площі по Дерibasівській, Катерининській, Миколаївському бульвару. О 12.00 сюди ж прибували військові частини з місць розташування. У ході мали право брати участь учні старших класів. Свято завершувалося концертом та виступами партійних представників о 18.00 в оперному та інших театрах. Члени партії через пресу зобов'язувалися взяти участь у ході.

Різким дисонансом з цим величним планом виглядав додаток до нього: «Комиссия Губнаробраза по устройству празднествами Т.Г. Шевченка настоящим доводит до сведения всех организаций, желающих принять участие в празднестве, что «жовтоблакитные» флаги не могут иметь места на пролетарском празднестве». У газеті комуністів-боротьбистів «Боротьба» за 14 березня цей наказ було пом'якшено лише до прохання до всіх, хто співчуває партії комуністів-боротьбистів, брати участь у ході тільки з червоними прапорами. Оприлюднення такого роду повідомлень мало неабияке провокативне значення і з точки зору доцільності для більшовиків було дуже сумнівним. Безумовно, вони недооцінили вплив українського націоналізму на маси і переоцінили свою здатність впливати на них.

Газета більшовиків «Вісті» згадувала про використання під час свята виключно червоних прапорів, але інша більшовицька газета хитро згадувала й про національні, не називаючи їх

кольори⁷⁰⁷. Обидві газети так само дипломатично писали про використання революційних та національних або революційних національних українських пісень та гімнів. Обидві більшовицькі газети не уточнювали постаті ораторів під час мітингу, лише згадували про їхні виступи, що повністю відповідали ідеології більшовиків та підкреслювали роль партії у визволенні українців, не описували перебіг концертів у театрах, однаково наводили соціально-професійний склад учасників: робітничі організації, військові частини, партії.

Значно більш докладно та піднесено описала свято «Боротьба»⁷⁰⁸. Не заховавшись за визначення «військові», вона чітко зазначила участь у святі галицьких частин, що пройшли парадом з розкішними вінками, виконання оркестром поряд з «Інтернаціоналом» «Ще не вмерла Україна» (щоправда епітети «величні натхненні звуки» застосовані лише до першого) та хором «Заповіту», що справило величезне враження. Газета приділила більш докладну увагу опису мітингу на Думській. Постамент з тимчасовим пам'ятником Т. Шевченкові було прикрито матерією з надписом «Пролетарі усіх країн єднайтеся», народ вітали представник Наросвіти, губпарткому А. Миколук. Останній оголосив про сповнення надій Шевченка на звільнення українського народу і скінчив вигуком: «Хай живе радянська влада на Україні!». Не замовчала газета і виступ представника українських галицьких частин, який назвав Т. Шевченка «великим сином свого народу, в червоних піснях якого відбилися муки та страждання свого народу».

Велику програму представили всі одеські театри, де «Заповіт», «Інтернаціонал», кантату «Б'ють пороги», поставили оперу М. Аркаса «Катерина», «Невільник» М. Кропивницького, «Іван Гус», «Не спалося», «Назар Стодоля», «Причинна», «Нема батька нашого» виконували хористи, артисти та співаки Української драматичної студії, трупа під управлінням Г. Горського, Лукашевич, Петляш, Гриценко, Цесевич,

---

⁷⁰⁷ Вісті/Известия. 1920. 14 березня/марта.

⁷⁰⁸ Боротьба. 1920. 14 березня.

Городиська, Мацієвська, Личко, Суслова, видатний чеський диригент Й. Прибїк (зауважимо, що цей чех, захоплений почуттям до України, вивчив українську мову), трупа під управлінням М. Альбіковського. Заходи на Пересипу організувала Українська «Просвіта» ім. Е. Темницького. Художній музей на Софіївській презентував виставку художників. У міському оперному театрі панував піднесений настрій, всі встали під звуки «Заповіту», з віршами виступив представник білоруської партії комуністів. Закінчився захід «Інтернаціоналом». Багато фактів навела «Боротьба», але ... повністю зігнорувала факт використання маніфестантами синьо-жовтого прапору. Згідно її опису, на площах майоріли лише червоний прапор комуністів-боротьбистів з художнім зображенням портрету Т. Шевченка та більшовицький прапор з гаслом «Комуністи – вперед!».

З відомостей преси важко зрозуміти, чому акція тривала на двох площах. Це прояснює мемуарист, вояк УГА, О. Бистренко, який єдиний згадує про факт богослужіння у соборі⁷⁰⁹. Це далеко не єдиний цінний факт, що міститься у свідченнях учасників подій 1920 р., що загалом подають значно більш складний образ подій. Всі свідки твердять про те, що свято викликало нечуване піднесення народу та відбулося за небаченої кількості осіб («непроглядні маси народу». «людське муравлище»). Втім, лише П. Прибитківський навів більш-менш конкретну цифру («стотисячні маси народу») та проілюстрував масовість ходи виразною деталлю: «Чоло походу вже уставилось біля пам'ятника Шевченка, а кінець очікував своєї черги ще на площі Собору». Він же конкретизував, що хода тривала кілька годин. У цій масі народу галицьких вояків нараховувалося лише кілька сотень, частина з яких були ще в стані одужання. Мемуаристи сходяться на тому, що під час ходи та мітингів виникла вибухонебезпечна ситуація, що могла призвести до зіткнення між більшовиками та опозиційними силами. Найдраматичніше про це розповів М. Костирко: «на

---

⁷⁰⁹ Бистренко О. Шевченківське свято в Одесі 1920 р. // Літопис Червоної Калини. Львів, 1930. Ч. 9 С. 2.

дах доколишніх будинків, появилися большевицькі кулемети. Січові Стрільці, на команду, загнали набі в рушниці, і всі чекали бою. На жаль, того не сталося, хоч перемога забезпечена. Уже пізніше я довідався від вояків, які були при кулеметах, що вони ніколи не виконали б наказу стріляти, навпаки – стали б по боці українських демонстрантів, бо вони до большевиків потрапили випадково»⁷¹⁰.

Привід до цього напруження, на думку всіх мемуаристів, виник внаслідок провалу наказу на заборону використання синьо-жовтого прапору. Втім щодо ступені цього провалу є розходження, як і щодо власне кольору прапору, який одні мемуаристи називали жовто-блакитним, а інші – синьо-жовтим. М. Костирко, П. Голинський та П. Прибитківський писали про те, що більшість населення прийшло на парад з національними прапорами і лише подекуди майоріли червоні, що принесли тільки червоноармійці. О. Бистренко та М. Дем'янчук згадують про черезсмужжя червоних та жовто-блакитних прапорів у натовпі біля собору та 24 (О. Бистренко) або 26-29 (М. Дем'янчук) національних прапорів під час ходи до Думської площі⁷¹¹. Лише О. Бистренко писав про те, що червоні прапори принесли не лише червоноармійці чи представники комуністів, але й галичани. Можливо, малися на увазі вояки В. Сокири-Яхонтова. Втім, А. Ключко свідчив про те, що «на жовто-блакитних прапорах были навешаны также красные ленточки». Найбільш радикально висловився В. Сосюра: «коли було Шевченківське свято, ми й галичани вийшли на майдан з морем жовто-блакитних знамен.

Жодного червоного прапора не було». Втім, більш принципово те, що всі мемуаристи сходяться на тому, що національні прапори принесли далеко не лише галицькі вояки, але й численні українці Одеси, що склалися як з організованих, так і з неорганізованих груп. П. Прибитківський виразно згадував, що «понадто багато організацій і філій „Просвіти" виступили в похід із своїми прекрасними духовими

---

⁷¹⁰ Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту // Визвольний шлях. 1967. Кн. 1. С. 103-104.

⁷¹¹ Дем'янчук М. Жовтоблакитні прапори в Одесі // Свобода. 1952. 16 травня.

оркестрами. Всіх українських організацій, які взяли участь в поході, була така велика кількість, що насправду годі було їх почислити. Українська Одеса бодай сама не знала, яку велику силу вона собою представляла».

М. Костирко конкретизував соціальний склад українців: «У згаданому поході службовці й робітники деяких міських підприємств і установ показали себе стовідсотково українськими. З них, зокрема треба згадати управління пошти і телеграфу, вагоно-будівельні і паротягоремонтні майстерні, залізничників взагалі, учительські громади, кооператорів, студентів і учнів середніх шкіл». Патріотичність цих верств він пояснював тим, що серед них найбільше працював ієромонах Микита. П. Голинський додавав ще одну верству – портових робітників, які принесли великий синьо-жовтий прапор з тризубом⁷¹².

Втім, прапори були лише проявом більш глибокого ідейно-світоглядного та національного розколу, що існував між українцями та більшовиками. Тому не менш дражливим було маніфестування української свідомості шляхом виконання «Заповіту» та «Ще не вмерла Україна», використання української мови, зашикування «Інтернаціоналу». Ці елементи подій проявилися у низці конфліктних епізодів.

Передусім всі українські мемуаристи згадують про найбільш ключовий з них: візит на Соборну площу високого більшовицького чина, імовірно, заступника коменданта міста Розенберга, який декілька разів російською мовою різко наказав маніфестантам замінити національні прапори на червоні. В ці хвилини відбулося своєрідне протистояння влади та маси, що могло розв'язатися насильницьким шляхом. За М. Костирко, з натовпу пролунали вигуки: «Геть з комуністичними ганчірками!».

Значно детальніше та виразніше про це пише П. Прибитківський: «Якийсь дивний настрій опанував всіх. Я самий, стоячи на переді сотні, почував, що мороз пройшов моїм тілом. Лють і сила духа в цей мент зіллялись в одно. Вони такі

---

⁷¹² Голинський П. Останні дні УГА // Календар «Червоної Калини». Львів, 1932. С. 146.

великі, такі міцні, що здібні протиставитись навіть найгрізнішим ударам. Настрій, що саме в цю хвилину витворився, був такий зворушуючий, а разом такий захоплюючий, що під його враженням і самий тов. Розенберг станув на позір і приложив руку до дашка шапки. Орхестри скінчили грати національний гімн. І знов чути: Позір! Спочинь! Прапори вирівнюються. Меси народу немов очаровані, стоять спокійно на місцях. Хвиля непевності. Невже буде протиакція?... Але хвиля непевності урвалась. Тов. Розенберг ще раз встає на авто і знов повторяє той самий зазив. Та й цим разом йому у відповідь українські орхестри грають національний гімн. Меси не подаються. Завзяття росте.

В цім моменті беться тільки одно українське серце. У всіх одно бажання, одна постанова: Ми не підемо на жадні уступки. Наших синьожовтих прапорів ніколи не замінимо на червоні. І хоч ви, наїзники, опанували хвилево наші землі, нашу Батьківщину, але наших сердець ви не опануєте ніколи і не відберете нам наших прапорів, що самотні ведуть нас до волі, до правдивого самотійного життя. Дух нашого народу сильніший навіть від скали, від граніту, від сталі, тому й зайві ваші намагання... душу й тіло ми положим за нашу свободу... закінчувати орхестри грати останні рядки національного гімну. Гідна і рішуча постава стотисячної маси українського народу переконала відай тов. Розенберга, бо сейчас після цього всів до авта і відіхав туди, звідки приїхав. Це був знак, що один дух всего народу побідив»⁷¹³. Після цього, за виразом О. Бистренка, «величава хвиля» ходи минулася без інцидентів, хоча В. Сосюра згадує про те, що навколо їздили більшовики на грузовиках з кулеметами.

На чолі ходи йшов радянський оркестр або червоноармійці, за ними декілька куренів чорноморсько-галицької дивізії на чолі з В. Сокирою-Яхонтовим, «симпатичною, середнього росту людиною в гарній черкесці та з прекрасним вже сивіючим запорозьким вусом» (М. Дем'янчук), далі крокував півкурінь виздоровців галичан в англійській однострої та озброєнні і сотні виздоровців старшин УГА, за ними знову червоноармійці

---

⁷¹³ Прибитківський П. УГА в Одесі і роковини Шевченка // Свобода. 1950. 21 квітня.

та оркестри (згідно опису М. Дем'янчука), а далі – різні культурно-освітні та професійні організації. М. Дем'янчуку особливо врізались у пам'ять «добірні та здорові хлопці» В. Сокири-Яхонтова, що пройшли Дерибасівською почесною ходою: «Як вдарив ритмом курінь об одеський брук, то здавалося що кам'яниці здригаються, а йшов курень рівнесенько, мов якийсь гвардейський батальйон найкращої мирної армії».

Другий конфлікт виник вже під час проведення мітингу біля пам'ятника Т. Шевченкові на Думській, навколо якого вишуквалися вояки ЧУГА. М. Костирко навіть зауважував, що тут знову «мало не прийшло до кровопролиття, що могло б закінчитися визволенням від окупантів». Українські школярі заглушили спроби співу «Інтернаціоналу», українці стягнули з трибуни більшовицьких промовців та А. Миколюка, якого мало не побили. Щоправда, слід згадати свідчення А. Клочка, який твердив, що завершуючи своє привітання до галицьких вояків А. Миколук вигукнув: «Хай живе Незалежна Радянська Самостійна Українська республіка!» і почув у відповідь «Слава!». Натомість більше промовляли представники «Просвіти» та вояків.

О. Бистренко був особливо вражений співом «Заповіту» на музику К. Стеценка у виконанні хору «Просвіти», чому надав велике символічне значення. За описом М. Дем'янчука, «Тисячна маса слухала «Заповіт» з відкритими головами, в святочному зосередженні, а внизу клекотіло Чорне море... Могутні слова «Заповіту» відбивалися луною від оточуючих площу будинків, проривалися випадками вулиць в сторону Чорного моря, наче стелилися на його хвилях та рокотом грому неслись в широкий світ наче наказуючи – «кайдани порвіте, і вражою, злюю кров'ю волю окропіте!». Мені тоді здавалося, що слова ці звернені не лише до нас – українців, а й до інших народів...».

Враження значно посилювало те, що хор складався з сотні дітей вбраних у білу одежу. Дівчатка були з розпущеним волоссям, з барвінковими віночками на головах. «Я не в силі описати цього вражіння, яке зробили на мене українські одеські

діти своїм виступом. Вони прямо зачарували всіх. Зворушили вони, здавалось, навіть й самих наїзників. Їхні штики, кріси [рушниці], гармати в цю хвилину, це ніщо. Сила українського духа, от це міць, з якою наїзники мусіли в цім моменті числитись. І якщо большевики мали може на думці якусь провокацію супроти мас українського народу за відкинення їхнього зазиву, то бодай на час цього великого торжества, вони мусіли з цього зрезигнувати. Так, це була подиву гідна постава українців міста Одеси, а разом з ними і відділів УГА. І коли б весь український наїзд все і всюда маніфестував свою правдиву єдність так, як це ми бачили в Одесі 30 літ тому, то будучність його була б запевнена», – зазначав П. Прибитківський. Гідним завершенням свята в центрі Одеси був марш галицьких вояків перед пам'ятником Т. Шевченка на Думській площі – віддання шани національному Пророку.

Заключним акордом свята був концерт в оперному театрі, що також не минувся без протистояння. Під завершення вистави хтось спробував зтягнути «Інтернаціонал», однак зал відповів йому багатосотголосим співом «Ще не вмерла Україна» – «гідно і достойно, як і слід на закінчення такого свята на українській землі», за виразом М. Дем'янчука. Отже, П. Голинський мав всі підстави підсумувати свято такими словами: «Мали ми змогу пересвідчитися як могутня є національна свідомість у одеських українців»⁷¹⁴. Подібні свята відбулися і в інших українських містах, зокрема, Бершаді і Балті, де вони зазвичай мали менший розмах, але теж супроводжувалися протистоянням українців з більшовиками.

Відчувши безпорадність, у березні 1920 р. більшовицькі каральні органи послали чекістами з Москви, Харкова, Іваново-Вознесенська та Саратова та перейшли у рішучий наступ, тим більше, що невдовзі відбулося повстання однієї з галицьких частин у Тирасполі. Особливо цинічною була розправа в ніч з 27 на 28 квітня з галичанами, що чекали у

---

⁷¹⁴ Голинський П. Останні дні УГА // Календар «Червоної Калини». Львів, 1932. С. 147.

вагонах потягу на товарній станції відправки з Одеси. Вночі транспорт оточив загін ЧК і обстріляв з кулеметів сплячих. Загинуло від 20 до 60 осіб, зокрема, сестра милосердя. Фінальною крапкою у цих трагічних подіях був своєрідний комуністичний суботник 1 травня 1920 р., коли чекісти організували арешти галичан в пристосованій для них лікарні (Старопортофранківська 36), в якій медперсонал складався теж з галичан. Одеські українці, зокрема, «Комітет українок», парафіяни церкви на вулиці Прохорівській, всіляко допомагали галичанам уникнути репресій. Наприкінці травня – червня 1920 р. була репресована одеська українська еліта, зокрема, провідники українського національного руху старшого покоління П. Климович та К. Литвиненко, члени «Просвіти». Налякані подіями 1920 р., комуністи більше не вдавалися до масових вуличних акцій під час відзначення ювілеїв Т. Шевченка, повернувши їх до аудиторій. Таким чином, галичани суттєво вплинули на розгортання українського націєтворення в Українському Причорномор'ї як на культурницькому, громадському, так і військовому рівнях, ставши своєрідним «спецназом» місцевих українців, що адекватно сприймали галичан як цементуючу організаційну силу.

Світло і тіні: українці у взаєминах з грузинами, євреями, німцями, росіянами

Нет не угас живой дух народный, прошел и проходит он все теснины и не погаснет живая народная сила, вскормившая и спойвшая великого своего сына и если масса сегодня коленопреклоненно не опустится перед памятью мученика, то в сердцах своих каждый вспомянет великого печальника за правду и истину и искренней внутренней слезой покроет память того, с кем вместе в один голос и в одну душу будем молить: А всім нам в купі на землі, Єдиномисліє подай, І братолюбіє пошли!

С. Аваліані про Т. Шевченка, 1914 р.

Перші відомості про контакти українців та грузинів в Українському Причорномор'ї фіксуються на початку ХХ ст.

Іван Берідзе у 1910-11 роках був домашнім вчителем математики сина М. Аркаса⁷¹⁵. В Одесі, за спогадами Г. Чикаленко, «із грузинами ми часто зустрічалися на грузинських вечірках, куди нас неодмінно запрошували, або в нас, наприклад, на Шевченківськiм святi, на яке ми їх запрошували». На цих зборах курсистки співали українські пісні, а керівник грузинського земляцтва В. Шавдія, «високий і дуже гарний грузин», імітуючи на гітарі зурну, співав грузинські, дуже сумні, східного характеру, пісні. У цей час друкувалися прокламації грузинською та українською мовами.

Після революції 1905 р. ця українсько-грузинська співпраця вийшла з підпілля. Під час проведення українського віча у листопаді 1905 р. у своїй промові С. Шелухин назвав грузинів серед братніх українцям народів, з якими він тепер «пiде повною ходою творчості»⁷¹⁶. Представники від грузинської громади виступили з привітаннями⁷¹⁷.

5 грудня 1908 р. у приміщенні українського національно-культурного товариства «Просвіта» був проведений вечір на честь п'ятдесятиліття поетичної діяльності видатного грузинського поета князя Акакія Церетелі. Приміщення було декоровано, установлений портрет ювіляра. Журналісти відзначали наявність дуже великої кількості публіки: понад 200 студентів, курсисток, робітників-грузинів і багато інших представників грузинської колонії, зокрема, П. Мелікішвілі. З яскравим рефератом про творчість А. Церетелі виступив С. Аваліані. Також студенти та курсистки вдало розіграли уривок у віршах з поеми А. Церетелі «Патаракахи», водевіль «Сварка», в якому особливо відзначилися студент Даташвілі та курсистка Церетелі. Виступи викликали дружні та тривалі оплески. Цепаладзе та Ардашвілі прочитали реферати про поетичну діяльність А. Церетелі грузинською мовою, його вірші на російській та грузинській мовах, тексти адрес відправлених студентами, робітниками та іншими місцевими грузинами на ім'я ювіляра. Голова «Просвіти»

---

⁷¹⁵ ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2405.

⁷¹⁶ Народное дело. 1906. № 1.

⁷¹⁷ Синявський А. Вибрані праці. Дніпропетровськ, 1993. С. 115.

М. Комаров планував до другого видання свого збірника творів про Т. Шевченка включити вірші грузинських поетів. Однак ці задуми перервала смерть діяча у 1913 р.

Після закриття «Просвіти» одеські українці були змушені відкрити більш скромний за своїми завданнями «Одеський Український клуб». На одному з музичних концертів, влаштованих клубом у 1912 р., співала грузинська солістка Гегобаридзе⁷¹⁸. У програму традиційних грузинських вечорів, які організовували впродовж перших двох десятиліть ХХ ст. здебільшого одеські грузинські студенти, був включений гопак.

З боку українців найбільш тісні взаємини з грузинами підтримували лідери української громади І. Бондаренко, брати Сигаревичі, В. Пашенко. тепло до української культури ставився один з лідерів грузинського земляцтва, історик та громадський діяч С. Аваліані. В лютому 1914 р. на сторінках газети «Одеський листок» він опублікував велику статтю про Т. Шевченка, сповнену глибокою повагою до українського народу і його генія. Зокрема, автор відзначав народний, національний, і водночас всесвітній характер поезії Т. Шевченка, трагізм його долі, в якій «особисті нещастя з'єднувалися із сумом про нещастя народу». У 1914 р. у газеті «Рада» було оприлюднено протест низки грузинських студентів Новоросійського університету проти заборони влади відзначати день народження Т. Шевченка⁷¹⁹.

У своїх статтях С. Аваліані проводив паралелі з боротьбою грузинського та українського народів за свої національні права, ставив за приклад український кооперативний рух, який вирішував економічні та національні завдання. У 1905 р. разом з Д. Сигаревичем він боровся проти російських шовіністів у галузі освіти. Після трагічної загибелі у 1911 р. І. Бондаренка С. Аваліані єдиним з позаукраїнського середовища одеситів відгукнувся некрологом на його смерть. У 1915 р. грузинський діяч підтримав прагнення групи українських кооператорів публікуватися в журналі «Южный кооператор» українською мовою. Водночас він різко засудив противників цієї ініціативи.

---

⁷¹⁸ ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 379. Арк. 11.

⁷¹⁹ Рада. 1914. 27 лютого.

С. Аваліані з натхненням сприйняв Лютневу революцію 1917 р. Велике враження на нього справила багатотисячна українська маніфестація на Казанській площі у Петрограді. Грузинський історик чергового разу продемонстрував своє позитивне ставлення до українців: «Старий, вільний дух козацтва, сильного своєї непокірливості перед гнітом та зовнішньою силою пролунав у цій вражаючій маніфестації. Така потужна сила пролунала у промовах, така глибока віра та любов до національних святощів, що ця маніфестація пролунала чудовим акордом до всього святкового настрою. Картина з тих, які не лише не забуваються, але говорять та переконують багатьох у багато чому». На думку Симона Лукича, Україна має виборювати перетворення Російської імперії на федерацію вільних народів. Він стверджував, що російська влада століттями переслідували підвладні народи, зокрема українців та грузинів, які інтенсивно русифікувалися, підпадали під сильний вплив російської культури. «Однак, живий національний дух, внутрішньої почуття, сильне своїми не матеріальними, а духовними зв'язками, не вмерло, воно збереглося й живе, як творча сила», – підкреслював С. Аваліані. Натомість один з лідерів українського національного руху в Одесі М. Слабченко ставив за приклад українцям публікації С. Аваліані з обґрунтуванням незалежності Грузії, як вдалу спробу популярного ознайомлення з національним рухом свого народу. Окрім цього, інтерес в одного з лідерів української громади Одеси П. Клепацького викликала брошура грузинського єпископа Кіріона.

Ця публіцистична діяльність підготувала сприятливий ґрунт для практичної співпраці між українцями та грузинами у переламні революційні роки. У 1918-20 роках Одеса перетворилася в найбільший центр відправлення демобілізованих грузинів на Батьківщину. Серед лідерів українського національного руху в Одесі панувало прихильне ставлення до Грузії. Наприклад, Михайло Гордієвський пропонував створити східноєвропейську федерацію в складі України, Грузії, Білорусі, Литви, Криму, Дону та Кубані.

Організація в Одесі грузинських загонів і транспортування їх до Грузії ускладнилися внаслідок встановлення в Одесі влади

більшовиків. Однак у березні 1918 р. до влади повернулася Українська Центральна Рада, представники якої підтвердили своє колишнє добре ставлення до національних інтересів грузинів. 20 березня 1918 р. головний комісар Української Народної Республіки С. Комірний підписав наказ, згідно з яким усі військові формування повинні були роззброїтися. Дія наказу не поширювалася лише на українські, польські, грузинські та мусульманські війська, а також міську міліцію. Через кілька днів під час зустрічі з представниками грузинського комісаріату С. Комірний пообіцяв вжити всіх заходів для охорони майна, недоторканності особи, збереження прав усіх національностей Грузії та з першою нагодою надати транспорт. До Києва виїхала спеціальна делегація з метою з'ясувати ставлення уряду України до національної політики на півдні України.

Яскравим епізодом в історії подальшої співпраці між українським та грузинським національними рухами були роки Другої світової війни. З 1943 р. Українська Повстанська Армія, що виборювала незалежність України, організувала друкування листівок для грузинських вояків німецької армії грузинською мовою в підпільних друкарнях Одеси, які мали відповідний шрифт. Листівки містили звертання до героїчного минулого грузинів, закликали до боротьби проти московського імперіалізму та пояснювали, що німецький імперіалізм теж не принесе звільнення. Тому УПА радила «не вмирати за імперіалістичні плани Гітлера», а зі зброєю в руках переходити на сторону УПА та спрямовувала на спільну боротьбу проти сталінізму, ставлячи його в один ряд з фашизмом. Пропагандистські акції УПА увінчалися успіхом і грузинські легіонери, разом з представниками інших народів СРСР у великій кількості поповнювали лави УПА.

Яскравими прикладами співпраці українців та грузинів у сфері культури є діяльність в Одесі видатних грузинських митців Івана Кавалерідзе (по лінії матері він був українець) та Вахтанга Надірадзе (псевдонім «Вронський»). У 1928-33 роках І. Кавалерідзе працював режисером Одеської кінофабрики, користуючись підтримкою її директора П. Нечеси. У 1929 р. І. Кавалерідзе поставив фільм «Злива. Офорти до історії гайда-

маччини», який донині вважається одним з найцікавіших, але й самих суперечливих досягнень німого українського кіно. Фільм був поставлений під впливом першої редакції вистави Л. Курбаса «Гайдамаки» у театрі «Березіль». В. Надірадзе (Вронський) у 1940-41 роках та 1945-54 роках працював головним балетмейстером Одеського театру опери та балету, сприяючи розвитку українського мистецтва. Під керівництвом грузинського балетмейстера Одеський театр поставив балет «Лілея» К. Данькевича.

Як свідчать демографічні матеріали, українсько-грузинські зв'язки зачіпали не лише елітарну сферу. На більш масовому рівні спостерігалось перейняття представниками південноукраїнської грузинської діаспори елементів української культури, а іноді й навпаки. Якщо перепис населення 1926 р. зафіксував лише двох грузин Одещини, які назвали своєю рідною мовою українську, то перепис 1959 р. – 23, 1979 р. – 135 (з іншого боку, 42 українця в Одеській області володіли грузинською мовою). За даними першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. 4,1 % грузинів Одеської області вважали своєю рідною українську мову.

Вже у сучасні часи накопичений досвід співпраці дався взнаки. Під час агресії Росії в Грузію влітку 2008 р. у мітингах на підтримку Грузії взяли участь представники українських патріотичних партій. Грузини одностайно підтримали Україну в її боротьбі з агресією Росії у 2014 р. У березні 2014 р. відповідне рішення ухвалила Одеська грузинська громада на чолі з А. Якобішвілі⁷²⁰. Лідер херсонських грузинів Е. Маркелія заявила: «Думаю, що кожен сьогодні має допомогти відстояти країну від агресора. Ми – українські грузини – завжди будемо на вашому боці, бо Україна – наша друга Батьківщина, яку ми дуже любимо»⁷²¹. Свою позицію одеська та херсонська грузинська громада довели цілком конкретними діями, організацією допомоги українським військовим та членам їх родин, благодійних концертів.

---

⁷²⁰<http://golosukraine.com/publication/politika/regioni/22878-gruzinska-diaspora-odesi-pidtrimalacilisnist-ukra/#.VDLICBaHhco>

⁷²¹ <http://m.day.kiev.ua/ru/article/obshchestvo/obshchiy-venok-pamyati>

Дуже цінний голос пролунав у березні 2014 р. з Криму від лідера грузинської євпаторійської громади грузин Теймураза Дмитровича Данелія. У відкритому листі він закликав ігнорувати псевдореферендум: «Будьте мудрыми! Это не приведет к миру и процветанию! Это дорога в пропасть!»⁷²². Важливою є моральна підтримка українцям з боку відомих грузинів, тісно пов'язаних з Українським Причорномор'ям, зокрема, Одесою. Зокрема, відомий кінорежисер Нана Джорджадзе наголосила: «То, что происходило в Одессе в мае, и то, что происходит сейчас в Украине, - это моя страшная боль. Потому что я все это перенесла на своей родине, в Грузии. Та же оккупация. Та же война с мощным соседом, которому всего недостаточно. Ему хочется все большего, и он никак не может насытиться. А это наказуемо. И распадиваться будут невинные люди, когда распадется империя»⁷²³.

Складнішими виглядають взаємини українців з євреями та німцями. В історії українсько-єврейських взаємин в Україні не бракує гострих конфліктів. Іноді їх місцем була Одеса, якщо згадати про резонансну полеміку початку 1860-х років між одеською газетою «Сіон» та українським виданням «Основа» у Петербурзі, участь окремих представників українців у єврейських погромах та антиукраїнські висловлювання та дії деяких єврейських та українських діячів у ХХ ст. Однак, як і загалом в історії України, ці ексцеси не були визначальними для взаємин українців та євреїв Одеси. Навпаки, місцева історія містить значно більше яскравих прикладів добросусідських відносин.

В російсько-імперський період історії Одеси передумовою для пошуку «формули толерантності» був загалом низький правовий статус українців та євреїв, особливо, незадоволення дискримінацією за національною ознакою. Окрім цього, еліта обох народів здебільшого дотримувалася соціалістичних та ліберальних переконань. Водночас, Одеса була осередком визрівання політичних, самостійницько-націоналістичних течій українсько-

---

⁷²² <http://uapress.info/ru/news/show/18675>

⁷²³ <http://www.theinsider.ua/art/rezhisser-nana-dzhordzhadze-ob-ukraine-vse-eto-ya-perenesla-v-gruzii---tazhe-okkupatsiya-i-voina/>

го та єврейського (сіонізм) національних рухів, що сприяло створенню своєрідного спільного фронту у боротьбі за власні інтереси.

Важливим об'єднувачим чинником була активна діяльність в Одесі на початку ХХ ст. російських шовіністичних угруповань, зокрема, «Союза Русского народа», які відкрито проголошували своєю метою розгром українського та єврейського національних рухів. Офіційний перепис населення 1897 р. зафіксував велику диспропорцію між чисельністю українців та євреїв в Одесі на користь останніх, хоча після погрому 1905 р. намітилася тенденція до скорочення кількості євреїв. Попри величезну перевагу, джерела свідчать про значну увагу єврейських лідерів до українського питання. Зокрема, більшість одеських російськомовних газет ліберального напрямку («Одесский листок». Одесские новости», «Одесская почта»), які фінансувалися чи видавалися єврейською інтелігенцією, гостро критикували антиукраїнські дії влади, залюбки надавали шпальти для друкування заяв та статей українських одеських діячів, іноді навіть українською мовою, досить прихильно висвітлювали життя української громади, писали про ювілеї українських митців тощо. Відповідь на причини цього явища можна знайти у В. Жаботинського, який услід за українськими діячами усвідомлював, що половина з так званих росіян насправді були українцями, тобто людьми, які, на його думку, відрізнялися від росіян як американці від англійців або англійці від ірландців.

У 1860-70-х р. в Одесі діяла перша українська національна організація – громада, на чолі з істориком Л. Смоленським. Він вчив, що неукраїнці можуть увійти до кола українців згідно власному самовизначенню. Це відкривало шлях до громади й євреям. Лекції Л. Смоленського з історії відвідували Аделаїда Розенштейн, Борис та Геся Симоновичі, Фаня Морейнес, Віра Фігнер. Одна з членів громади, видатний педагог С. Русова згадувала про свою дружбу під час перебування в Одесі з Самуїлом Фельдманом. Розгалужені контакти з євреями мав професор О. Маркевич. Зокрема, він брав участь у роботі літературно-артистичного клубу, де дискутував з письменником Гершон Бен

Гершоном. Найбільш символічна подія в ранній історії українсько-єврейських взаємин в Одесі сталася у 1878 р., коли єврейська громада збрала чималу суму коштів на побудову школи імені Т. Шевченка. Один з провідників одеської громади М. Комаров привітав процес формування єврейської літератури народної мови («жаргоном»), вбачаючи у цьому передумову зближення єврейської інтелігенції з власним народом і, як наслідок, відродження та зміцнення єврейської нації⁷²⁴. Можливо впливом громадівців пояснюється факт виявлення жандармами в єврейського студента Новоросійського університету Хавкіна та українського Романенка забороненого Женевського видання «Кобзаря»⁷²⁵.

Важливою сферою добросусідства був український театр. Л. Коган згадував про своє щире захоплення виставами української трупи М. Кропивницького в Одесі. Через захоплення українським театром, євреї відчували спільність з українською культурою. Тим більше, що, як і в політичній сфері, тут те ж не обійшлося без протистояння з владою в єврейському питанні. За спогадами А. Кауфмана, одеський градоначальник П. Зеленой спустив зі сходів свого будинку режисера української трупи за спробу поставити п'єсу, в якій фігурував чесний Нахман. «Чесних жидів не буває», – кричав лютий градоначальник.

Позитивний сплеск у взаєминах між українцями та євреями Одеси відбувся на початку ХХ ст. Українська інтелігенція Одеси різко засудила два найприкріші епізоди в тодішній історії євреїв України: погроми осені 1905 р. та ритуальний процес над М. Бейлісом у Києві. Першими одеськими українськими «праведниками світу» можна вважати Л. Смоленського та К. Литвиненка⁷²⁶. Обидва переховували у своїх квартирах єврейські родини. Л. Смоленський особливо турбувався за долю дітей. За спогадами сучасників, Л. Смоленський був настільки обурений погромом, що серце його не витримало. Проти ініціа-

---

⁷²⁴ Уманець М. [Комаров М.] Народне жидівське письменство в Росії // Правда. 1888. С. 132-136.

⁷²⁵ ДАОО. Ф. 5, Оп. 1, Спр. 59, Арк. 1, 10-12.

⁷²⁶ Литвиненки Костянтин і Наталя. Розстріляні у двадцятому... С. 555.

торів погрому, одеської влади, різко виступив педагог Д. Сигаревич. Погром сприяв подальшому розмежуванню української та російської національної самосвідомості. Так, М. Слабченко вже у 1918 р. згадував, що під враженням від участі російського духовенства у погромі він прокляв російську церкву. Про зацікавлення М. Слабченка єврейською культурою свідчить такий непересічний факт: у заяві про влаштування у стипендіати юридичного факультету Новоросійського університету 16 вересня 1910 р. він зазначав, що в Одеській духовній семінарії вивчав під керівництвом Бекетовського давньоєврейську мову⁷²⁷.

Негативна позиція українців Одеси щодо справи М. Бейліса відбилася не лише у позиції інтелігенції. Привертає увагу лист українського робітника Йосипа Кондратюка, надрукований українською мовою у російськомовній одеській газеті: «Читаючи про обвинувачення євреїв в тому ніби вони вживають християнську кров, мені якось мимо волі спадає на думку про таке ж саме в порівнянні з цим, обвинувачування в свій час українців в тому ніби вони живуть на Пруські марки, або що весь український рух єсть сепаратизм, вигаданий мазепинцями, на який пруська держава дає свої марки. До якої тільки ганебної вигадки можуть доходити наші вузьколюбі патріоти з правого табору, рахуючи таким чином в каламутній воді ловити рибку. Врешті протестую проти нахабної брехні та облуди яка розповсюджується з боку чорної зграї на єврейську націю. Завважимо українською народньою говіркою «брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся»⁷²⁸.

Напередодні вирішального засідання суду присяжних одеська преса попросила «одного з помітних українських діячів» Одеси спрогнозувати вирок. Він зазначив, що одеські українці вірять у виправдальний вирок, адже селянський склад присяжних має не відлякувати, а приваблювати своєю щирістю. Не маючи очевидних фактів для звинувачення, на його думку, присяжні скажуть «не винний». Подальші події засвідчили правоту українця.

---

⁷²⁷ ДАОО. Ф. 45. Оп. 9. Спр. 137. Арк. 9.

⁷²⁸ Маленькие Одесские новости. 1913. 27 октября.

Добросусідські взаємини між одеськими євреями та українцями відбилися не лише в екстремальних ситуаціях, але й у повсякденній практиці, сфері міжособистих зв'язків. Передусім слід загадати про одеську «Просвіту» (1905-09), до складу якої її керівники вирішили приймати не лише українців. На цей заклик відгукнулося щонайменше близько десяти євреїв. До числа дійсних членів консультативного Бюро присяжних повірених та їхніх помічників при «Просвіта» належали євреї К. Беренштейн, Г. Блюменфельд, А. Гросман, І. Немировський.

Це не була випадковість, адже всі керівники «Просвіти» перебували у добрих стосунках з одеськими сіоністами, іноді відкрито заявляли про це у статтях та інтерв'ю. Керівник «Просвіти» М. Комаров дотримувався широких поглядів Л. Смоленського на національне питання. Найбільш важливим здається повідомлення І. Луценка про те, що він добре знає В. Жаботинського та переконаний у його демократичних принципах. Він наголошував: «Противники Жаботинського лякають його націоналізмом та буржуазністю. Однак націоналізм Жаботинського немає нічого спільного з «истинно-русским» уявленням про націоналізм. Можна бути щирим та відданим сином свого народу і разом з тим стійким та шляхетним захисником інших пригнічених народностей. Навіщо ототожнювати російський зоологічний націоналізм з кристально чистими ідеями дійсного націоналізму»⁷²⁹.

Імовірно, І. Луценко був серед тих, хто безпосередньо вплинув на позитивне ставлення видатного діяча єврейського національного руху до українців. У 1907 р. І. Луценко отримав можливість опублікувати свою програмову статтю про український національний рух в одеському виданні Н. Рашковського «Отечественные записки». У 1912 р. І. Луценко заявив у пресі про необхідність висунення єврейського кандидата від Одеси до Державної Думи. Він твердив, що це буде лише актом справедливості до багаточисельної, але пригніченої національності, радив євреям обрати кандидата від націоналістів, а не від асиміля-

---

⁷²⁹ Сакер или Жаботинский? (наша анкета) // Южная мысль. 1912. 4 августа.

торів, до того ж виставити його від більш демократичної 2 курії, адже єврей-капіталіст, не знаючи життя народу, не може бути захисником народних інтересів. Найбільш прийнятним для українців єврейським кандидатом він вважав В. Жаботинського. І. Луценко послідовно наголошував, що в будь-якому разі євреї самі мають вирішувати свою долю, а не піддаватися тиску інших національностей. Натомість, за згадкою Є. Чикаленка, С. Шелухин ненавидив євреїв, російських асиміляторів, але з сіоністами був у дуже теплих відносинах. У 1916 р. С. Шелухин як голова Одеського товариства захисту жінок висунув ініціативу заснування окремого єврейського відділу товариства.

Це мереживо зв'язків зумовило практичні кроки у напрямку зближення між українцями та євреями Одеси на суспільно-політичному ґрунті. У процесі підготовки до виборів у II Державну Думу та міську Думу у 1907 р. між українськими та єврейськими діячами тривали переговори про утворення спільного партійного списку. Ця ж ситуація повторилася у 1917 р. Однак внаслідок протидії низки діячів ця ініціатива так і не була реалізована. Депутат III Державної Думи від Одеси О. Пергамент підписав заяву за впровадження української мови у навчальний процес в Україні. Заборона уряду святкувати соту річницю з дня народження Т. Шевченка у 1914 р. зумовила негативну реакцію з боку одеської єврейської інтелігенції. В інтерв'ю одеській газеті сіоніст М. Ушишкін зазначив, що «євреї ценят Шевченка как борца за национальное самоопределение и чтят как чуткого поэта и беззаветного защитника интересов своего родного народа. Заслуживает внимания певец Украины и как деятель, чутко относящийся к доле других угнетенных национальностей».

Безумовно, найпослідовнішу та найглибшу толерантність до українців і не лише в масштабах Одеси, але й усієї Європи продемонстрував В. Жаботинський. З 1904 р. у численних статтях в одеській пресі, журналі «Украинская жизнь» та інших В. Жаботинський розгорнув аргументовану критику шовіністичних заяв щодо українців, проникливо змалював значення творчості Т. Шевченка. У 1911 р. В. Жаботинський в Києві на зу-

стрічі з провідниками українського руху засвідчив підтримку українцям з боку сіоністів.

Своєрідним перегуком зі статтями В. Жаботинського є стаття одеського українського діяча, історика І. Бондаренка. У публікації на сторінках львівського «Літературно-наукового вісника» у 1909 р. він різко заперечив ставлення К. Маркса до єврейського національного руху. І. Бондаренко привітав сіонізм: «Маємо перед собою справжній національний рух, в яким сполучилися різні настрої серед представників бідолашної нації, починаючи від шукання елементарної безпечности й кінчаючи високим запалом ідеалізму, що не боїться обвинувачення в утопії». Він визнавав існування єврейської нації, попри відсутність у євреїв спільної території проживання. І. Бондаренко пророкував сіонізму величезні успіхи у справі боротьби за права євреїв⁷³⁰.

1917-20 роки увійшли в історію як надзвичайно трагічні випробування для євреїв України, головним чином у зв'язку з погромами, в яких найчастіше всупереч історичним джерелам звинувачували українців. Однак україно-єврейські відносини в Одесі містили низку прикладів толерантності у вирі громадянського протистояння. Символічний початок поклав одеський єврейський видавець І. Ліберман, який видав окремою брошурою гімн «Ще не вмерла Україна» з портретом Т. Шевченка.

Про зростання інтересу єврейської одеської громади до українців свідчить проведення 22 жовтня 1917 р. у приміщенні Новоросійського університету лекції І. Фішера «Євреї та українське питання»⁷³¹. Одеське відділення єврейської партії «Поалей-Ціон» підтримало прагнення Центральної Ради до самоствердження України.

На шпальтах одеської української преси систематично з'являлися статті українських діячів з різким засудженням погромних настроїв, які, на їх переконання, можуть призвести до руйнації українського національного руху⁷³². Найяскравішим

---

⁷³⁰ Бондаренко І. З історії національного питання: К. Маркса Zur Judenfrage // Літературно-науковий вісник. 1909. Т. 46. Кн. 6. С. 484-485.

⁷³¹ Одесские новости. 1917. 18 октября.

⁷³² Накіл. Антисемітизм // Вільне життя. 1918. 28 квітня.

серед цих статей вважаємо твір видатного українського націст-ворця В. Леонтовича «Несподіване», що довгий час вважався втраченим. У листі до Є. Чикаленка 12 березня 1922 р. з Берліна В. Леонтович писав: «Ще дуже мене турбує, щоб не загинувалося невелике оповідання «Несподіване», яке я писав в Одесі під час одеського сидіння. Було воно надруковане в одеській часописі та й годі. Дав я тоді вирізки кільком чоловікам: Вам, Єфремову та ще комусь, а дав ще Видавничій Спілці для видання, та Спілка нічого не видала, і я боюся, що воно загубиться, бо мій примірник залишився у Києві і, певно, пропав». У важких умовах еміграції В. Леонтович сподівався перевидати твір російською мовою задля заробітку. В автобіографії В. Леонтович ще раз згадав цей твір як «одне невелике оповідання «Несподіване», що було надруковано в часопису (назву забув), що видавався в Одесі під час французької окупації». Не знаємо, чи відповів своєму кореспондентові Є. Чикаленко, але у записках за лютий 1924 р. у своєму щоденнику С. Єфремов згадав про те, що «мабуть Леонтович не одержав оповідання, яке я тут спеціально переписував». Припустимо, що йдеться саме про єфремівський примірник «Несподіваного». Не виключено, що в емігрантських виданнях колись буде виявлено зрештою таки передруковане (можливо, й з коригуваннями) первинно одеське оповідання.

Зрештою, мені вдалося виявити оповідання у чотирьох номерах одеської газети «Нові шляхи» (№№ 12, 14, 15, 16 від 23, 25, 26, 27 березня), яку українська громада Одеси видавала впродовж 24 березня – 5 квітня 1919 року (світ побачили лише 23 числа). Не дивно що в Одесі, одному з провідних єврейських центрів України, місті В. Жаботинського, В. Леонтович продовжив єврейську тематику низки своїх творів (наприклад, «Комісіонер Сара Соломонівна»). Він неодноразово звертався до тематики пробудження національної свідомості на прикладі східних народів («Абдул Газіс»), хоча передусім мав на увазі долю українського народу.

Героями «Несподіваного» є кілька євреїв, передусім комісіонер Арон Гілевич Хасін та вчений Коген, та український комерсант Опанас Миколайович Нечволод. Автор так характери-

зує останнього: «Свій народ, любив його звички і мову, і сам завжди розмовляв по-українському, але ця любов його була стихійна і несвідома. Хай любив він Україну, ніколи одначе не думав про її становище й долю, не читав навіть україномовних книжок та газет, не знав. Що думають ті люде, які вболівають за її долю, нічого не знав про дальший розвиток культури свого народу... І чув, та не знав, не мав часу й охоти ближче з тим за-знайомитися. Така стихійна і несвідома була його любов до України, що любив він тільки те, що чув і бачив щодня, й не думав про дальший і кращий розвиток того, що любив».

Твір розгортається неспішно. Спочатку показано лише побутові взаємини, досить прихильні ділові контакти єврея та українця. Однак це зроблено лише задля більшого ефекту від апогею, надрукованому в останньому серед згаданих вище чисел «Нових шляхів». А. Хасін приводить О. Нечволода до єврейського вченого Когена, який перейнятий складанням словника іврити. Між українцем та Когеном відбувається діалог, точніше більшою мірою промова Когена, про важливість власної мови. Цей епізод перевертає внутрішній світ українця: «Під враженням цих людей настроїв Нечволода робився нервовий, думки й сумніви напосідали на його, хотілося бути самому. Він попросився і пішов додому. Заглиблений у свої думки, він йшов по-малу. Щодня перед очима в нього проходила сила таких маленьких, таких, здавалося, заглиблених у свої тільки особисті справи люців з цього народу, і ніколи не міг він покласти на думку, щоб у них таїлося таке пекуче, таке віддане почуття любові до свого народу, до своєї родини. Коли це почуття, так глибоко розкоренилося в цьому народі, коли мільйони спосеред його перейняті ним, цей нарід все перемаже, усі кривди історії і вийде на ширший шлях. «А ми... Що чекає на нас у цій боротьбі народів? Де стрінуться стільки їх, озброєних патріотизмом? А ми... Чи маємо ми між собою цю силу любові до свого земляка, взагалі до нашої людності? Хто же, як не ми, а й такі, як я, будемо винні, якщо нарід наш не розвине своєї сили і не знайде своєї долі?». Вочевидь, цей епізод напрочуд актуальний у зображенні внутрішнього перевороту, поверненню до власних корінь, що

іноді, на жаль, не так вже і часто як цього б хотілося, відбувається у душах сучасних зденаціоналізованих українців, передусім у таких містах як Одеса, і не в останню чергу під впливом спілкування з освіченими та національно свідомими представниками сусідніх народів.

Таким чином, якщо у низці оповідань В. Леонтович звертався до теми антисемітизму, у «Несподіваному» зачеплена інша струна: взаємовплив української та єврейської національної ідентичності, процесу її пробудження. Але не змінився загальний гуманістичний посыл письменника, любов до ближнього, що запалює серця.

Гадаємо, що В. Леонтович міг використати цілком конкретний образ з життя свого одеського знайомого А. Ніковського, згодом видатного українського літературознавця. А. Ніковський називав одеського юриста М. Еліка «моїм другом, учителем і братом, євреєм, що колись стрівся зо мною на вулиці і віддав до гімназії». М. Елік готував А. Ніковського до вступу до п'ятої Одеської гімназії, чим зумовив подальше інтелектуальне зростання українського вченого. У подальшому А. Ніковський у своєрідний спосіб повернув «борг» своєму вчителеві. Довгий час М. Елік не відчував спорідненості з єврейською культурою та мовою, але пізніше під впливом учениці А. Ніковського, а вірогідніше й його самого, зацікавився єврейською мовою та сіонізмом, що дало підстави А. Ніковському порівняти досвід свого вчителя з життєвим шляхом типового українського націоналіста⁷³³. Отже, в даному разі маємо приклад складнішої взаємодії, ніж односторонній вплив. Втім, В. Леонтович цілком вірогідно міг розвинути цю тему.

Один з провідників українського культурницького руху проректор НУ В. Лазурський у 1919 р. відвідав службу у синагозі, продемонструвавши широту свого світогляду. На відміну від низки російських церковних діячів того часу, українські священники не подали жодного прикладу антисемітських висловлювань. Більш того, один з них, отець А. Гриневич, наприкінці

---

⁷³³ Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. С. 287.

1921 - у першій пол. 1922 р. заарештований органами ГПУ за звинуваченнями в антирадянській агітації, був відпущений на свободу за підтримки 20 представників єврейських родин Анані-їва, які стверджували, що отець врятував їх від розправи під час погромів⁷³⁴.

Перебуваючи в Одесі у 1919-20 роках, офіцери Української Галицької армії в інтерв'ю одеським газетам рішуче заперечували антисемітизм, наголошуючи, що і серед їхніх вояків є євреї. Така поведінка викликала повагу до галичан з боку деяких євреїв. Під час масових арештів галичан та розправи над ними з боку каральних більшовицьких органів наприкінці квітня – на початку травня 1920 р., за згадкою одного з вояків УГА, його «взяв «на переховок» один місцевий єврей, якому я, отже, завдячую свободу, а може й життя».

У 1920-х роках низка представників єврейської інтелігенції прихильно поставилася до політики «українізації», викладала українською мовою в одеських вишах, розвивала українську мову у галузі бібліотекознавства та книгознавства. Як і до революції, низка українських інтелігентів долучилася до виховання єврейської молоді вже у вищій школі. Найпліднішу працю розгорнув професор М. Слабченко в Інституті народної освіти. Серед його найздібніших учнів переважали євреї: І. Бровер, М. Рубінштейн, Т. Хаїт, Р. Рибак, Н. Межберг.

Товариські взаємини встановилися між видатним єврейським одеським істориком С. Боровим та українськими науковцями. Дружні стосунки налагодилися між С. Боровим та Ф. Петрунем. У 1920-х роках Київ набув статус провідного центру української бібліографії та книгознавства, передусім завдяки роботі Українського наукового інституту книгознавства на чолі з Ю. Меженко, що видавав провідний для українських книгознавців часопис «Бібліологічні вісті». Між С. Боровим та Ю. Меженко налагодилася співпраця, про яку свідчать не лише україномовні статті про історію та сучасність єврейської книги, теоретичні аспекти бібліотекознавства, але й україномовні листи

---

⁷³⁴ ДАОО. Ф. Р-1774. Оп. 1. Спр. 382. 27 арк.

єврейського історика до свого київського колеги. Ю. Меженка він згадував з вдячністю як захоплену, доброзичливу, дуже енергійну та діяльну людину. Після повернення з евакуації в Одесу у 1944 р. С. Боровой відновив листування з Ю. Меженко. Також С. Боровой листувався з Д. Яворницьким та Н. Полонською-Василенко. У 1956 р. С. Боровой надіслав теплого листа, написаного українською мовою, великому українському поетові М. Рильському, висловлюючи подяку про схвальний відгук поета про його статтю та подарунок книги М. Рильського про А. Міцкевича⁷³⁵.

Співпраця між українцями та євреями в Одесі відбувалась також у сфері театру, кінематографу та літератури. Зокрема, восени 1927 р. на сцені Одеського державного українського театру було поставлено п'єсу за творами І. Бабеля. Єврейський персонажів проникливо зіграли українці Ю. Шумський. П. Нятко та інші. Натомість єврейський актор І. Маяк зіграв Т. Шевченка у виставі «Доля поета». У 1930-х р. Одеський державний єврейський театр під керівництвом Е. Лойтера поставив виставу за твором М. Кропивницького «Глитай, або Павук».

З іншого боку, той же М. Слабченко не демонстрував послідовної прихильності до євреїв. Намагаючись уникати крайнощів, дотримуватися об'єктивності, М. Слабченко все ж таки часто не витримував нехтування деякими русифікованими євреями української культури. З приводу чуток про те, що причиною зняття з вистави у театрі повісті «Беня Крик» було приниження євреїв, він писав у щоденнику, якому довіряв свої найсокровенніші думки: «чому євреї мають бути конче гарними? Ні, щось не те. Декан єврейського відділу Капович вимагав, щоби мій семінар було пересунуто, говорячи: «Почему профессору Слабченко есть место в украинской истории, а евреям негде помещаться!». То, значить семінар руйнуй, бо єврейському відділу потрібне місце!». З приводу тези М. Калініна про те, що євреї не можуть витримати суворого клімату Сибіру, українець зазначав: «правда ми теж не переносимо його, проте наші мужики селяться»⁷³⁶.

⁷³⁵ Відділ рукописів Інституту української літератури ім. Т. Шевченка. Ф. 137. Спр. 3193.

⁷³⁶ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині. С. 179-180, 217.

Цікавлячись спочатку працями єврейського історика С. Борового та підтримуючи його, М. Слабченко відчув великий розпач від некоректної поведінки С. Борового, який використовував свої зв'язки для привілейованого доступу до документів, в користуванні якими було відмолено українському історичу.

Друга світова війна надала приклади людяності у безодні пекла. За спогадами Л. Дусмана, родина Молдованенків врятувала його та його родичів від смерті в концтаборі на Одещині. За спогадами П. Молдаваненка, «коли євреїв пригнали до села, виснажених, дистрофічних, батько прийшов додому та сказав матері: «Треба їм, нещасним, понести їжу. Дай Петру, нехай віднесе, щоб ніхто не бачив. Треба кожен день щось носити. Там є хлопчик та дівчина, віддай їм»». За даними Л. Дусмана, знамените звання «Праведник народів світу» в Одеській області отримали 140 осіб. За нашими спостереженнями, приблизно половина з цих людей були українцями.

У повоєнні часи, попри антисемітизм радянської політики, випадки забобонів та упереджень, в Одесі не бракувало міжнаціональних шлюбів (про глибинний характер міжетнічних зв'язків свідчить те, що за результатами Всеукраїнського перепису населення 4,4% євреїв Одеської області визнали рідною українську мову), співпраці між інтелігенцією. Наприклад, дружні відносини встановилися між видатним одеським українським істориком А. Бачинським та літературознавцем М. Соколянським. Цінною є згадка ізраїльського історика одеських євреїв Михайла Поліщука, що жив та навчався у 1980-х роках в Одесі: «В последние годы моей жизни в Одессе я был свидетелем бурного развития украинского национального движения. Несмотря на вполне объяснимые сомнения, мои симпатии были на стороне украинских интеллигентов, искавших во вдохновенных спорах и озарениях конца 1980-х гг. путь Украины в Европу. Меня привлек к участию в их собраниях Александр Болдырев, с которым мы вместе работали в Одесском историко-краеведческом музее. Впоследствии он превратился в заметную фигуру украинского движения в Одессе. Я признателен ему за поучительный урок национализма, ускоривший мой

путь к еврейскому национализму и, следовательно, - к диссертации и этой книге»⁷³⁷.

Маємо лапідарні, але промовисті дані про українсько-німецькі взаємини. У 1870-х р. до Одеської української громади належав відомий друкар та видавець Леонід Викентійович Кірхнер⁷³⁸. Професор всесвітньої історії Новоросійського університету П. Брун захоплено говорив про красу та плодючість України. Він стверджував, що український народ має велике майбутнє, адже є працьовитим, допитливим. На його думку, «крепостная зависимость, более вековая – не убила в этом народе чувства собственного достоинства и не притупила его способностей: я говорил со многими крестьянами, и мне казалось, что я говорю с людьми, которые никогда не знали рабства»⁷³⁹.

У 1878-1902 роках російську мову та словесність в Одеському реальному училищі Св. Павла лютеранської громади міста викладав вже згаданий український діяч А. Крижанівський. У 1892-1902 роках на прохання Церковної Ради Євангелічно-Лютеранського товариства Св. Павла в Одесі він виконував обов'язки інспектора училища. Кілька разів виконував обов'язки директора. Попри статус німецької школи, цей заклад перетворився на один з центрів українського життя і водночас українсько-німецького добросусідства Одеси завдяки викладанню та навчанню тут впродовж кінця ХІХ ст. низки українських діячів: Л. Чикаленка, І. Руденка. Петра та Володимира Злотчанських. Г. Чикаленко згадувала, що учні училища, «діти переважно німецьких колоністів, розмовляли або по-німецькому, або по-українському, а по-російському вміли мало, особливо в молодших класах»⁷⁴⁰.

Одним з учнів педагога був у подальшому видатний політичний діяч Л. Троцький, який характеризував свого вчителя як

---

⁷³⁷ Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии: Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904. Иерусалим, 2002. С. 7.

⁷³⁸ ІРНБУВ. Ф. Х. № 18150.

⁷³⁹ Филиппов М.А. Профессоры братья Бруны // Русская старина, 1898. Т. 93. № 1. С. 120.

⁷⁴⁰ Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка (з нагоди річниці смерті) // Чикаленко Є. Спогади. К., 2003. С. 343.

«рыжебородый хитрец из семинаристов, большой любитель подарков, с чуть либеральным налетом, очень умело прикрывавший задние мысли наигранным добродушием. Получив назначение инспектора, он стал сразу строже и консервативнее». Проте, у мемуарах Л. Троцький навів промовистий епізод з учнівським часописом, який свідчить про послідовно ліберальну лінію поведінки А. Крижанівського у відносинах зі своїми підопічними⁷⁴¹. Л. Троцький користувався у А. Крижанівського симпатією за його учнівські твори, які вчитель зачитував перед всім класом. Нагадаймо і описану вище ситуацію з фактичним захистом О. Грушевського з боку Е. фон Штерна.

Дружиною одного з провідників українського національного руху в Одесі С. Шелухина була Любов Миколаївна Рігельман, що активно допомагала чоловікові. Зокрема, у 1906 р. редагувала першу одеську україномовну газету «Вісти» (5 номерів у 4 випусках). Дружиною Д. Сигаревича була Ганна Карлівна Генріхсен, донька відомого одеського лікаря та науковця Карла Романовича Генріхсена. Дружиною М. Гордієвського була Олена Оттівна – у 1941-1944 роках викладач німецької мови на агрономічному факультеті Одеського університету. Вони діяли пліч о пліч з чоловіками в Одеській українській громаді. Дружиною видатного одеського правознавця 1920-40-х років І. Фааса, була Анна Щербина, доктор медичних наук, донька професора математики Костянтина Щербини та Софії Єгунової-Щербини, однієї з вихованок Л. Смоленського, члена Одеської української громади, автора одного з ключових для істориків спогадів про цю громаду. У 1920-х р. вона разом з чоловіком повернулася до Одеси, де мешкала кілька десятиліть. Цей чинник міг заграти свою роль у наверненні І. Фааса до української мови в науці, інтересу до історії України⁷⁴². Однак родинні зв'язки все ж таки

---

⁷⁴¹ Троцький Л. Моя жизнь. М., 1991. С. 65, 80-81.

⁷⁴² Див. праці І. Фааса: Новый труд по истории права и хозяйства Украины // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. 1925. Ч. 2-3. Секція соціально-історична; Давність володіння і гарантія продавця. Порівняльно-історичний нарис // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1927. Кн. 13-14; Інкунабули Центральної наукової бібліотеки м. Одеси // Бібліологічні вісті. 1927. № 2; Частка мерця й частка душі: (Археолого-юридична розвідка) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. 1930. Секція археологічна. Ч. 4-5.

не були гарантією повного взаєморозуміння. У роки Великої війни саме С. Шелухин своїми доповідями в різних товариствах та випуском відповідної брошури спровокував конфлікт між українцями та німцями, адже звинуватив німецьких колоністів у здирництві українських селян⁷⁴³. В умовах війни з Німецької імперією німці гостро сприйняли це звинувачення як політичний донос, сигнал до розправи над ними. Однак, у 1918 р. більшість одеських українських лідерів обстоювала німецький вектор орієнтації України.

Найбільш скомплікованими були і є взаємини між українцями і росіянами. У першій половині XIX ст. російська інтелігенція розглядала українське населення як конкуруючий чинник в «обрусінні» краю, що не дивно з огляду на те, що українці весь час кількісно переважали серед населення Херсонській губ. За даними німецького статистика А. Шмідта, у 1851 р. українці («малороси») посідали перше місце у «племінному» складі населення Херсонської губ. та Одеського градоначальства: понад 700 тисяч осіб обох статей. Від них дуже «відстали» інші народи: молдавани та волохи – 75 тис., євреї-талмудисти – 55 тис., німці – 40 тис., великороссиян – 30 тис.⁷⁴⁴.

На поч. XX ст. лідер одеських українців І. Луценко наголошував, що в Одесі мешкало 40 % українців, а на Херсонщині – 70 % («Одещина на $\frac{3}{4}$ населена українцями»)⁷⁴⁵. Така перевага відчувалась за рахунок сільського населення. В Одесі також відчувалась українська присутність, на яку росіяни дивились підозріло. Професор Новоросійського університету О. Павлов згадував: «переезд из Казани в Одессу был для меня словно переселением на другую планету, атмосфера которой совсем не приходилась к моей велико-российской натуре. Ею могли дышать и наслаждаться только еврей, поляк, немец, грек, и, пожалуй,

---

⁷⁴³ Шелухин С. *Немецкая колонизация*. Одесса: Акц. Южно-Русское О-во печатного дела, 1914; Шелухин С. *Открытое письмо* // *Одесский листок*. 1917. 14 апреля; Луценко И., Фисак А. *Открытое письмо Я.М. Флеммеру* // *Одесский листок*. 1917. 28 апреля.

⁷⁴⁴ Шмидт А. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния*. СПб., 1863. Т. I. С. 465.

⁷⁴⁵ Луценко И. *Депутат Государственной Думы А.И. Никольский и его отчет избирателям-украинцам* // *Южная мысль*. 9 августа. 1912.

хохол, сроднившийся со своим положением «хлопца» у этих «панующих» национальностей»⁷⁴⁶. Як видно з цих слів О. Павлова, українська присутність в Одесі визнавалася навіть не українцями. Українофобія мала коріння саме в українській присутності.

Яскравий епізод згадує М. Комаров. Великий землевласник Херсонщини Воронін заповів державі свої статки лише за тієї умови, аби сюди на південь уряд переселив «коренних русских из внутренних губерний»⁷⁴⁷. Аналогічно, саме актори з великоросійських труп головним чином перешкоджали діяльності популярного тут українського театру⁷⁴⁸. Тому закономірним виглядає висновок М. Комарова 1890-х років про загальне ставлення росіян до українців, зумовлений всім попереднім досвідом: «Кожний інтелігентний Росіянин перше всього «обруситель». Се скаже кожен, кому доводилось балакати з Росіянами про національні справи в Росії. Що до України, то саме найбільше, коли Росіянин пожалкує над тим, що, мов, справді не слід так утискати українське письменство, як се робить уряд, бо чому ж, мов, не дозволити «для домашняго обходу», а поставте діло хоч трохи ширше – і Росіянин зараз же забалакає з вами як «обруситель».

На роль основних виразників та захисників російського етносу в Одесі на початку ХХ ст. претендували чорносотенні організації, шовіністично налаштовані до українців. Вони користувалися підтримкою в місті, про що свідчать результати виборів до міської думи. Чорносотенців засуджували за радикалізм та сервільність щодо влади ліберально налаштовані представники російської інтелігенції. Однак їх ставлення до українців теж було далеко не однозначним. І зі зростанням українського національного руху в Одесі ця неоднозначність, а найчастіше ворожість, посилювалась.

Професор Новоросійського університету Борис Ляпунов подав найбільш яскравий прояв прихильності до української ку-

---

⁷⁴⁶ Красножен М. Знаменитый русский канонист А.С. Павлов. Юрьев, 1899. С. 12.

⁷⁴⁷ Вісті з Одеси // Правда. 1891. Вип. IV. С. 235.

⁷⁴⁸ Ванченко К.И. Воспоминания украинского актера // Голос минувшего. 1915. № 7-8. С. 166.

льтури, ставши членом Одеської «Просвіти». Тому не дивним є тепле ставлення М. Слабченка до Б. Ляпунова, висловлене у листі до нього 6 вересня 1924 р. у Ленінград, де вже на той час мешкав академік РАН: «Очень признателен Вам за память обо мне. Здоровье мое, слава Богу, совсем восстановилось, а дух по-прежнему остается смятенный. И смятение это объясняется глубочайшей изверженностью в людей. Уже голодный год сильно обнажил людскую душу. Колоссальная масса представилась в таком неприглядном виде, что жуть взяла. Судите, насколько велико было мое потрясение потому, что я ведь истор. материал, в жизни бывал не столько на коне, сколько под конем, всю компанию провел, во время междоусобицы и разрухи потерял множество близких людей. Но ничто меня так не потрясло, как утеря человеком людского облика.

Да, я хорошо знал, что ученый представляется зарницей, которая трепещет, освещает сразу глубокие дали. А вот Вы уехали в Россию – и нет зарницы, ученого и человека сразу, нет, понимаете, с Вашим отсутствием человека, присутствие которого освежало и бодрило, как легкий ветерок в жгучие жары. Остались чиновники, слепые музыканты, которым все равно что играть, лишь бы платили! И поведешь скорбными очами и в тоске крикнешь: «батьку, де ти?» А в ответ слышишь жужжание: «чего прикажете». Мятусь, злобно протестую. Не знаю, над кем иронизирую, над иными, над своей обокраденной верой в человека. Ну-да, я, конечно, добросовестно буду вести свою ученую работу, ведь я тоже ученый хотя и маленький, не чувствую себя каким-то эмигрантом. Но долго-ль смогу работать? Рад был бы и не выздоравливать. Какая насмешка! На Пасху был при смерти – уцелел, на Петра и Павла умирал – уцелел. Но какой от этого толк? Стоило ль уцелевать во время войны и революции, стоило ль жить 42 года, чтоб придти к выводу, что Ляпуновы и Шахматовы зарницы, а вокруг них непроглядная египетская ночь? Ужасно! И, вот Вам крест святой, только и жив что зарницами. Без них руки на себя наложил бы! Посему можете себе представить, как тяжело мне было узнать о Вашем отъезде из Украины. Теперь уж у нас нет трепетного света, и сиявшего, и гревшего

нас. И не будет, дорогой мой учитель и последний богатырь науки. Прощайте и простите»⁷⁴⁹.

М. Слабченко згадував про свого викладача історії російського права, професора О. Шпакова як «лютого українофоба, що властиве породі російських лібералів». Втім, М. Слабченко вже у наступному рядку змінив тон і зазначив, що «був Шпаков прекрасним лектором і не зовсім поганою людиною». В іншому місці він згадував про нього та про Є. Щепкіна як про своїх захисників від гонінь адміністрації Новоросійського університету⁷⁵⁰. Аналогічним було ставлення Є. Щепкіна до іншого одеського українського історика І. Бондаренка, свого безпосереднього учня.

Прихильне ставлення до національного відродження українців, як, втім, й інших слов'янських народів, відбиває пасаж зі статті Є. Щепкіна 1912 року: «Славяне в Австрии должны сохранять самобытность, развивать культуру. Если бы у всех славян появилось по одному Мицкевичу, Шевченко, Льву Толстому, то тогда бы про них не забыли»⁷⁵¹.

Найбільш позитивний слід в історії української Одеси залишили літературознавець та етнограф Володимир Валеріанович Данілов (1881-1970) та професор кафедри російської літератури Новоросійського університету Сергій Григорович Вілінський (1876-1950). Одеський етап життя до того ніжинця та катеринославця, уродженця Смоленщини, В. Данілова охоплює 1907-11 роки. В одному з листів до С. Шубинського у вересні 1907 р. з Одеси В. Данілов писав: «Сам я великоросс, но, прожил всю юность в Малороссии, в близком соприкосновении с народом и природою, полюбил эту страну, ее язык и поэзию»⁷⁵². У листі до Д. Яворницького він з задоволенням відзначав факт територіальної близькості своєї квартири до Публічної бібліотеки, де він щодня працював в окремій кімнаті. Як і в Катеринославі, В. Данілов проявив себе у трьох основних напрямках: пе-

---

⁷⁴⁹ СПб ФАРАН. Ф. 752. Оп. 2. Спр. 288. 2 арк.

⁷⁵⁰ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині. С. 27.

⁷⁵¹ Щепкин Е. Игра в бирюльки // Южная мысль. 1912. 9 августа.

⁷⁵² Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Ф. 874. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 361-362.

дагогічному, громадському та науковому. Від червня 1907 до 1911 р. В. Данілов викладав російську мову та літературу в Одеській гімназії Н. Іліаді, від жовтня 1908 до вересня 1909 – російську мову у приватному комерційному училищі Г. Файга, у 1909 р. – в гімназії С. Верцинської⁷⁵³.

Під час перебування в Одесі його обрали членом двох місцевих наукових товариств: ІФТ та ОБТ та громадського – «Прогресу», а також УНТ у Києві. У 1909 р. стаття В. Данілова про творчість М. Гоголя була надрукована у збірнику, що видав університет на честь столітнього ювілею письменника⁷⁵⁴.

Як і в Катеринославі, в Одесі В. Данілов активно публікувався на різноманітну тематику в «Историческом вестнике», київському журналі «Україна», пітерській «Живой старине». Найвищим науковим тогочасним здобутком В. Данілова слід вважати публікацію його статті у виданні Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук⁷⁵⁵.

Він опрацьовував матеріали біографій М. Максимовича, Ф. Лебединцева, П. Куліша, М. Костомарова. В Одесі він опрацьовував цю епістолярну спадщину з метою її археографічного видання у різних наукових часописах. На відміну від багатьох науковців, що переїжджаючи до Одеси, коригували тематику своїх досліджень у південноукраїнській та краєзнавчій одеській аспекти, В. Данілов залишився «вірним» етнографії та історії Лівобережної України, міста Катеринослава та його музею. Він і надалі підтримував стосунки з Д. Яворницьким і В. Бідновим та Катеринославською архівною комісією. В одному з листів до Д. Яворницького з Одеси у 1909 р. В. Данілов цікавився походженням звичаю козаків накривати мертвого червоною китайкою⁷⁵⁶. Результати своєї роботи над цією темою він

---

⁷⁵³ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 180. 4 арк.

⁷⁵⁴ Данилов В.В. Влияние бытовой и литературной среды на «Вечера на хуторе близ Диканьки» Н.В. Гоголя // Сборник, изданный Императорским Новороссийским университетом по случаю столетия рождения Н.В. Гоголя. Одесса, 1909. С. 99-120.

⁷⁵⁵ Данилов В.В. «Киевлянин» М.А. Максимовича // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. 1909. Т. 14. Кн. 3. С. 286-306.

⁷⁵⁶ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького /Упоряд.: С.В. Абросимова та ін. Дніпропетровськ, 1997. С. 152-153.

оприлюднив у статті на сторінках «Живой старины». Окрім катеринославців, В. Данілов підтримував дружні стосунки з видатними українськими етнографами, мовознавцями та літераторами Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицьким, А. Кримським. У листі до дружини Б. Грінченка одеський вчений зізнався, що «твори Грінченка завше були мені до великої допомоги. «Література українського фольклора» це моя настільна книжка»⁷⁵⁷.

Найважливіша українознавча стаття В. Данілова, ґрунтована на одеських матеріалах, з'явилась через кілька років після його від'їзду з портового міста. Інтерв'ю з одеськими каменотесами – нащадками запорізьких козаків, опубліковані В. Даніловим, підкреслювали наявність української складової в історії причорноморського міста, свідчили про живучість української історичної пам'яті серед одеських старожилів на початку ХХ ст.⁷⁵⁸.

Найвагомішою подією одеського періоду життя В. Данілова була його участь у роботі XIV Археологічного з'їзду, де він взяв участь в обговоренні доповіді С. Шелухина про українські причитання. На відміну від С. Шелухина, В. Данілов вважав, що в Україні були професійні плакальниці, причитання яких не відзначалися індивідуальними рисами. Результати роботи з'їзду в їх етнографічно-українознавчому аспекті В. Данілов спопуляризував у статті в столичному виданні, досить критично оцінивши стан цих досліджень.

З громадською діяльністю пов'язані просвітянські задуми В. Данілова, з якими він поділився у листі до І. Нечуя-Левицького: «Є у мене думка перекласти по-українськи деякі життя святих, у яких є багато морального і поетичного елементу. Це більше привабить простий народ до своєї рідної мови, ніж такі напр. книжки «Як боролись люде за землю у Ірландії». Та усякий дядько Опанас чи Тарас і не вимовить такого слова Ірла-

---

⁷⁵⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 42465; Ф. I. Спр. 22924, 22921.

⁷⁵⁸ Данилов В.В. Из Запорожья в катакомбы // Исторический вестник. 1913. № 6. С. 1011-1018; Див. про цю статтю: Сапожніков І. Козацькі перекази Одеси // Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки). Одеса, 1999. С. 305-308.

ндія, от що! Кажуть, що інтелігенція повинна всети народ до чогось вищого, ніж віра. А хіба віра це нижче, ніж поезія?»⁷⁵⁹.

В Одесі В. Данілов проявив в себе в якості публіциста. У 1908 р. на шпальтах газети «Одесское обозрение» він надрукував 3 статті. У некролозі В. Антоновичу він особливо наголосив на наявності обласної школи покійного. Повідомляючи про цю статтю І. Нечуя-Левицького, В. Данілов висловлював жаль, що більш ніхто в Одесі не обізвався на цю смерть: «Ося як би вмер якийсь-небудь єврейський писатель, так тут про його писали б» (це не відповідало дійсності, адже на цю тему висловились С. Шелухин та І. Линниченко). В іншій статті В. Данілов заперечив підготовку Державною Думою закону про заборону дослідникам оприлюднювати листування покійних письменників без згоди їх родичів. На його думку, спірну з точки зору моралі та археографічних стандартів, листування письменників теж належить громадськості поряд з їхніми творами і має бути оприлюднене без згоди родичів, що часто керуються корисними інтересами. Ще одну статтю він присвятив аналізу звіту Одеської Публічної бібліотеки за 1907 р. Згідно цього звіту, історичні видання перебували лише на 7 місці за кількістю запитів читачів.

У пошуках кращої наукової долі В. Данілову вдалося влаштуватися в С.-Петербурзі на посаді викладача Педагогічного інституту. Він і надалі підтримував стосунки з українськими вченими та громадськими діячами, наприклад, Д. Яворницьким, П. Стебницьким та одеситом М. Комаровим, з яким він перебував в обміні книжками⁷⁶⁰.

Випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету 1912 р., член «Просвіти», головний редактор знаменитої газети «Рада», член Української Центральної Ради, видатний літературознавець, Андрій Ніковський, напевно, в останній зі своїх автобіографій зазначав, що під час студіювання в Одеському університеті головним чином працював під керівництвом професора Б. Ляпунова. Однак в одній зі своїх статей 1920-х р. А. Ніковський згадував про свого іншого університет-

---

⁷⁵⁹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 27874-27876.

⁷⁶⁰ ВРВРНОНБ. Ф. 28 /2. Арк. 68.

ського викладача С. Вілінського як про «дуже толерантного й уважного до українських тем в історії літератури». На семінарі С. Вілінського А. Ніковський прочитав реферат про український вертеп, «де в кінці розводився над проблемою самостійності елементів у вертепі, і з дебатів над моїми теоріями вийшов дуже щасливо»⁷⁶¹.

Факт вагомого впливу на становлення кар'єри та світогляду А. Ніковського з боку цього професора підтверджує і невідомий біографам українського діяча документ – прохання голови педагогічної ради Одеської жіночої гімназії О. Белен-де Балю С. Вілінського від 11 жовтня 1912 р. про прийняття А. Ніковського на посаду викладача російської мови. Отож маємо перший відгук фахівця про А. Ніковського: «Никовского я знаю с лучшей стороны, как бывшего моего слушателя по университету. В бытность свою студентом (он выпущен весною сего года) он заметно выдавался среди других слушателей разносторонностью своих познаний, выдающимся интересом к занятиям и обширными познаниями в области русской литературы – познаниями, далеко оставляющими за собою уровень знаний даже лучших студентов; кроме того, в университете Никовский слушал у меня специальный курс методики преподавания русского языка и словесности, что отчасти должно было подготовить его к преподавательской деятельности. Только семейные обстоятельства и выдающаяся добросовестность не позволяющая искать снисхождения со стороны экзаменаторов, заставили Никовского отложить сдачу окончательного экзамена до весны 1913 года». Незважаючи на те, що його учень не мав ступені кандидату, професор просив дозволити йому викладати у 4 та 5 класах гімназії. Принагідно він висловив думку про те, що педагогічна та наукова підготовка вчительок старших класів гімназій є завжди менш продуктивною ніж університетських випускників⁷⁶².

---

⁷⁶¹ Ніковський А. Франко в Одесі в 1909 р. // Життя й революція. 1926. № 5. С. 106 (див. також: ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 15 (1909). Арк. 167).

⁷⁶² ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2456. Арк. 40; 47.

Переламні події 1917-20 років створили екзистенційну ситуацію, коли російська сторона змогла максимально відверто оприлюднити свої погляди. Є. Загоровський та Є. Тріфільєв започаткували курси з історії України, а Є. Загоровський читав ще й спецкурс з історії українського козацтва. До найбільш позитивних епізодів російсько-українських взаємин слід зарахувати те, що у 1917-18 роках С. Вілінський розпочав читання у Новоросійському університеті та Одеських вищих жіночих курсах лекцій з історії української літератури. Вже перебуваючи в еміграції у Чехословаччині у 1920-30-х роках, С. Вілінський був унікальним прикладом прихильного ставлення до української культури у середовищі російської еміграції. Як заповіт та дороговказ для росіян виглядають слова з його праці «Основные идеи украинской литературы»: «Едва-ли какой-либо народ в мире может гордиться такой цельностью и единством определенных идей, развиваемых его литературою, как народ украинский... богатство духовных сил украинского народа, сказавшееся и в его чарующем народном творчестве и в его литературе, служит лучшим доказательством права этого народа на самостоятельное и свободное существование. На всем протяжении своей духовной жизни народ этот верен себе, верен определенным идеям, которые он развивает с истинно- национальным упорством и с истинно- национальным благородством и величием духа».

До найголовніших завдань українського національного руху доби політизації належало заснування та поширення власної преси та видавництва, що разом з освітою та театром, справедливо вважалися наріжними каменями націєтворення. Усвідомлення необхідності «інформаційного прориву» було усвідомлено не лише в елітарних верствах. Зокрема, про це свідчить лист до М. Комарова ялтинця К. Войтенка. Припускаємо, що лист був написаний напр. 1890-х років – на поч. ХХ ст. З орфографії, стилістики та змісту листа очевидно, що його автор належав до пересічної маси ледве грамотних осіб, що проте переймався самоосвітою та вічними і високими питаннями національного розвитку. Саме з цієї верстви вийшли пізніше читачі праці миколаївця М. Аркаса та газети «Рада». Отже, попри те, що ідеї про ство-

рення української преси не були реалізовані в Криму, але мали й тут своїх прихильників.

Найоригінальнішим місцем листа є роздуми про українську пресу. К. Войтенко звинуватив українську інтелігенцію у прямолінійності, висловлював впевненість у тому, що «як би в деяких городах України були російські газети, але з українським напрямом, то вони більше робили би добра аніж другі які способи. Одно тільки те, що вони знайомили б нашу інтелігенцію з рідною нам Галицією, котру вона зовсім не знає, сприяло б розвитку любові до рідного краю. Нехай би такі газетки із дня в день подавали всякі вісті із Львова і поміщали всякі замітки життя-буття нашого люду в Австрії, а теж критичні розбірки на нові книжечки на українській мові. Та що й казати, така газета нам нужна і нужна – а ми розумні люди не хочем цього робить. Чужи ж людці пользуються таким опуском і роблять те що нам далеко не до смаку – читаїш газету і кривися, бо що не слово про нас, то брехня»⁷⁶³.

Ідея про необхідність поширення української ідеї шляхом заснування російськомовної української преси була реалізована наприкінці 1890-х роках шляхом видання одеською громадою часопису «По морю и по суше», яка, хоча і була визнана невдалою самим Є. Чикаленком, все ж таки не здається не корисною. У цьому виданні певний час друкувався сам Є. Чикаленко на господарські теми, Д. Сигаревич, О. Маркевич та інші. Слід відзначити і високий поліграфічний рівень видання.

У 1903-05 роках російський купець, гласний Одеської міської думи, Костянтин Матвійович Панкеєв (1859-1908) та редактор А. Новіков видали в Одесі 121 випуск тижневика «Южные записки». Головними завданнями журналу проголошувалися: «отстаивать права личности и общественных учреждений; содействовать развитию и росту общественной самодеятельности; изучать и всесторонне разрабатывать вопросы областной жизни

---

⁷⁶³ ВРВРОНБ. Ф. М. Комарова. Спр. 28/2. Арк. 23-26.

Юга России». Видання позиціонувало себе як «областной журнал для Южной России», що «уделяет в то же время столько же места и внимания вопросам и главным событиям общерусской и иностранной жизни, сколько и столичные издания. Выполняя свои специальные задачи по освежению жизни Юга России, «ЮЗ» дают читателям в еженедельных обзорах приведенное в систему и проверенное изложение всех событий мировой и общерусской жизни. Развив беллетристический, литературный и научный отделы, ЮЗ стремятся заменить для читателей как ежедневную газету так и ежемесячный журнал». Схоже на те, що часопис був продовженням кількох спроб одеських громадівців видавати проукраїнське видання російською мовою у співробітництві з російськими лібералами. На його сторінках публікувалися численні українознавчі матеріали, твори українських письменників та громадських діячів і не лише одеських (І. Шраг, Є. Чикаленко, П. Стебницький).

Зокрема, саме в «Южных записках» з'явилась стаття Д. Сигаревича – вперше в одеському виданні опублікована українською мовою. На сторінках часопису також друкувалися повідомлення про українське життя в інших міських центрах Півдня, зокрема, Херсоні⁷⁶⁴. До надбань газети слід зарахувати дуже важливу полеміку у двох числах за 1905 р. (№ 9, 26) між А. Іконніковою та І. Личком про українську літературу та культуру, в якій другий з названих авторів відстоював самостійність та вітальність української культури. Саме К. Панкеев та інший росіянин, співробітник «Южных Записок» Володимир Морковін підписали вже згадану у першому нарисі цієї книги петицію одеситів до С. Вітте за скасування українофобських законів.

Водночас, перші заяви Центральної Ради, наростання українського національного руху у регіонах, зокрема, в Одесі, викликали побоювання російської інтелігенції. Одним з головних центрів її зосередження був Новоросійський університет. Корпоративна негативна позиція професури щодо українізації освіти була висловлена у середині 1917 р., коли на запит Централь-

---

⁷⁶⁴ Сьогочасний Г. Украинский язык как подсобное средство (Письмо из Херсона) про протест А. Грабенка // Южные записки. 1905. № 42. С. 60-63.

ної Ради про стан українізації Новоросійського університету, ректор відповів проханням надіслати йому цей запит офіційною російською мовою⁷⁶⁵. Тому всі підстави мав П. Клепацький у статті 1918 р. висловився проти думки про російську культуру в Україні як підставу зміцнення української державності. Дивлячись на українофобські настрої більшості вчителів-росіян в Одесі, він виступав проти повної автономії шкіл та введення батьків в органи управління школою, справедливо вважаючи, що це буде сприяти перехопленню управління українофобами⁷⁶⁶.

Теза про нерозвинутість української мови порівняно з російською була загальними місцем у статтях інших одеських авторів у 1917-19 роках. У деяких статтях вона була «творчо» доповнена думкою про неприродність української мови для Нової Росії, яка не є Україною⁷⁶⁷. У тон з цією позицією йшли різні заяви вчителів, що не сприймали українізацію одеських шкіл⁷⁶⁸. Юристи не сприймали українізації суду⁷⁶⁹. Спалах статей та заяв припав на часи правління П. Скоропадського як реакція на спроби українізації⁷⁷⁰. На одному з зібрань вперше пролунала теза про боротьбу мов в Україні⁷⁷¹. Один з авторів присоромлював українізаторів посилаючись на наявність російськомовних праць Т. Шевченка⁷⁷². Статті деяких інших авторів відзначалися знущально-іронічним тоном⁷⁷³.

---

⁷⁶⁵ Одесский листок (ОЛ). 1917. 19 июля.

⁷⁶⁶ Вільне життя. 1918. 16 червня.

⁷⁶⁷ Иновин А. Украина и Россия // Одесские новости (ОН). 1917. 13 октября; Дембо В. «Вольный город Одесса» // ОН. 1917. 4 ноября; Новороссия и Украина // ОЛ. 1919. 14 января; Покровский А. Местнокраевая автономия // ОЛ. 1919. 12 февраля.

⁷⁶⁸ Среди учителей // ОН. 1918. 2 апреля.

⁷⁶⁹ Адвокаты о моменте // ОЛ. 1918. 26 марта.

⁷⁷⁰ Штерн С. «Истинно-украинские» люди // ОЛ. 1918. 17 сентября; Овсяннико-Куликовский Д.Н. Украинское и Всероссийское // 1918. 31 декабря; Кузнецов К.А. Мысли о текущем // ОЛ. 1918. 27 марта; Радзинский С. Вывески // ОЛ. 1918. 27 марта; Гроссман Л. Охрана русской культуры // ОЛ. 1918. 28 марта; М. Б-н (Бертенсон) Украинизация и национальные меньшинства // ОЛ. 1918. 30 марта; А.П. Призыв к защите русской культуры // ОЛ. 1918. 10 апреля; М. Б-н О «Деруссификации» школы // ОЛ. 1918. 11 апреля; О языке судопроизводства // ОЛ. 1918. 19 апреля; Н.Ж. Социал-украинизация // ОЛ. 1918. 20 апреля; Иновин А. Языковой террор // ОН. 1919. 16 января.

⁷⁷¹ Доклад В.Ю. Кинги «О борьбе языков» на Украине в Литературно-художественном обществе // ОН. 1918. 18 апреля.

⁷⁷² Радзинский С. Его заповедь // ОЛ. 1918. 31 марта.

⁷⁷³ Гуинпенко В защиту украинской мовы // ОЛ. 1918. 8 мая.

В агресивному стилі висловився приват-доцент П. Біцилли. Об'єктом його критики стали методи «українізаторів», що свідчили, на думку автора, про те, що «українці, их культура не вышли из стадии древней цивилизации». Автора обурювало те, що у законі про національно-персональну автономію була згадана «великорусская национальность». Але це, наголошував П. Біцилли, – «народность», а нація повинна називатися «русская», до якої належать всі ті, хто розмовляють російською⁷⁷⁴.

Найбільш скрутні часи для української мови в Одесі настали у 1919 р. Далеко не в останню чергу українська мова потерпала внаслідок радикальної позиції російської інтелігенції. Згідно наказу, що був оприлюднений в одеських газетах у січні 1919 р., викладання у гімназіях української мови визнавалося факультативним. Але найбільший нонсенс наказу полягав у тому, що він дозволяв викладання «малоросійської» мови, але забороняв викладання «українсько-галиційської». За даними І. Линниченка, наказ був підготовлений В. Шульгиним та професором математики (!) А. Білімовичем⁷⁷⁵.

Таке формулювання наказу підтримав і попечитель одеської навчальної округи І. Малінін, що у 1918 р. прихильно ставився до українізації. У 1919 р. він вже твердив, що поняття «малорусский» символізує частину «русской» культури, а «украинский» – сепаратизм, націоналізм⁷⁷⁶. Всупереч тиску українофобів далеко не всі батьки та діти відмовлялись від вивчення української мови. Так, за результатами анкетування в одеській Маріїнській жіночій гімназії бажання продовжувати вивчення української мови висловили 104 особи (відмовилися – 208), серед них і професор університету В. Воронін⁷⁷⁷.

Українське питання посіло важливе місце у діяльності «Южнорусского просветительского общества». На базі цього товариства у січні 1919 р. була створена «Подготовительная по национальным делам комиссия» при уряді А. Денікіна.

---

⁷⁷⁴ Бицилли П. Русское средневековье // ОН. 1918. 10 апреля.

⁷⁷⁵ ДАОО. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 31.

⁷⁷⁶ Украинский язык в школе // ОЛ. 1919. 17 марта.

⁷⁷⁷ ДАОО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 5704. Арк. 234.

Б. Ляпунов доводив спільність походження «малоросійського» та «великоросійського» наріччя російської мови, супроводжуючи свої думки нападками на галичан за їх намагання віддалити «малоруське наріччя» від великоруського⁷⁷⁸. Ставлення проводу Комісії до українців засудив російський професор та академік Д. Овсяніко-Куліковський⁷⁷⁹.

У першій половині 1919 р. та у лютому-листопаді 1920 р. Є. Щепкін отримав можливість в якості більшовицького функціонера від просвіти впливати на культурну політику в Одесі. Він навіть вступив у лави комітету Української партії соціалістів-революціонерів («боротьбистів»). За наказом Є. Щепкіна від 30 квітня 1920 р. М. Слабченко було призначено приват-доцентом кафедри руської історії з 4 травня 1920 р.⁷⁸⁰. Однак той самий М. Слабченко був роздратований блокуванням його дій, спрямованих на піднесення української культури, в Одесі з боку більшовиків-русифікаторів. «Особливо тяжко було почути від професора Щепкіна антиукраїнські вибрики», – підкреслював він⁷⁸¹. Цей спогад підтверджує учень Є. Щепкіна, інший росіянин К. Добролюбський, водночас ілюструючи і своє негативне ставлення до дій українців²³.

Значно більш послідовним за Б. Ляпунова і Є. Щепкіна у своєму прихильному ставленні до українців був подібно до С. Вілінського та В. Данілова видатний одеський антикознавець, професор Новоросійського університету, Одеського інституту народної освіти та Одеського університету Борис Варнеке (1874-1944). Походження цієї народженої поза шлюбом людини є досить загадкове. Однак безсумнівно, що він належав до російської інтелігенції.

Щонайраніше у часи революції 1917-20 років Б. Варнеке проявив свої українські симпатії. В одній з одеських російськомовних газет він опублікував статтю, з прихильністю до україн-

---

⁷⁷⁸ Ляпунов Б.М. Единство русского языка в его наречиях // Труды подготовительной по национальным делам комиссии. В. 1. Сб. статей по малороссийскому вопросу. Одесса, 1919 та окремо.

⁷⁷⁹ Южное слово. 1919. № 9.

⁷⁸⁰ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2718. Арк. 14.

⁷⁸¹ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині. С. 29.

ської культури, що на той момент вже було рідкісним явищем⁷⁸². Це підтверджує автохарактеристику, висловлену Б. Варнеке дещо пізніше у мемуарах: «те, що влада Добрармії вважала українське питання не існуючим мало рокові наслідки для неї. Я глибоко переконаний і донині, що їй би не довелося так скоро залишити Україну, якщо б її вожді змогли домовитись з Петлюрою та здобути собі хоч деяку довіру в українських колах»⁷⁸³. Водночас, відзначимо і обмеженість такого підходу, який передбачав збереження України у складі Росії. У подібному дусі у 1918 р. висловлювався й інший представник російської інтелігенції, колега Б. Варнеке, професор М. Попруженко. Виступаючи на засіданні ОТИС, він висловив побажання, аби в Україні регулювання всіма областями належало народу українському, якщо він буде жити у мирі та злагоді з народами решти, спорідненої Росії⁷⁸⁴.

Напр. 1920-х – поч. 1930-х років Б. Варнеке листувався з О. Новицьким та М. Зеровим. Він визнавав вплив на еволюцію своїх зацікавлень М. Садовського. Як куратор історико-філологічного кабінету при історико-філологічному факультеті Новоросійського університету, Б. Варнеке сприяв обміну гуманітарної літератури між університетом та бібліотечною комісією НТШ. Праці Б. Варнеке, що торкалися українознавчих питань, привернули увагу І. Свенцицького, який рецензував (здебільшого в позитивному тоні) кілька праць Б. Варнеке під кутом їх українознавчої вартості⁷⁸⁵.

На скіфознавчі праці Б. Варнеке посилалися Т. Коструба, Н. Полонська-Василенко, О. Домбровський. Сьогодні широковідомими є шевченкознавчі студії Б. Варнеке⁷⁸⁶. З деякими украї-

---

⁷⁸² Варнеке Б. На могилу творця «Наталки-Полтавки» // Южное слово, 1919, 28 августа.

⁷⁸³ Варнеке Б.В. Материалы для биографии Н.П. Кондакова / публ. И.В. Тункиной // Диаспора: новые материалы, Париж; СПб., 2002, вып. 4. С. 102.

⁷⁸⁴ Одесский листок. 1918. 4 июня.

⁷⁸⁵ Свенцицкий И. Рец. на публ.: Варнеке Б. История русского театра, Казань, 1908, ч. I, III+361; 1910, ч. II, IV + 432 с. // Записки НТШ, 1910, т. ХСIV, кн. II, від. 4, Бібліографія (оцінки, реферати, замітки), С. 228-229; Свенцицкий И. Рец. на публ.: Варнеке Б. Гоголь и театр // Русский филологический вестник, 1909, № II, с. 307-336 // Записки НТШ, 1910, т. ХСVII, кн. V, від. 4, Бібліографія (оцінки, реферати, замітки), С. 231-232.

⁷⁸⁶ Варнеке Б. Композиція «Назара Стодолі» Шевченка // Україна, 1929, Вип. 37, С. 54-56.

нськими науковцями Б. Варнеке підтримував товариські відносини. Йдеться про російського академіка Ф. Корша та катеринославського україніста Д. Яворницького. Першому з них він присвятив спогади, в яких наголосив на впливі Ф. Корша на формування свого світогляду. Збереглося чотири листи одесита до Д. Яворницького: 1915 р. (3 листи) та один лист 1930 р. З них випливає, що Б. Варнеке виступав посередником між вченим та ОТІС у справі фотографування козацьких старожитностей у музеї товариства, прихильно ставився до козакознавчих студій колеги. В останньому листі, написаним Б. Варнеке українською мовою, він повідомляв, що як керівник Одеської 130-ї майстерні з історії одягу розшукує матеріали про історичний український одяг, котрі не віднайшов в Одеському музеї. Тому він надсилав до Д. Яворницького свого учня, маляра та фотографа, для роботи в катеринославському музеї.

Війна, що знесла советський режим посприяла відновленню контактів Б. Варнеке з українськими науковцями. У листі 23.08.1943 р. з Праги М. Антонович писав В. Міяковському: «пощастило мені нав'язати контакт з проф[есором] Варнеке. Він професором у Одесі»⁷⁸⁷. Прагнення М. Антоновича нав'язати контакт було зумовлено його театрознавчими зацікавленнями, успадкованими від батька, а можливо попереднім особистим знайомством між Д. Антоновичем та Б. Варнеке.

Певної еволюції в бік урізноманітнення та україноцентричності зазнала наукова творчість історика наприкінці 1910-х - 20-х роках: давня історія Північного Причорномор'я, картографія, українська драматургія. Для української науки певне значення мали студії Б. Варнеке над давньою історією півдня України, творчістю М. Гоголя, історії театру в Україні, картографування України. Б. Варнеке – автор однієї з перших україномовних розвідок про В. Шекспіра⁷⁸⁸. На одну з праць Б. Варнеке звертав увагу у відомому трактаті «Призначення України» Ю. Липа: «як твердять знавці тих часів, «економічне та громад-

---

⁷⁸⁷ Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка Антоновича до Володимира Міяковського (1942-1943 рр.) // Пам'ятки: археографічний щорічник. К., 2010. Т. 11. С. 277.

⁷⁸⁸ Варнеке Б. Замітки про Шекспіра // Театр, 1938, № 3, с. 39-45

ське життя чорноморських еллінів було тісно зв'язане з життям тубільців країни» (проф. Варнеке)».

У 1920-х роках Б. Варнеке підтримував активні контакти з ВУАН, зокрема, М. Грушевським, у ювілейному виданні на честь якого він взяв участь як автор статті. Надіслав статтю «Перехід грецьких колоній Чорномор'я під владу римлян та його наслідки» для збірника «Полуднева Україна», який однак було знищено. Так само було зірвано видання 6 та 7 книг часопису «Україна», затвердженими до друку М. Грушевським, зі статтями Б. Варнеке «Лист у полон. З часів імперіалістичної війни» та «Мої зустрічі з В. Горленком». Показово, що син Б. Варнеке, Олександр, став історико-україністом, учнем М. Слабченка.

У 1920-х роках лише поодинокими були випадки позитивного ставлення росіян до політики «українізації». Натомість, переважали відверто ворожі настрої (як ось справа професора П. Толстого в Одеському інституті народної освіти, який рішуче відмовився викладати українською та ще й вивалив на українців весь «арсенал» старої українофобської аргументації), що сприяло розгортанню гонінь на «націоналістичних відьом» у 1930-х р. У др. пол. ХХ ст. ми не змогли відшукати у джерелах яскравих прикладів позитивного ставлення росіян та російської інтелігенції Одеси до українців, не враховуючи, звичайно, показушно-етнографічних та партійних заходів. Українське національне відродження в Українському Причорномор'ї наприкінці 1980-х – початку 1990-х років більшість російської інтелігенції сприйняла вороже. Наприклад, низка викладачів Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, копіюючи аргументи своїх духовних предків 1917-20 років, виступили проти українізації Вишу⁷⁸⁹. Таким чином, взаємини українців та росіян відповідають вислову «відблиски світла на чорному тлі», де під цим тлом маються на увазі чорносотенці або припудрені ліберальною рито-

---

⁷⁸⁹ М.П. Головокружение от открытий // Одесский университет. 1992. 2 ноября; Попова И. Интеллигенты // Одесский университет. 1992. 19 октября; Щербань М. Репетиция «оркестру» // Одесский университет. 1992. 2 ноября; М.П. Хорошо ли это, профессор? // Одесский университет. 1992. 21 сентября.

рикою настрої та дії, а відблисками – прояви справжнього порозуміння. Взірцевими були і є українсько-грузинські стосунки. У взаєминах українців з євреями та німцями маємо приклади добросусідства, але за ними відчувається певна недосказаність та ситуативність, викликана розбіжностями, високим рівнем русифікації багатьох євреїв та німців Півдня. Зигзагоподібними виглядають українсько-єврейські стосунки, адже маємо значно більше прикладів позитивного ставлення українців до євреїв, аніж навпаки.

* * *

Попри територіальну віддаленість, впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. між українськими національними елітами Півдня, Півночі (Чернігів), Росії (Петербургу), Центру (Київ), Галичини, сконцентрованих у громадах, налагодилась повноцінна система особистих та інституційних контактів, що передбачала координацію націєтворчих зусиль. Багато планів громадівців не вдалося втілити у реальність, але їх досвід відіграв позитивну роль у реалізації соборницької програми українського національного руху. У 1917-20 роках на перший план вперше вийшли українські військові, передусім галичани. Це зумовило інтенсифікацію українського націєтворення та підсилило вітальність української громади. Українці Українського Причорномор'я існували у взаємовпливі з іншими національностями.

ПІСЛЯМОВА

Мають бути індивідуальності рас і народів, має бути розвій їх на хвалу людям і Провидінню. Але для цього потрібна моральна вісь народів між Балтією, Кавказом і Уралом – існування української держави.

Ю. Липа «Призначення України», 1938 р.

Вже майже століття українська історіографія культурних та націєтворчих процесів в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. перебуває в полоні чикаленківського образу про кілька вагонів по тягу, що везли українську інтелігенцію на відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві у 1903 р., від можливого падіння яких в прірву, мовляв, зупинився б український національний рух. Тим самим Є. Чикаленко, а услід за ним й подальші аналітики, підкресливали малочисельність та слабкість українського націоналізму, його залежність від окремих осіб, а, отже, не вкоріненість у маси. Не буде значним перебільшенням стверджувати, що такий концепт, втративши при цьому певний конструктивний сенс своєї первинної метафоричності, поширився і на характеристики подальших періодів українського націєтворення.

Не заперечуючи значних складнощів для поширення української ідентичності і особливо мови, викликаних передусім, геополітичними особливостями розвитку України, зазначимо, що кропіткі джерелознавчі дослідження здатні скоригувати занадто песимістичні оцінки (в тому числі, і суб'єктивно-емоційні та принагідні вислови сучасників).

Зокрема, читач цієї книги мав можливість переконатися у наявності в Українському Причорномор'ї, особливо, Одеси численних проявів розгортання українського націєтворення. Безумовно, в цьому процесі була дуже питомою роль особистісного

чинника, харизматичність цілої низки осіб, що є цілком властивим для всіх національних рухів, в тому числі і на півдні України (єврейського, кавказьких народів, польського, грецького, болгарського). Частина з цих осіб може вважатися своєрідними культуртрегерами з інших областей України. Однак показово, що значна частина згаданих у книзі осіб належала не лише до інтелектуалів-мрійників, одинаків, але походила та перебувала у різних соціальних стратах, спираючись на ще більшу кількість менш помітних осіб, іноді безіменних для сучасного історика в силу їх відсутності у джерелах. Показово і те, що особи та проекти, що мали походження в інших землях, знаходили свої коріння і у південноукраїнському середовищі.

Вочевидь, далеко не всі проекти південноукраїнських націєтворців вдалося реалізувати, деякі вдалося реалізувати лише частково, або у деформованому вигляді. Однак більш важливим є наявність відчутної тяглості у претензіях та прагненнях південноукраїнської еліти, пробудження енергії в часи не лише послаблення адміністративного тиску, але й загалом в екзистенційні моменти, коли цей тиск видозмінювався і навіть у дечому посилювався. Важливим аргументом на користь повноцінності та розгалуженості українського націєтворення в його південному ареалі є наявність всіх основних напрямків цього процесу, власне «цеглин» з яких складається «алюзійно-будівельне» поняття: громадсько-політичних, церковно-релігійних, наукових та просвітницько-освітніх, мовних та ін. Поза нашою увагою майже залишився економічний аспект, теж вкрай важливий, але він відігравав не менш вирішальну, хоч і менш помітну ззовні, роль в означених процесях.

Не менш показово, що українські націєтворці далеко не були маргіналами у суспільстві, належали не лише до власне української, але й до загальної еліти Півдня, брали участь не тільки у суто етнонаціонально українських проектах. Таким чином, власне українська складова їхньої діяльності відігравала роль інтеграційного чинника у залученні українського у загально південне, підвищувала авторитет українських засад.

Наведений текст свідчить про відсутність реального історичного підґрунтя для міфів про формування на півдні України в часи Новоросії етнічної спільноти «новоросів», чи «ісконну» російськість (навіть «русскість») південноукраїнських міст (не говорячи вже про сільську місцевість). Навпаки, у XIX-XX ст. Південна Україна була одним з найпотужніших центрів різних національних рухів, розглядалася національними елітами як контактна зона з невизначеним національним статусом, конкурентним простором. Цей чинник відіграв позитивну роль для розвитку українського націєтворення. Тому поширені в сучасному дискурсі вислови на кшталт «навіть у Південній Україні розвивався український національний рух», чи «незважаючи на дуже несприятливі умови, тиск, заборони, Південна Україна була центром розвитку українського національного руху» вважаю не зовсім адекватними закономірностям історичному процесу.

Конкурентність та тиск підвищували захисні та вітальні потенції українського національного організму на півдні, породжувала значну кількість енергійних провідників, заряджала необхідним досвідом. В ході цієї конкуренції виникали і відчутні імпульси співпраці, взаємодоповнення та симпатії. З іншого боку, тиск підсилював ступінь націоналістичності південноукраїнських громад, головним чином, одеської, що вже було зауважено у літературі (О. Болдирев) і підтверджується нашою книгою. Проте, у громадах панувала єдність щодо ключових питань, попри тактичні розходження.

Книга також засвідчує мракобісність та штучність тверджень про якусь особливу національну ідентичність чи спільноту Півдня – «новоросів», що вже давно блискуче спростована Я. Дашкевичем⁷⁹⁰. Насправді південь, як і інші області, був багатоетнічним та багатокультурним краєм, де кожна громада прагнула зберігати своє національне обличчя, попри не завжди сприятливі обставини. Українцям вдалося посісти вагоме місце у цих процесах.

---

⁷⁹⁰ Дашкевич Я. Етнічні псевдоменшини в Україні // Українські проблеми. 1994. № 4/5. С. 116-122.

Ще один міф не підтверджується цією книгою. Йдеться про те, що, мовляв, українська нація та культура були створені більшовиками у 1920-х роках. Насправді, як і в інших землях, політика 1920-х років була зумовлена попередніми успіхами українських націєтворців, багато з яких продовжили свою діяльність. У 1920-х роках колективна енергія суспільства і, зокрема, інтелігенції, накопичена у буремні 1917-20 роки, ще далеко не згасла, що відбилося у свідомому бажанні інтелігенції поєднуватися в інтелектуальні співтовариства задля реалізації спільних завдань. У цих союзах, попри дедалі більший вплив політизації та ідеологізації, ще дуже відчувався вплив традицій ХІХ – початку ХХ ст. Постання України як окремої політичної одиниці, хай і у комуністичній формі, відкривало великі перспективи передусім перед ще нещодавно національно пригніченою українською інтелігенцією, яка намагалась сповна поєднати попередній, особливо революційний досвід, з новими реаліями доби «українізації» чи «Червоного Ренесансу».

Загалом, найбільшим досягненням українського націєтворення ХІХ – ХХ століть була своєрідна «реконкіста» (чи просто «конкіста») міст, міської культури Півдня. Попри вже неодноразово згаданий поширений стереотип про міський простір як чужий, втрачений для українців, зокрема, і в цій книзі є багато прикладів успішних кроків у цьому напрямку. Жодній репресивній владі не вдалося викоринити зростання української культури та ідентичності.

Несприйняття деколонізації України з боку значного числа мешканців Сходу та Півдня не є органічним явищем, але наслідком послідовних, добре фінансованих дій, передусім зомбування масової свідомості засобами мас-медіа. Послідовне фінансування українських проєктів, повернення цілих шарів української історії Півдня та Сходу, зокрема, героїв, що виборювали українські цінності, досить швидко дало б відповідні наслідки.

Дуже важливою складовою деколонізації культурно-ідеологічного та громадського простору у Південній Україні (як, втім, і в інших землях єдиного українського тіла) є насичення українською топонімікою міст та селищ. Поки що ці спроби є

занадто епізодичними, млявими, непослідовними (називання провулку на честь Романа Шухевича в Одесі, але потім – скасування, як і у випадку з вулицею Івана та Юрія Лип), або й політично спекулятивними⁷⁹¹. На жаль, українці значно більше зосереджені на демонтажі комуністичних пам'яток, що нагадує переведення протестної енергії у безпечне річище, ніж на створенні нових місць пам'яті.

Найбільш конструктивною дорожньою картою для сучасних українців мають стати ідеї одеського історика та громадського діяча Михайла Слабченка, неодноразово згаданого у цій книзі. Фактичний матеріал своїх узагальнюючих праць з новітньої історії України М. Слабченко підкорив провідній ідеї розширення українцями свого національного простору у жорсткій конкуренції з сусідами у національно-культурному, політичному та економічному сенсах. Намагаючись підважити меншовартісний образ українців, М. Слабченко унікав надмірної актуалізації колоніального статусу України в Російській імперії. Як слушно підкреслював Д. Бованенко щодо праць М. Слабченка, «ми не маємо ... прямої відповіді, чи можна вважати Україну часів капіталізму колонією супроти Росії? Навпаки, як антитеза російській колоніальній політиці висувається міць, живучість українського господарського терену, його зв'язки зі світовим господарством і навіть імперіалістичні нахили української буржуазії»⁷⁹².

Сучасників вразило вживання ним поняття «імперіалізм» щодо української буржуазії. М. Слабченко звертав незвично велику увагу на міських українців всупереч традиції сприймати міста України як неукраїнські порівняно з селом. Один з розділів свого загального курсу він назвав «Імперіалістичні нахили української буржуазії щодо Сходу»⁷⁹³. Найвиразніше свою концепцію українського імперіалізму він обґрунтував у 3 томі свого

---

⁷⁹¹ Ініціатива у Херсоні у 2011 р. перейменувати вулицю Павліка Морозова на честь Юлії Тимошенко, провалилася, потягнув за собою і необхідну справу переназвання.

⁷⁹² Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства // Прапор марксизму. 1929. № 6. С. 102.

⁷⁹³ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Одеса, 1927. Т. 2. С. 227-228.

курсу з історії України, який не пропустили до друку. Тому ми знаємо про неї лише з його листа 1929 р. до колеги Д. Бованенка, який ставив її під сумнів. М. Слабченко переконував Д. Бованенка у тому, що суто українська буржуазія теж існувала. Вона балансувала між двома імперіалізмами – російським та французьким. Поділялась вона на два угруповання: тих, хто йшли по лінії національного єднання від Карпат до Кавказу та що виходили з територіальних поглядів. Він звертав увагу на те, що українська буржуазія прагнула об'єднати в Україну всі етнічно українські землі, але включала в них й неукраїнські. Цей сепаратизм від імперських центрів він ототожнював з «імперіалізмом ембріонального типу». Традиційне поняття соборність він називав «панукраїнізмом», вважаючи її виявом українського імперіалізму⁷⁹⁴. М. Слабченко намагався виробити бачення України як суб'єкту історичного процесу, всупереч народницькому баченню її як жертви.

Перспективним є подальший розвиток історичної україністики щодо історії Українського Причорномор'я як частини українського національного простору або Української цивілізації. Подальші пошуки лише зміцнять образ історії цієї землі як Південної України. Українська реконкіста Півдня буде закономірно тривати надалі попри всі закономірні складнощі на цьому шляху, але вони аж ніяк не зможуть зупинити позитивного для українців результату.

---

⁷⁹⁴ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині... С. 173.

Іменний покажчик до основного тексту

- Аваліані С.Л. 42, 109, 219, 297-300
Адамович В.І. 151
Адашев (Платонов) О.І. 197
Алексяну Г. 173
Алмазов О.І. 151, 222, 223
Алчевська Х.Д. 258
Альбіковський М. 291
Андрієвська Г. 140
Андріанов П.М. 58, 81
Андрієвська К. 136
Андрієвська О. 239
Андрієвський А.П. 256
Андрієвський В. 240
Андрієвський О.О. 38, 49, 52, 54, 89-91, 98, 103
Андрієвський С.П. 256
Андрій, апостол 79
Андріященко П.О. 57
Андрюсяк М.Г. 225
Антонеску Й. 169
Антонович В.Б. 36, 38, 40, 43, 50, 51, 68, 78, 79, 88, 89, 93, 95-97, 101, 108, 122, 139, 143-145, 149, 163, 207, 219, 238, 324, 333
Антонович Д.В. 195
Антонович М.Д. 333
Аплаксина В. 239
Арафаїлов О.О. 117
Ардашвілі 298
Аркас М.М. 43, 57, 58, 66, 78, 79, 90, 93, 101, 108, 165, 202, 211, 221, 222, 243, 244, 250, 290, 298, 326
Арнаутов В.О. 288
Артук К. 240
Асєєв Д.Д. 117
Аскольд, князь 79
Атлас Д.Г. 60
Афанасьєв Г.О. 45
Бабель І.Е. 314
Багалій Д.І. 226
Багримовський Н. 141
Байер Л.Ф. 108
Балика А. 239
Балицька К. 141
Балясний А. 173, 174
Барановський 170
Барвінський Б.О. 211, 221, 282
Барвінський О.Г. 30, 78, 205, 209
Барладяну-Берладник В.В. 174-177
Батуєв Н.О. 151
Бахтаров Н. 140
Бачинський А. 184, 185, 188
Бачинський А.Д. 315
Бачинський К.О. 196, 198, 199
Бевзюк 170
Беззабава П. 34
Безпалько Л.А. 256
Безсмертний Д.П. 117
Бейліс М. 305, 306
Белен-де Балю О.С. 325
Белінський Н. 141
Белінський Ф. 1412
Беліченко В.Л. 117
Беліченко М.Л. 116
Белкіна-Андрієвська Г. 239
Бемко В. 284, 285
Бенедюк Д.Є. 256
Беранже П-Ж. 47
Бербец А.Г. 170
Березін С.І. 77, 78
Березуцький І. 115, 119, 120
Беренштейн К.Г. 307
Берідзе І. 298
Бертъ-Делагард О.Л. 79, 179, 220, 226
Белкін М.М. 235, 239
Беловський А. 203
Бистренко О. 276, 284, 291, 292, 294, 295
Бичков А.Ф. 105
Біднов В.О. 43, 221, 322
Білій В. 13
Білиловський К. 243
Білімович А.Д. 330
Білогіриць-Котляревський 256
Біляшівський М.Ф. 98
Бісмарк О. фон 70, 71
Біцилли П.М. 59, 159, 330
Бланкі О. 47
Блюменфельд Г.Ф. 307
Бованенко Д. 340-41
Богданов М. 199
Богун І. 64
Боднар І. 209
Болдирев О.В. 337, 315
Болховітінов Є. 89
Бондаренко В.О. 115
Бондаренко Д.І. 117
Бондаренко І.М. 12, 17, 41, 54, 62, 67, 82, 83, 109, 113, 130-133, 136, 140, 211, 212, 219, 257, 264, 265, 299, 309, 321

Бондаренко К.О. 140
Бондаренко Ф.М. 115, 120, 265
Борзаковський П.К. 52
Бориневич А.С. 16, 140
Борис III 266
Боровик В.Г. 18, 27, 211, 232, 236, 277
Боровик Г.В. 191, 199
Боровиковський Л.І. 113
Боровиковський О.Л. 113
Боровой С.Я. 94, 313, 314, 315
Ботвиновський В.К. 130, 256
Брайчевський М.Ю. 226
Бракенгеймер С.І. 77, 78
Бржезинський І. 25
Брікнер О.Г. 45
Бровер І.М. 313
Бродницька 256
Брун П.К. 316
Бубенюк В. 140
Бублай Н. 199
Бузук П.О. 183-185, 188
Букатевич Н.І. 161, 184, 185, 188
Буракова О. 240
Бурлака (Бурлакова) Л.Д. 171
Бураченко В.Ф. (Буряк В.) 18, 54, 146, 147, 155, 184, 185, 188, 211, 249, 256
Бурячинський Є. 209
Буяльський Д. 140
Ваганов С. 56
Вагилевич І.М. 203, 204
Варнеке Б.В. 59, 159, 229, 331, 332-334
Варнеке О.Б. 334
Василенко М.П. 56, 96, 218, 219, 221
Василенко О.О. 56
Васильєвський В. 75
Васильів В.М. 197
Васильківський П. 194
Васильченко 197
Васільєв Г.Ф. 116
Васьковський Є. 139
Вачинський 194
Ващенко К. 239
Ващенко Я.К. 115
Введенський В. 31
Вербілов В.В. 256
Вереминська А. 141
Вересай О.М. 122
Верзилів А.В. 236
Верзілов Н. 239
Верцинська С.І. 322
Виговський І.О. 64, 114
Виликанець Ж. 140
Винниченко В.К. 4, 63, 67, 93, 198
Виноградов В. 95
Вишинський А. 28, 30
Вишневецький Я. 38
Відінська 52
Вілінський С.Г. 42, 158, 159, 321, 325, 326, 331
Вітовт 149
Вітте С.Ю. 16, 328
Владимирський-Буданов М.Ф. 112
Власюк Т. 141
Возняк М.С. 219, 282
Войтенко К. 326, 327
Волинська А. 141
Волков Р.М. 162, 184, 196
Володимир Святий, князь 75, 76, 78-81
Володкович К. 251
Волошин О. 268
Волянський Є. (О.) І. 210, 240, 244
Воробей П.І. 176
Вороний М.К. 101, 233, 239, 240
Воронін, поміщик 319
Воронін В.В. 330
Востриков М.П. 117
Вундт В. 185
Вучина І. 193
Габерманс Г. 198
Гавдзинська Р. 169, 170
Гаврилюк І.І. 101, 263, 277
Гайдаєнко С.Ф. 140
Гайдученко С.І. 108
Гаккебуш-Василько 261
Галінський Н. 240
Галяс В.Т. 174, 175
Гамалія М.Ф. 113
Ганцова О.М. 194
Гарін-Михайловський М.Г. 49, 52, 53
Гармаш А. 141
Гдешинский М.Г. 170
Ге Г.М. 95, 97
Гегело 209
Гегобаридзе 299
Гендльовік Ф. 219
Генріхсен К.Р.
Герасимовська П. 140
Герасимовський В. 140
Гербель С.М. 268
Гершензон М.О. 182
Гершон Бен Гершон 304
Гирич І.Б. 43

Гінкулова Л.К. 27, 120
 Гітлер А. 301
 Гладкий Й.М. 135
 Глібов Л.І. 232, 235, 237
 Гловацький Г.В. 198, 199
 Гнатюк В. 125, 129, 207, 208, 210, 219, 227
 Гоголь М.В. 186, 197, 199, 204, 322, 333
 Голензовський К.Ф. 113
 Голинський П. 292, 293, 296
 Головатий А.А. 56, 135, 244, 246-249
 Головацький Я.Ф. 203, 204
 Головін С.С. 139, 151
 Голосова Н. 240
 Голуб М.С. 116
 Голубинський Є. 75
 Голубовська Н. 81
 Голубовський П.В. 75, 76, 95
 Гонтар О.В. 174
 Гордієвська О.О. 317
 Гордієвський М.І. 18, 35, 45, 59, 122, 124, 128, 131, 146, 159, 161, 181, 184, 185, 188, 229, 300, 317
 Гордієнко К.Г. 65
 Горленко В.П. 334
 Городиська 197, 198, 291
 Горох П. 169
 Горський Г. 191, 196-199, 290
 Гошкевич В.І. 58, 89, 90, 95
 Грабенко (Коношенко) А.М. 210
 Градська М. 160
 Гребінка Є. 132
 Греголинський 62
 Греков Б.Д. 80
 Гречук І.В. 116
 Григоренко Г. (Судовщикова-Косач О.Є.) 147
 Григорович В.І. 45, 74, 159, 176
 Григорович Д. 256
 Гризло 272
 Гриневич А.У. 24, 25, 27-29, 32, 249, 312
 Гриненко І.О. 117
 Грицай М. 30
 Гриценко 290
 Грібов, Г.К. 256
 Грінченко Б.Д. 24, 191, 232, 233-235, 237, 323
 Гроздов А. 76
 Грозний І. IV, цар 85
 Громашевська Г.О. 251
 Громашевський Б.В. 252
 Громашевський В.Л. 29, 137, 140, 156, 250, 251-253, 256, 257
 Громашевський Л.В. 251
 Гросман А.О. 307
 Грушевський М.С. 17, 36, 38-40, 61, 62, 66, 68, 69, 71, 80, 83, 88, 102, 103, 105, 138, 139, 141, 143, 145-147, 153, 163, 191, 206-210, 212, 215-224, 229, 237, 334
 Грушевський О.С. 40-41, 57, 141-154, 175, 207, 217, 225, 227, 240, 317
 Губарева Ю. 240
 Гукевич В.К. 208, 209
 Гукевич К. 208
 Данелія Т.Д. 301
 Данило Романович, князь 63
 Данілов В.В. 11, 88, 93, 94, 219, 227, 233, 238, 245, 321-324, 331
 Данілов І.В. 117
 Данькевич К.Ф. 302
 Даташвілі 298
 Дацків Т. 284
 Дашкевич П.М. 15, 52, 73
 Дашкевич Я.Р. 338
 Дащенко М.А. 177
 Дейнека Д.І. 115, 120
 Дем'янчук М. 284, 292, 294, 295, 296
 Денікін А.І. 283, 284, 330
 Деньга Ф.К. 27-29, 34, 119
 Дереш М. 284
 Де-Рібас О.М. 182
 Десятник П. 259
 Джорджадзе Н.Г. 301
 Димітрій о. 98
 Дір, князь 79
 Дложевський С.С. 185, 188
 Дмитренко Ю.М. 60
 Добжанський Я. 203
 Добровольський Е. 240
 Доброклонський О.П. 39, 139, 151, 158
 Добролюбський К.П. 331
 Доконт Г.А. 171
 Доконт Н.Г. 170, 171
 Доманицький В.М. 219, 222, 243, 244, 247, 255
 Домбровський О.М. 332
 Донцов Д.І. 62, 65, 71, 74, 163, 166, 177
 Дорошенко В.В. 153, 207, 219
 Дорошенко Г. 239

Дорошенко Д.І. 66, 71, 163, 221, 226
Дорошенко П.Д. 37, 64
Драгоманов М.П. 49, 50, 57, 65, 73, 129, 163, 214, 235
Драгомирецький 267
Дубінська Т. 170
Дубінін 254
Дубнов Ш.М. 43, 94
Дузь І.М. 177
Дусман Л.М. 315
Едуардс Б.В. 60
Ейкен Р. 83
Елік М. 312
Еркман-Шатріан 67
Євтушенко Д. 140
Єгунова-Щербина С.М. 47, 49, 52, 89, 317
Єкатеріна II 60, 247
Єременко А. 239
Єршов П.Є. 176
Єфименко О.Я. 221
Єфремов С.О. 17, 67, 71, 83, 93, 105, 128, 189, 191, 209, 237, 258, 310
Жаботинський В.Є. 9, 14, 219, 304, 307, 308, 308-310
Жаданівський М. 199
Ждан М.П. 226
Жданович О. 165
Ждаха А. 52, 67, 244, 248
Жевченко Ю. 32, 34
Житецький І.(Г) П. 92, 101, 221
Жовтий В. 110
Жук М. 239, 240
Жуковський А.І. 173
Заболотний Д.К. 52
Зав'ялов В.В. 139
Загоровський Є.О. 42, 142, 146, 159, 188, 326
Загоровський О.І. 89, 90, 92
Заклинський М. 279
Занков П. 78
Занчевський І.М. 139
Заньковецька М.К. 102, 190, 192-195, 200
Заремба Е. 240
Заславський Є. 54
Заточник Д. 226
Захарієнко В.Я. 131, 135
Захарієнко Л.Я. 131, 135
Зеленецький К.П. 9, 10
Зелений П.О. 236, 262
Зеленой П.О. 305
Зенькевич Х. 95
Зеров М.К. 332
Зіньківський Т. 47, 51
Злобін М. 141
Злотчанський В. 316
Злотчанський П. 316
Зубрицький Д.І. 203, 205, 206
Зудерман 197
Іванов Є. 80
Іванов П.А. (І. Андрієнко) 17, 36, 38-40, 52, 78, 89, 95, 97, 113, 210, 215, 216, 220, 223, 225, 226
Іващенко К.А. 77
Іващенко Н. 199
Іконніков В.С. 141
Іконнікова А. 328
Іліаді Н.К. 120, 322
Іловайський С.І. 121
Ісаєвич Я.Д. 226
Іскра І.І. 37
Іскра П.А. 114, 119
Істомін М. 38
Істрін В.М. 39, 139, 148
Кавалерідзе І.П. 301
Казіміров (Казимир) 191, 196, 197
Калінін М.І. 314
Каманін І.М. 95, 96
Каменський І. 124, 151
Каменський Ф.М.
Камінська О. 239
Кандиба О.В. 158, 185
Канівецький О.І. 117
Капович І.І. 314
Караванський Й.Г. 168-170, 263, 274, 275
Караванський С.Й. 19-21, 171-173, 274
Карамзін М.М. 204
Каришковський П.О. 176
Карл XII 163
Кармазин-Каковський В.Я. 173
Карпенко П. 192
Карпенко-Карий І.К. 101
Карпинський О.П. 232
Касяненко П.І. 116
Катаєв В.П. 21
Кауфман А. 305
Кауфман Л.Г. 60
Квітка-Основ'яненко Г.Ф. 41
Кедровський В.І. 15
Кекало А.М. 118
Керенський О.Ф. 157
Кирило, святий 75, 124
Кишенський Д.П. 151

Кіліковська А. 240
Кіріон, єпископ 80, 300
Кірпічников О.І. 77, 78
Кірхнер Л.В. 316
Кісельов 173
Кіяницин І.І. 151
Клепацький П.Г. 26, 27, 41, 42, 57-59, 67, 68, 79-81, 94, 146, 147, 181, 228, 263, 282, 300, 329
Кливак І.Т. 13, 30, 31, 277, 282
Клименко Н. 141
Клименко Ю.Ф. 113, 151
Климент, Св. 228
Климович П.Т. 140, 181, 210, 250, 265, 297
Клітін О.М. 151
Клочко А.П. 28, 184, 287, 292, 295
Няжевич Д.М. 176, 203
Кобринець С. 30
Ковалевський А.О. 120
Ковалевський М.М. 13, 155
Ковалевський П.Ф. 113
Коваленко Г. 56
Ковалівська О. 162
Коваль Н.Г. 170
Ковальчук Л.П. 27, 28, 161, 181, 191, 196, 237
Ковбасюк С.М. 262
Ковердинський В. 148
Коврига М.Л. 108
Коган Л.К. 305
Коген 310, 311
Когут М. 284
Колотіліна Л.П. 171, 172
Кольцов О.В. 186
Комарецька О.М. 156, 260
Комарецький К.М. 155, 156
Комаров Б.М. 10, 50, 101, 106, 110, 127-129, 141, 184, 188-190, 252, 263
Комаров М.Ф. (М. Комар, М. Уманець, М. Неїжмак, Хуторянин) 14, 46, 51, 52, 54-59, 89, 90, 93, 94, 101, 123, 131, 136, 140, 145, 179, 181, 189, 190, 202, 206-215, 217-219, 224, 233-236, 240, 243-250, 257, 299, 305, 307, 319, 324, 326
Комаров О.Ф. (Степовик) 245
Комарова Г.М. 101, 233
Комарова Л.М. 131
Комарова М.М. 122
Комірний С. 263, 268, 301
Комліченко П.Ф. 117
Кондаков Н.П. 45
Кондратович В.І. 131
Кондратович І.В. 131, 141
Кондратюк Й. 306
Кониський О.Я. 122, 212
Кононович О.К. 151
Копач 207
Копержинський К.О. 228
Кордуба М.М. 224, 226
Коржаневська Б. 141
Кориневська А. 140
Корш О.В. 139, 151
Корш Ф.Є. 182, 333
Кос М. 62
Косинський В.А. 151
Костенко Л.В. 4
Костильняк П. 140
Костирко М. 17, 18, 29, 31, 32, 258, 291, 292, 293, 295
Костомаров М.І. 12, 35, 40, 41, 54, 75, 126, 149, 152, 204-206, 214, 235, 240, 322
Коструба Т.П. 332
Котляревський І.П. 26, 57, 204, 236, 336
Котляревський П.П. 191, 250
Коханський Д. 196
Коцієвський О.Л. 158
Коцюбинська В. 239
Коцюбинська Г. 239
Коцюбинська Л. 240
Коцюбинський М.М. 233, 236, 239, 240, 262, 264
Кочубей В.Л. 37
Кочубинський О.О. 45, 76, 215
Кравець М. 195
Кравченко А. 141
Кравченко А.К. 114,
Кравченко В.Г. 51, 52
Краковецька О.З. 130, 134
Краковецький З. 130
Красицький Ф.С. 52, 62
Крафт 198
Кревецький І.І. 212
Крживоблоцький 44
Крижанівська В.А. 109
Крижанівська Є.Й. (Новицька) 106
Крижанівський А.Д. 28, 105-108, 11, 210, 316, 317
Крижанівський В.М. 110, 111, 158, 162
Крижанівський Д.А. 109-110
Крижанівський Д.Я. 110
Крижанівський М.А. 109

Крижанівський М.К. 111
Крижанівський О. 59, 110
Крижанівський П.А. 263
Кримський А.Ю. 214, 323
Крип'якевич І.П. 71, 72, 205, 226, 228
Кричевський М.С. 64
Кропивницький М.Л. 110, 190, 192, 197, 199, 201, 258, 290, 305, 314
Кропивницький К. 265
Крупницький Б.Д. 72
Крусман В.Е. 159
Кубраченко М.Н. 157, 160
Куліш П.Г. 41, 147, 204, 214, 322
Кундіус П. 115, 119, 120
Купрін О.І. 254
Куракіна 123
Курбас Л.С. 195, 197, 302
Курганський П.І. 115
Кучинська Г. 131
Кушко І.І. 256
Лазаревський О.М. 93, 95
Лазурська (Богомолець) Н.М. 181, 191-195, 198-200
Лазурський В.Ф. 11, 162, 172, 173, 178, 179, 181-183, 190-194, 196, 199, 200, 201, 208, 312
Лазурський О.Ф. 173
Ланге М.М. 158
Лашков Ф.Ф. 76, 89, 92, 95
Лебединський Я.М. 151
Лебединцев Ф.Г. 322
Левашов С.В. 151
Левицький О.І. 95, 97, 226
Левітський В.Ф. 52
Легкий В.Ф. 171
Легкий О. 170
Лежава С. 119
Ленчик М. 115, 119, 120
Леонтіїв 130
Леонтович В.М. 250, 263, 310, 312
Леонтович Г. 37
Леонтович Ф.І. 119, 224
Лепкий Б.С. 221, 222
Лермонтов М.Ю. 47, 204
Лесевич В.В. 52, 240
Лесковацька А. 239
Лесковацький В. 239
Леся Українка 10, 21, 101, 122, 197
Линниченко І.А. 16, 36-38, 42, 75, 76, 79, 89, 90-92, 97, 138, 139, 141, 149, 178, 179, 181-183, 207, 211, 212, 219, 220, 224, 238, 324, 330
Липа І.Л. 26, 29, 51, 52, 54, 93, 101, 140, 207, 208, 210, 218, 232, 233, 236, 244, 245, 255, 282, 340
Липа М.Ю. 141
Липа Ю.І. 12, 28, 62, 68-74, 100, 160, 162, 261, 276, 278, 280, 281, 333, 336, 340
Липинський В.К. 66, 69, 79, 100, 221
Липківський В.К. 32
Лисенко М.В. 101, 122, 194, 264
Лисенко П. 239
Лисицька Н. 199
Лисицький Я. 27
Лисняк Г. 284
Лисяк-Рудницький І.П. 72, 73
Литвин Е.Т. 108
Литвиненко К.Т. 17, 18, 251, 253-256, 258-261, 285, 297, 305
Литвиненко М.К. 253, 254, 262
Литвиненко Т.К. 255
Литвинський 28
Личко (Воля) І. 57
Личко І. 291, 328
Ліберман І. 309
Ліндфорс О.Ф. 232
Лозинський Й. 203
Лойтер Е. 314
Ломоносов М.В. 186
Лонгінов А.В. 38
Лотоцький О.Г. 220, 221
Лукашевич 290
Луценко І.М. 4, 15, 25-27, 39, 52, 54, 69, 101, 126, 141, 146, 184, 207-211, 218, 228, 233, 236, 238, 240, 242, 244, 250, 265, 269-273, 307, 308, 318
Луцицький І.В. 89
Ляпунов Б.М. 39, 145, 149, 151, 319, 320, 324, 331
Лященко А. 95
Мазепа І.С. 40, 64, 65, 70, 71, 164, 227
Майоров А.В. 206
Макарушка О. 208
Маковій О.С. 122, 210
Маковський Е.М. 108
Максим'юк Т.І. 190, 192, 199
Максимович М.О. 38, 49, 89, 322
Маланюк Є.Ф. 65, 74
Малиновський М. 273
Малишевський І. 75
Малінін І.М. 330
Маляров 185

Мальований В.В. 131, 136
 Мамонов О.Г. 115
 Мандес М.І. 158, 198
 Маньковський О.Ф. 151
 Маркевич А.І. 76
 Маркевич Г.І. 264
 Маркевич О.І. 10, 35-38, 49, 52, 77, 81, 83-87, 90-92, 94, 95, 97, 98, 111-113, 122, 145, 207, 208, 211, 216, 217, 220, 223, 225, 226, 239, 246, 304, 327
 Маркевич М.А. 114
 Маркелія Е.Р. 302
 Марків П. 188
 Маркс К. 82, 200, 309
 Марочко В.І. 70
 Мартинова К.А. 170, 172
 Мар'яненко І.О. 193
 Марченко 260
 Масенко Л.В. 22
 Масенко Л.С. 117, 118
 Маслов П. 81
 Маслова В. 160
 Матвеев О. 95
 Матієнко 256
 Матушевський Ф. 95
 Махно Н.І. 64
 Мацієвич Л.С. 89, 90-92
 Мацієвська 291
 Маяк І. 314
 Медведєв О.К. 139
 Межберг Н.І. 313
 Меженко Ю.О. 313, 314
 Мелікішвілі П.Г. 151, 298
 Мельник А.А. 166
 Мерошник В. 114
 Мефодій, святий 75, 124
 Мечников І.І. 45, 120
 Микита (Кожин О.), ієромонах 27, 28, 32, 34, 81, 184, 258, 259, 293
 Микитка О. 279, 284
 Микола I 114
 Микола II 28
 Миколюк А. 28, 192, 196, 290, 295
 Милорадович В.П. 130
 Милорадович С.В. 130, 134
 Милько І. 140
 Мина-Задніпряний 141
 Михневич І. 98
 Міхновський М.І. 67, 122
 Міцкевич А. 314, 321
 Міяковський В.В. 333
 Мова Г.М. 116
 Могила П. 127
 Молдаваненко П. 315
 Молчанов А. 141
 Мономаховичі 45, 47
 Мордовець Д.Л. 67, 214, 240, 245
 Морейнес Ф. 304
 Моренець 256
 Морковін В.В. 328
 Мороз В.Я. 70
 Мошинський В. 190, 191, 199, 254, 258, 259, 287
 Музичко А.В. 61
 Муравйов М.А. 65
 Мурзакевич М.Н. 75, 89
 Мурович В. 284
 Мурський (Мульман) О.О. 198
 Мурський В. 59, 259, 277, 278, 281, 282
 Мустафін В.О. 273
 Мушчинський І. 30
 Навальний О.А. 22
 Надеждін М.І. 203
 Надірадзе (Вронський) В.І. 301, 302
 Надлер В.К. 95, 216
 Назаров 170
 Назаров Є.Ф. 117
 Назаров С.Ф. 116
 Найдьонов С.О. 198
 Налісник Ю. 267, 268
 Нанієв П.І. 169, 170
 Наполеон 163
 Науменко В.П. 101, 252
 Нахман 305
 Недзельський Д. 140
 Незвідський А.В. 176
 Немировський І.І. 307
 Ненадкевич М.В. 157, 160
 Непокупний А.Д. 117
 Непомнящий В.І. 169-171
 Нестурх Ф.П. 44, 52, 140, 251
 Нестор 112
 Нечволод О.М. 310, 311
 Нечеса П.Ф. 301
 Нечуй-Левицький І.С. 187, 323, 324
 Ніковський А.В. 11, 14, 26, 44, 68, 122, 123, 130, 133, 140, 146, 147, 154-156, 234, 239, 255, 256, 265, 312, 324, 325
 Нікольський А.І. 17, 26
 Ніс Д.С. 232
 Ніщинський П.І. 75
 Новицький О.П. 332
 Новіков А.Н. 327
 Новодворський 256

Новоспаський М.М. 114
Нятко П. 314
Обозненко І. 240
Овсяніко-Куліковський Д.М. 15, 48,
51, 52, 331
Огоновський О. 214
Окуневський Т. 50
Олесь О.І. 133, 198, 258
Ольга, княгиня 74
Ольговичі 45, 47
Омельченко Г.В. 118
Орлай І.С. 202
Орленко А.С. 116, 120
Орленко І. 115, 119
Оробко 284
Осмоловський 270
Островський М.А. 170
Остроградський М. 285
Павлик М.І. 224
Павлов О.С. 318, 319
Павлович М. 81
Павловський М. 71
Павловський О.А. 151
Пакронін О. 76
Палаузов В.М. 151
Палієнко М.Г. 89
Паліївець Л.І. 118
Панкеєв К.М. 327, 328
Панків В.Г. 169, 170
Панченко А. 140
Панченко-Чаленко 140
Пападімітріу С.Д. 151, 159
Пархоменко В.О. 73, 80
Пархоменко І. 140
Пархоменко Т.М. 127, 237
Пастирев П. 119
Пачовський В. 71
Пашковська К.С. 123
Пащенко В.В. 130, 133, 134, 136-
138, 299
Первак Г.М. 117
Пергамент О.Я. 308
Перебийніс Я. 169, 170
Перетяткович Г.І. 35, 46
Першина З.В. 143
Песталоцці Г. 189
Петлюра С.В. 65, 148, 153, 220,
274, 332
Петляш 290
Петренко Г.І. 115
Петріашвілі В.М. 139
Петро I Великий 65, 105, 141
Петров М. 95
Петровський С.В. 223
Петрункевич І.І. 232
Петрунь Е (О).О. 159
Петрунь Н.Є. 159
Петрунь Ф.О (Є). 157-160, 188,
313
Петрушевич Є.О. 284
Піпін О.М. 97, 214
Пирогов М.І. 176
Піснячевський В. (А.Горленко) 26,
242, 249
Погірко О.І. 115, 119, 120, 141
Подубинський В. 279
Подуненко Г.К. 256
Подушка 130
Покровський М.М. 105
Полікарпова-Козленко А. 123
Поліщук М. 315
Полонська-Василенко Н.Д. 105,
314, 332
Полуботок П.Л. 114
Поляков К.І. 140
Поляков П.І. 115, 118
Полянничко Ф. 157, 160
Пономаренко Я.М. 60, 251, 265
Понятенко 62
Поплашко В.Р. 268-270
Попова Т.М. 150
Половиченко О.А. 135
Поповиченко Л.Д. 135
Поповиченко Н.О. 131, 134, 135
Попруженко М.Г. 158, 159, 332
Портнов А.В. 73
Потапенко В.В. 256
Потапов П.О. 159, 176
Потьомкін Г. 247
Прибик Й.В. 291
Прибітківський П. 284, 287, 288,
291-293, 296
Пригара А.П. 113
Примаченко Ф. 240
Приходько Л. 146
Прокопенко М. 37, 57
Пушкін О.С. 204
Пчілка О. 147
Радецький І. 127
Раковський І. 225
Раковський М.Ю. 177
Рачковський В. 140
Рашковський Н.С. 307
Режабек Я. 37
Репніков О.В. 118
Репін І.Є. 67
Рибак Р.Л. 313
Рижак В. 141

Рижак Ю. 141
Рильський М.Т. 314
Римаревич-Альтманський В.В. 116
Різниченко І. 140
Розенберг 293, 294
Розенфельд І. 181
Розенштейн А. 304
Роман Мстиславич
Романенко 305
Ростовцев М.І. 72
Рощахівський А. 263, 273
Рубінштейн М.Л. 313
Рубінштейн С.Л. 188
Руданський С. 214
Руденко Е. 131
Руденко І.Л. 106, 316
Руденко К. 240
Рудницький С. 69
Рузин І. 173
Русов О.О. 89
Русова С.Ф. 52, 233, 236, 304
Рябінін-Склярєвський О.О. 94, 213
Савченко-Бельський 256
Савчинський 256
Садовая А. 140
Садовський М.К. 102, 190, 192, 332
Саксаганський О. 192
Салімовський В.Г. 118
Салтиков-Щедрин М.Є. 241
Сарбей В.Г. 222
Свенцицький І. 219, 332
Селецький В. 141
Селінов В.І. 173, 174
Семевський В.І. 182
Семенюк І. 147
Сенкевич Г. 67
Серапін К.П. 151
Сердюков Г. 115, 119
Сигаревич (Генріхсен) Г.К. 317
Сигаревич А.О. 134
Сигаревич В.Д. 129-131, 134, 137, 299
Сигаревич Д.Д. (Д. Корнич) 38, 39, 44, 48, 51, 52, 94, 121-130, 134, 136, 140, 206-208, 210, 237, 299, 306, 317, 327, 328
Сигаревич Д.М. 134
Сигаревич І. 131
Симиренко В.Ф. 250
Симонович Б. 304
Симонович Г. 304
Синельников О.М. 117
Синявський А.С. 40, 45, 50-52, 55, 57, 78, 90, 106, 109, 122, 123, 242
Сіденко В. 140
Сіренко К.Ф. 260
Сірко І. 64, 65
Сіськов О.Г. 118
Сіцинський Ю.Й. 95, 97
Скальковський А.О. 10, 89-92, 95, 98, 103, 204
Скальковський К.А. 10
Скачко В.П. 117
Скидан М.О. 118
Скляр І.І. 108
Сковорода Г.С. 218
Скоропадський Г.В. 237
Скоропадський П.П. 266, 273, 283, 329
Скоропис-Йолтуховський О.Ф. 71
Скотт В. 67
Слабченко М.Є. 12, 13, 26, 42, 58, 60-62, 69, 94, 97, 101, 110, 113, 130, 131, 133, 134, 137, 146, 147, 161, 175, 177, 180, 181, 183, 188, 189, 191, 192, 196-201, 217, 218, 225, 228, 262, 300, 305, 313-315, 320, 321, 331, 334, 340-41
Слабченко Т.М. 101
Славін Л.І. 21, 111
Слешинський І.В. 151
Слідюк К.І. 115
Смаль-Стоцький С.Й. 122
Смирнов В.Д. 102
Смирнов М.П. 35, 45, 203-206
Смоленський Л.А. (Шатров Л.Н.) 15, 16, 38, 66, 43-54, 87, 89, 95, 101, 105, 106, 120, 121, 123, 129, 145, 232, 240, 245, 304, 305, 307
Смоленська (Худзинська) О.С. 50
Смоленська О.Л. 54, 101
Смоленський А.І. 44
Смоленський І.Л. 47, 87, 101, 102, 104, 105, 122, 123
Смоленський Л.Л. (Пільченко) 101-104
Сокира-Яхонтов В.М. 286, 292, 294, 295
Соколова Ю.А. 185
Соколовська 62
Соколянський М.Г. 315
Солоник О. 239
Солчінський М. 249
Сорокин Г. 95, 96
Сосюра В.М. 294
Спірідонов Д.С. 228
Сталін Й.В. 152
Станішевська М.Б. 131, 136
Старицький М.П. 122, 125, 127, 236

Стебницький П.Я. 100, 153, 240-249,
264, 265, 324, 328
Стевен А. 76
Степанов Є. 21
Степняк-Лапшин М.О. 177
Степович А. 95
Стефанік В.С. 282
Стеценко К.Г. 29, 295
Стеценко П.Ф. 256
Стороженко О.П. 147
Стоянова Е. 140
Стрижевський А.Й. 262-263, 268-274
Строката Н.А. 170
Строкач В.П. 117
Строменко В. 11
Ступін 107
Супруненко Г.В. 130, 134
Суслов (Резніков) О.З. 192, 196
Сулова 291
Сушков О.С. 118
Танатар С.М. 151
Танфільєв Г.І. 151
Тарасенко М. 239
Тарнавський Т. 228
Тарновський І. 30, 232
Татіщев (Гартінг) В.К. 197
Татіщев В.Н. 45
Темницький В.М. 278
Темницький Е.М. 27, 31, 263, 277,
278, 281
Терещенко 204
Терлецький І. 163
Тимченко 256
Тищенко В. 199
Тищинський О.А.
Тіблен П.Н. 107
Ткаченко Г.К. 237
Толстой Л.М. 198, 321
Толстой О.К. 85
Толстой П.М. 334
Томара 136
Томашівський С.Т. 147, 207, 221
Трилська О. 131, 135, 138
Трифільєв Є.П. 42, 159, 326
Троцький Л.Д. 316, 317
Трубецької Є. 83
Тургенєв І.С. 186
Тучапський П.Г. 160
Уварова П.С. 238
Удовиченко О.І. 284
Уманський І.В. 74, 75
Усанович 260
Усатов В.Д. 117
Усатов К.Д. 116
Усатов О.Д. 118
Усишкін М.М. 308
Успенський Ф.І. 77, 78, 89, 90, 92, 95
Устименко М. 131
Устрялов М.Г. 35
Ухтомська 44
Ушинський М.Г. 151
Фаас І.Я. 317
Файг Г.Ф. 322
Федоренко А. 141
Федоров О.Ф. 139, 151
Федченко А. 239
Фельдман С. 304
Фесенко Є.І. 104, 140, 141
Фігнер В.М. 46, 304
Філіпко 239
Фішер І.А. 309
Флоровський А.В. 37, 42, 146, 159,
212
Фоменко (Хоменко) В.К. 26, 256, 257
Франко І.Я. 25, 39, 125, 128, 187, 189,
210, 222, 223, 228, 282
Фукідід 159
Хавкін 305
Хаїт Т.М. 313
Харченко В. 239
Хасін А.Г. 310, 311
Хвіст М. 259
Хвостик 28
Хітун М.Є. 159
Хмельницький Б. 35, 55, 57, 64, 72,
149, 164, 165, 246, 249
Холодний П.І. 233
Хоменко Л. 115
Христо Н.Д. 156
Ценін С.С. 196
Цепаладзе 298
Церетелі 298
Церетелі А.Р. 298
Цесевич 290
Циммерман В.Я. 139
Цьокан І.І. 162, 284
Чайковський М.А. 175
Челюков І. 258
Чемена В. 31
Чепурківська 256
Чепурний Т.З. 115
Черевко З. 284
Чернявська-Бохановська Г. 54
Чернявський 191, 196
Чернявський Б. 239
Чернявський М.Ф. 234, 258
Черняхівський 173
Чехівський В.М. 25, 26, 29, 32, 59, 249

Чехов А.П. 198
 Чижиков Л.О. 87, 179, 218
 Чижов М.С. 151
 Чикаленко Г.С. 51, 53, 130, 131, 133-136, 298
 Чикаленко Є.Х. 4, 13, 15, 17, 45, 47, 48, 50-52, 55, 56, 62-66, 92, 93, 100, 101, 106, 130-132, 207, 209, 210, 212, 213, 234, 235, 239, 240, 242, 243, 244, 250, 255, 257, 264-268, 308, 310, 327, 328, 336
 Чикаленко Л.С. 316
 Чорний Г.Т. 116
 Чубатий М.Д. 30, 226
 Чудновцев В.О. 184-188, 190
 Шавдія В. 298
 Шамрай П. 199
 Шаравська 59
 Шаравський М.А. 25, 31
 Шараневич І.І. 206
 Шаровський 157
 Шах-Майстренко М.І. 177
 Шахматов О.О. 320
 Шевченко Н. 255
 Шевченко П.Л. 116
 Шевченко Т.Г. 18, 25, 39, 52, 54, 57, 58, 64, 110, 127, 152, 155-157, 181, 188, 194, 197, 200, 202, 204, 255, 291, 296, 297, 299, 300, 305, 308, 309, 314, 321, 329
 Шекспір В. 198, 333
 Шеллі П. 179
 Шелухин (Шолуха) А.С. 232, 234, 236, 239
 Шелухин С.П. («С. Павленко») 27, 39, 89, 90, 126, 140, 146, 156, 159, 181, 218, 228, 232, 237, 238, 239, 250, 261, 298, 308, 318, 323, 324
 Шелухина К.С. 157, 158
 Шелухина (Рігельман) Л.М. 140, 317
 Шелухина К.С.
 Шептицький А. 31, 282
 Шестеріков П.С. 182
 Шишкін 254
 Шкуркіна-Левитська Ф. 239
 Шмідт А. 318
 Шольп О.Г. 123, 185
 Шпаков О.Я. 42, 69, 139, 151, 321
 Шраг Є. 239
 Шраг І.Л. 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 328
 Шрамченко Л. 239
 Штерн фон Е.Р. 139, 150, 151, 317
 Шубинський С.М. 227, 321
 Шульга (Горлова) М.В.
 Шульга А.Ф. 264
 Шульга В.Ф. 263
 Шульга Е. 240
 Шульга М.О. (Горлова) 140, 263
 Шульга О.Ф. 263, 264, 267, 268
 Шульга Ф.Г. 136, 140, 256, 263-266
 Шульгин В.Я. 330
 Шульгин К. 30
 Шульгин О.Я.
 Шульгин 256
 Шульгін С.М. 260
 Шумлянський 173
 Шумський Ю. 314
 Шустакевич А. 284
 Шухевич Р.Й. 280, 340
 Шухевич С.Є. 273, 280, 281, 283
 Щепкін Є.М. 39, 148, 158, 221, 321, 331
 Щербаківський Д.М. 69
 Щербаков О.І. 151
 Щербина (Фаас) А.К. 317
 Щербина В. 95
 Щербина К.М. 317
 Щербина Ф.А. 113
 Щоголев С.Н. 142, 153
 Щоголев Н.А. 151
 Шурат В.Г. 226
 Юргевич В.Н. 95
 Юрженко О.І. 176
 Юрій II Болеслав 37
 Юркевич Л. 140, 141
 Юшко В.К. 116, 120
 Юшко М.К. 116
 Яблоновський В. 56
 Яворницький Д.І. 11, 36, 58, 62, 67, 88, 102, 103, 105, 139, 242, 243, 314, 321, 322, 324, 333
 Яворська Т. 239
 Яворський 199
 Яворський Б. 168
 Яворський Д. 239
 Якобшвілі А.Б. 302
 Яковлев В.О. 216
 Якубович В.П. 139
 Якупов Н.М. 177
 Янів Т. 277-281, 283
 Яновська Л. 140
 Янтаров І.О. 117
 Ярослав Мудрий, князь 79
 Ярошенко С.П. 16, 151
 Ястребов В.М. 95
 Яхненко С.С. 204
 Яшуржинський Х.П. 76, 89, 238, 239